

Установа адукацыі
«Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»

Г.М. Канцавая

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

УВОДЗІНЫ. ФАНЕТЫКА. АРФАЭПІЯ.
ГРАФІКА І АРФАГРАФІЯ. ЛЕКСІКАЛОГІЯ.
ФРАЗЕАЛОГІЯ. ЛЕКСІКАГРАФІЯ

Электронны вучэбна-метадычны комплекс

Брэст
БрДУ імя А.С. Пушкіна
2022

Пачатак

Змест

Старонка 1 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

УДК 811.161.3(075.8)
ББК 81.411.3я73
К19

Аўтар-складальнік:

загадчык кафедры агульнаадукацыйных дысцыплін і метадык іх выкладання

УА «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»

кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Г.М. Канцавая

Рэцэнзенты:

кафедра беларускай і рускай моў

УА «Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт»

дацэнт кафедры беларускай філалогіі

УА «Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.С. Пушкіна»

кандыдат філалагічных навук, дацэнт

Л.В. Леванцэвіч

Канцавая, Г.М. К19 Беларуская мова. Уводзіны. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка і арфаграфія. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія : электронны вуч.-метад. комплекс для студ. спецыяльнасці 1-01 02 01 “Пачатковая адукацыя” / Г. М. Канцавая ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст : БрДУ, 2022.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс уключае ў сябе змест вучэбнага матэрыялу, тэарэтычныя звесткі па тэмах, тэматычныя блокі практычных заданняў рознай ступені цяжкасці да кожнага раздзела, пытанні да экзамену, гласарый, спіс літаратуры.

Вучэбнае выданне адрасавана студэнтам спецыяльнасці 1-01 02 01 “Пачатковая адукацыя” дзённай і завочнай формаў атрымання адукацыі.

УДК 811.161.3'366(076,5)
ББК 81.411.3-21я73

Сістэмныя патрабаванні: тып браўзера і версія любыя;
хуткасць падключэння да інфармацыйна-тэлекамунацыйных
сетак любая; дадатковыя надбудовы да браўзера не патрабуюцца.

Пачатак

Змест

Старонка 2 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

ЗМЕСТ

Прадмова	5
--------------------	---

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

1. Уводзіны	9
2. Фанетыка	14
2.1. Фанетыка як раздзел мовазнаўства	15
2.2. Класіфікацыі гукаў: акустычная, артыкуляцыйная і функцыянальная	18
2.3. Фанетычныя (пазіцыйныя і камбінаторныя) змены зычных гукаў	23
2.4. Склад, Націск. Фанетычны разбор. Фанетычная транскрыпцыя	29
3. Арфаэпія	33
4. Графіка і арфаграфія	39
5. Лексікалогія	48
5.1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства	49
5.2. Віды семантычных адносін у лексіцы	58
5.3. Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання	68
5.4. Класіфікацыі беларускай лексікі паводле сферы, частаты ўжывання і стылістычнай афарбоўкі	76
6. Фразеалогія	88
6.1. Фразеалагізм як адзінка мовы	89
6.2. Прыказкі, устойлівыя параўнанні. Крылатыя словы, афарызмы. Перыфразы	98
7. Лексікаграфія	101

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Матэрыялы да практычных заняткаў	104
Раздзел “Фанетыка”	105

Пачатак

Змест

Старонка 3 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Раздзел “Арфаэпія”	110
Раздзел “Графіка і арфаграфія”	113
Раздзел “Лексікалогія”	120
Раздзел “Фразеалогія”	128
Раздзел “Лексікаграфія”	132
Узоры лінгвістычнага аналізу	134

РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ 137

Кантрольная праца № 1	137
Кантрольная праца № 2	140
Кантрольная праца № 3	142
Кантрольная праца № 4	146
Кантрольная праца № 5	149
Пытанні да экзамену	152

ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ 155

Змест вучэбнага матэрыялу	155
Прыкладны тэматычны план	158
Гласарый	159
Спіс выкарыстанай і рэкамендаванай літаратуры	173
Дадатковыя матэрыялы	177

Пачатак

Змест

Старонка 4 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Прадмова

Электронны вучэбна-метадычны комплекс (ЭВМК) па дысцыпліне “Беларуская мова” (1 частка: раздзелы “Уводзіны”, “Фанетыка”, “Арфаэпія”, “Графіка і арфаграфія”, “Лексікалогія”, “Фразеалогія”, “Лексікаграфія”) прызначаны для рэалізацыі стандарта спецыяльнасці 1-01 02 01 “Пачатковая адукацыя” і забяспечвае ўмовы для эфектыўнай самастойнай работы студэнтаў праз аб’яднанне ўсіх неабходных вучэбных і вучэбна-метадычных матэрыялаў. ЭВМК распрацаваны на аснове тыпавай вучэбнай праграмы “Беларуская мова” па спецыяльнасці 1-01 02 01 “Пачатковая адукацыя”, зацверджанай 25.02.2022 г., рэг. № ТД-А.636/тып., і вучэбных планаў установы вышэйшай адукацыі па спецыяльнасці 1-01 02 01 “Пачатковая адукацыя” (рэг. № Пп-72-22/вуч. і рэг. № Пп-77-22/вуч. ЗФ, зацверджаных 01.06.2022 г.).

Электронны вучэбна-метадычны комплекс (ЭВМК) па дысцыпліне “Беларуская мова” (раздзелы “Уводзіны”, “Фанетыка”, “Арфаэпія”, “Графіка і арфаграфія”, “Лексікалогія”, “Фразеалогія”, “Лексікаграфія”) прызначаны для рэалізацыі стандарта спецыяльнасці 1-01 02 01 “Пачатковая адукацыя” і забяспечвае ўмовы для эфектыўнай самастойнай работы студэнтаў праз аб’яднанне ўсіх неабходных вучэбных і вучэбна-метадычных матэрыялаў.

ЭВМК мае сістэмны характар: вырашае задачу бесперапыннай адукацыі, абапіраецца на веды і навыкі, набытыя ў школе, актуалізуе і істотна ўзбагачае іх фактычным матэрыялам, арыентуецца на фарміраванне прафесійнай кампетэнтнасці будучых настаўнікаў пачатковых класаў.

Мэта ЭВМК – стварыць умовы для найбольш эфектыўнай рэалізацыі патрабаванняў вучэбнай праграмы “Беларуская мова” (раздзелы “Уводзіны”, “Фанетыка”, “Арфаэпія”, “Графіка і арфаграфія”, “Лексікалогія”, “Фразеалогія”, “Лексікаграфія”) і адпаведнага адукацыйнага стандарта вышэйшай адукацыі.

Пачатак

Змест

Старонка 5 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Асноўныя задачы ЭВМК:

- павышэнне якасці падрыхтоўкі студэнтаў дзённай і завочнай формаў атрымання вышэйшай адукацыі спецыяльнасці 1-01 02 01 “Пачатковая адукацыя”;
- арганізацыя эфектыўнай самастойнай працы студэнтаў па засваенні вучэбнага матэрыялу.

Электронны вучэбна-метадычны комплекс уключае:

- тэарэтычны раздзел (канспекты лекцый па раздзелах “Уводзіны”, “Фанетыка”, “Арфаэпія”, “Графіка і арфаграфія”, “Лексікалогія”, “Фразеалогія”, “Лексікаграфія” вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова”, якія ахопліваюць увесь спектр пытанняў, на якіх трэба засяродзіць увагу пры вывучэнні названых раздзелаў);

- практычны раздзел (практыкаванні, якія могуць быць выкарыстаны як на практычных занятках, так і ў працэсе самастойнай работы і змест якіх накіраваны на практычнае засваенне тэарэтычных палажэнняў, на развіццё навыкаў самастойнага аналізу моўных фактаў, адпрацоўку навыкаў фанетычнага, графічнага, арфаграфічнага, лексічнага, фразеалагічнага аналізаў);

- раздзел кантролю ведаў (кантрольныя працы па раздзелах, пытанні да экзамену);

- дапаможны раздзел (выпіска з вучэбнай праграмы, спіс літаратуры, гласарый).

Мэта дысцыпліны – садзейнічаць набывццю студэнтамі трывалых і свядомых ведаў па сучаснай беларускай літаратурнай мове для эфектыўнага карыстання беларускай мовай ва ўсіх сферах прафесійнай дзейнасці.

Задачи дысцыпліны:

- выпрацаваць у студэнтаў навуковыя погляды на фанетычную, арфаэпічную, графічную, арфаграфічную, лексічную і фразеалагічную сістэмы беларускай мовы;

- спрыяць практычнаму авалоданню студэнтамі нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы;

- выпрацаваць навыкі самастойнага лінгвістычнага аналізу разнастайных моўных адзінак, фактаў, з’яў;

Пачатак

Змест

Старонка 6 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

- садзейнічаць удасканальванню маўленчай практыкі студэнтаў, узбагачэнню іх прафесійнага тэзаўрусу;
- выхоўваць любоў да мастацкага слова, да духоўнай спадчыны беларускага народа, развіваць сродкамі мовы інтэлектуальную, эстэтычную, маральную сферы асобы студэнта.

Згодна з адукацыйным стандартам вышэйшай адукацыі, вучэбным планам, вывучэнне вучэбнай дысцыпліны “Беларуская мова” (раздзелы “Уводзіны”, “Фанетыка”, “Арфаэпія”, “Графіка і арфаграфія”, “Лексікалогія”, “Фразеалогія”, “Лексікаграфія”) накіравана на фарміраванне ў студэнтаў:

універсальнай кампетэнцыі: здзяйсняць камунікацыі ў вуснай і пісьмовай формах на дзяржаўных і замежных мовах для рашэння задач прафесійнага, міжасабовага і міжкультурнага ўзаемадзеяння;

базавай прафесійнай кампетэнцыі: тлумачыць моўныя факты рускай і беларускай моў, адрозненні фанетычнай, лексічнай і граматычнай сістэм рускай і беларускай моў.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен:

ведаць:

- сістэму беларускай мовы на фанетычным, арфаэпічным, графічным, арфаграфічным, лексічным, фразеалагічным, лексікаграфічным узроўнях;
- лінгвістычную тэрміналогію;
- навуковую і даведачную літаратуру па дадзеных раздзелах беларускай мовы;
- літаратурныя нормы (фанетычныя, акцэнтацыйныя, арфаэпічныя, арфаграфічныя, лексічныя, фразеалагічныя) беларускай мовы;
- прынцыпы і правілы беларускай арфаграфіі;

умець:

- адбіраць, сістэматызаваць і правільна кваліфікаваць моўныя факты;
- праводзіць лінгвістычныя назіранні, рабіць абагульненні і вывады;
- выконваць фанетычны, графічны, арфаграфічны, лексічны і фразеалагічныя аналізы слоў;
- заўважаць і выпраўляць арфаэпічныя, акцэнтацыйныя, арфаграфічныя, лексічныя памылкі;

Пачатак

Змест

Старонка 7 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

валодаць:

- фанетычнымі, акцэнтацыйнымі, арфаэпічнымі, арфаграфічнымі, лесічнымі, фразеалагічнымі нормаў беларускай літаратурнай мовы;
- асновамі культуры беларускага маўлення, якое ажыццяўляецца ў вуснай і пісьмовай формах;
- навыкамі лінгвістычнага моўнага разбору на фанетычным, графічным, арфаграфічным, лексічным і фразеалагічным узроўнях моўнай сістэмы;
- навыкамі маўленча-камунікатыўнай дзейнасці;
- правапісам сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

У рамках адукацыйнага працэсу па вучэбнай дысцыпліне студэнт павінен набыць не толькі тэарэтычныя і практычныя веды, уменні і навыкі па спецыяльнасці, але і развіць свой каштоўнасна-асобны патэнцыял, сфарміраваць якасці патрыёта і грамадзяніна, гатовага да актыўнага ўдзелу ў эканамічным, вытворчым, сацыяльна-культурным і грамадскім жыцці краіны, выхаваць любоў і павагу да роднага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа, пачуццё нацыянальнай самапавагі і самаідэнтыфікацыі.

Рэкамендацыі па арганізацыі работы з ЭВМК. ЭВМК садзейнічае эфектыўнай самастойнай рабоце студэнтаў па засваенні вучэбнага матэрыялу. Комплекс рэкамендуецца выкарыстоўваць для паглыбленага вывучэння лекцыйных тэм, для пошуку даведачнай інфармацыі, для падрыхтоўкі да практычных заняткаў і экзамену.

Пачатак

Змест

Старонка 8 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

1. Уводзіны

Беларуская літаратурная мова – гэта найвышэйшая, унармаваная, стылістычна разгалінаваная форма нацыянальнай мовы, якая выступае ў вуснай і пісьмовай разнавіднасцях. Гэта дзве раўнапраўныя формы рэалізацыі літаратурнай мовы, кожная з якіх мае сваю сферу выкарыстання.

Вусная мова абслугоўвае надзённыя патрэбы людзей. Яна разлічана на слыхавое ўспрыманне.

Пісьмовая літаратурная мова – апрацаваная і прадуманая фіксацыя мовы з мэтай узнаўлення сказанага. Яна разлічана на зрокавае ўспрыманне. Пісьмовая форма літаратурнай мовы дае магчымасць прадумана і правільна выкарыстаць словы ў структуры сказаў.

Беларуская мова існуе ў дзвюх формах: дыялектнай і літаратурнай.

Дыялектная мова – гэта сукупнасць мясцовых гаворак, што бытуюць на тэрыторыі Беларусі. Мясцовыя гаворкі аб'ядноўваюцца ў тэрытарыяльныя дыялекты, якія ў сукупнасці ўтвараюць дыялектную мову.

Вылучаюцца паўночна-ўсходні і паўднёва-заходні дыялекты. Яны раздзяляюцца паласой пераходных, або сярэднебеларускіх, гаворак, што знаходзяцца абাপал лініі Ашмяны – Мінск – Бабруйск – Гомель. У склад сучаснай беларускай дыялектнай мовы ўваходзіць яшчэ і адасобленая група заходнепалескіх, ці брэсцка-пінскіх, гаворак, якія значна адрозніваюцца ад усіх іншых гаворак асноўнага беларускага дыялектнага масіву.

Наяўнасць нормы – істотная асаблівасць літаратурнай мовы, якая адрознівае яе ад дыялектнай. Пад нормай разумеюць выпрацаваныя грамадствам і пісьмова замацаваныя ў нарматыўных слоўніках, даведніках, граматыках узоры, правілы, якім падпарадкоўваюцца вымаўленне і напісанне слоў, выбар слоў, выкарыстанне граматычных форм, пабудова словазлучэнняў і сказаў. Кадыфікаваная, узаконеная

Пачатак

Змест

Старонка 9 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

норма з'яўляецца абавязковай для ўсіх носьбітаў літаратурнай мовы.

Сістэму нормаў літаратурнай мовы складаюць:

– *арфаэпічныя* – рэгулююць вымаўленне гукаў, спалучэння гукаў у словах і спалучэннях слоў;

– *акцэнталагічныя* – рэгулююць месца размяшчэння націску ў словах;

– *арфаграфічныя* – рэгулююць выбар аднаго з магчымых варыянтаў напісання слова ці яго часткі, які адпавядае прынцыпам беларускай арфаграфіі, а таксама замацаванай у моўнай практыцы грамадства традыцыі;

– *лексічныя* – рэгулююць правільнасць выбару слова і дарэчнасць выкарыстання яго ў агульнавядомым значэнні і ў агульнавядомых спалучэннях;

– *фразеалагічныя* – рэгулююць традыцыйнае, замацаванае ў пісьмовай і вуснай практыцы выкарыстанне **фразеалагізмаў** з характэрнымі для іх структурна-граматычнымі, семантычнымі і спалучальнымі асаблівасцямі;

– *словаўтваральныя* – рэгулююць выбар марфем, іх размяшчэнне і спалучэнне ў слове ў строгай адпаведнасці з правіламі словаўтварэння, якія існуюць у беларускай літаратурнай мове;

– *стылістычныя* – рэгулююць выкарыстанне стылістычна афарбаваных слоў, граматычных формаў, сінтаксічных канструкцый у адпаведнасці з сітуацыяй маўлення;

– *марфалагічныя* – рэгулююць правільнае формаўтварэнне і словазмяненне часцін мовы;

– *сінтаксічныя* – правілы спалучэння слоў у розных канструкцыях;

– *пунктуацыйныя* – выкарыстанне знакаў прыпынку для афармлення пэўных сінтаксічных адзінак.

Моўная варыянтнасць – гэта здольнасць мовы перадаваць адны і тыя ж значэнні рознымі формамі. **Моўныя варыянты** – гэта фармальныя разнавіднасці адной і той жа моўнай адзінкі, якія пры тоеснасці значэння адрозніваюцца частковым несупадзеннем свайго гукавога складу.

Пачатак

Змест

Старонка 10 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Беларуская мова сярод іншых славянскіх моў. Беларуская мова належыць да славянскай групы моў. Славянскія мовы паходзяць ад праславянскай (агульнаславянскай), на якой гаварылі старажытныя славянскія плямёны да іх рассялення з першапачатковага месца пражывання (на прасторы ад Дуная і Одэра да Дона і Волгі). Таму беларуская мова мае шмат агульнага з іншымі славянскімі мовамі. Ва ўсіх сучасных славянскіх мовах выкарыстоўваецца большасць аднолькавых галосных і зычных, паслядоўна назіраецца чаргаванне заднеязычных гукаў [г], [к], [х] з [ж], [ч], [ш], аглушэнне звонкіх зычных на канцы слоў і інш., сустрэкаецца вялікая колькасць аднакаранёвых слоў:

У VI–VII стст. нашай эры завяршылася рассяленне славян па еўрапейскай тэрыторыі. Гэта прывяло да аслаблення кантактаў паміж славянскімі плямёнамі, а ў выніку – да распаду праславянскай мовы, выдзялення славянскіх моўных груп, асобных славянскіх моў. Утварыліся тры групы славянскіх плямёнаў: усходнія, заходнія і паўднёвыя славяне.

Беларуская мова, як руская і ўкраінская, адносіцца да ўсходнеславянскай моўнай групы. Усходнеславянскія племянныя саюзы паступова перараслі ў дзяржаўныя супольніцтвы-княствы, а з блізкіх паміж сабой дыялектаў усходніх славян склалася агульнаўсходнеславянская мова, якую яшчэ называюць усходнеславянскай.

З прыняццем у X ст. хрысціянства да ўсходніх славян прыходзіць пісьменнасць. Сярод пісьмовых помнікаў на ўсходнеславянскай мове найбольш вядомыя летапіс “Аповесць мінулых гадоў” і паэма “Слова пра паход Ігаравы”.

Гістарычныя ўмовы і асноўныя этапы развіцця беларускай мовы. У XIII ст. утварылася Вялікае Княства Літоўскае, у складзе якога ў XIV–XVI стст. сфарміравалася беларуская народнасць і ўласнабеларуская літаратурная мова, якую прынята называць старажытнай беларускай мовай. Росквіт яе прыйшоўся на XV–XVI стст. Яна стала дзяржаўнай мовай Вялікага Княства Літоўскага, на ёй афармляліся дзяржаўныя дакументы, пісаліся летапісы, стваралася мастацкая, навуковая і рэлігійная літаратура, з’явіліся першыя ва ўсходнеславянскіх землях

Пачатак

Змест

Старонка 11 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

друкавання кнігі Ф. Скарыны. Да нашага часу дайшла Літоўская метрыка, якая налічвае каля 600 тамоў і з'яўляецца самай каштоўнай крыніцай вывучэння мовы і гісторыі беларускага народа.

Пасля Люблінскай уніі (1569 г.) Вялікае Княства Літоўскае і Каралеўства Польскае аб'ядналіся ў адну дзяржаву – Рэч Паспалітую. Паступова беларуская літаратурная мова выходзіць з афіцыйнага ўжытку, а ў 1696 г. аб'яўляецца закон, паводле якога дзяржаўнай моваю Рэчы Паспалітай становіцца польская. У выніку беларуская мова перастала выкарыстоўвацца на дзяржаўным узроўні, застаўшыся толькі ва ўніяцкіх базыльянскіх школах і ў гутарковым маўленні.

У выніку трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай (канец XVIII ст.) беларускія землі былі далучаны да Расійскай імперыі, афіцыйнай мовай становіцца руская. Беларускай мовай у яе дыялектных разнавіднасцях карысталіся сяляне, дробная шляхта і жыхары мястэчак, ніжэйшыя слаі насельніцтва буйных гарадоў. На народна-гутарковай мове працягваў развівацца фальклор. Царскі ўрад забараняў друкаванне кніг на беларускай мове, нават афіцыйнае выкарыстанне назвы “Беларусь”. Усё гэта прывяло да заняпаду пісьмовай традыцыі беларусаў, адмоўна адбілася на фарміраванні новай беларускай літаратурнай мовы, якая пачала развівацца ў XIX–XX стст. на базе вуснай народна-гутарковай мовы.

Новая беларуская літаратурна-пісьмовая мова ўзнікла першاپачаткова як мова мастацкай літаратуры. Вялікую ролю ў фарміраванні беларускай літаратурнай мовы адыграла мастацкая творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Я. Лучыны, Цёткі, Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча і інш.

У 1906 г. была знята забарона друкаваць на беларускай мове, узніклі беларускія выдавецтвы, беларускія народныя выданні “Наша доля”, “Лучынка”, “Наша ніва”. На беларускай мове пачалі друкаваць не толькі мастацкія і публіцыстычныя, але і навукова-папулярныя творы, дапаможнікі, падручнікі, разнастайныя дакументы. Выпрацоўваліся нормы беларускай літаратурнай мовы. Важнай з’явай было выданне ў 1918 г. “Беларускай граматыкі для школ” Браніслава Тарашкевіча, якая

Пачатак

Змест

Старонка 12 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

адыграла выключную ролю ў станаўленні літаратурных нормаў.

Беларуская мова пачала развівацца ў 20-я гг. XX ст., калі ажыццяўлялася палітыка беларусізацыі і беларуская мова набыла статус дзяржаўнай. На працягу 1922–1930 гг. Было падрыхтавана і выдадзена 24 слоўнікі тэрмінаў з розных галін ведаў.

На пачатку 30-х гг. XX ст. беларускую мову перасталі выкарыстоўваць у дзяржаўных установах, інстытутах, рэзка зменшылася колькасць беларускіх школ у сельскай мясцовасці, амаль зусім не стала іх у гарадах. У пасляваенны час паступова руская мова выцесніла беларускую з усіх сфер грамадскага жыцця. Узнікла вострая неабходнасць захавання роднай мовы карэннага насельніцтва Беларусі, якое гістарычна складае асноўную частку жыхароў рэспублікі.

26 студзеня 1990 г. быў прыняты Закон “Аб мовах у Беларускай ССР”, паводле якога беларуская мова зноў стала дзяржаўнай. Была распрацавана дзяржаўная праграма развіцця беларускай мовы, згодна з якой планавалася паступова ўвесці беларускую мову ва ўсе сферы культурнага, грамадска-палітычнага жыцця Рэспублікі Беларусь, пашырыць яе функцыі ў сістэме адукацыі. Статус **беларускай мовы** як дзяржаўнай не закранаў канстытуцыйныя правы грамадзян розных нацыянальнасцей карыстацца рускай ці іншымі мовамі.

Пасля майскага рэферэндуму 1995 г. рускай мове нададзены аднолькавы статус з беларускай. Моўная сітуацыя ў нашай краіне пэўным чынам змянілася. Для стабільнасці беларускай мовы дзяржавай прымаюцца адпаведныя меры.

Пачатак

Змест

Старонка 13 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

2. Фанетыка

- 2.1. Фанетыка як раздзел мовазнаўства
- 2.2. Класіфікацыі гукаў: акустычная, артыкуляцыйная і функцыянальная
- 2.3. Фанетычныя (пазіцыйныя і камбінаторныя) змены зычных гукаў
- 2.4. Склад. Націск. Фанетычны разбор. Фанетычная транскрыпцыя

Пачатак

Змест

Старонка 14 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

2.1. Фанетыка як раздзел мовазнаўства

Фанетыка – раздзел мовазнаўства, у якім вивучаецца гукавая сістэма мовы. Цэнтральнае месца займае вивучэнне гукавога складу. Акрамя гэтага, даследуюцца і такія фанетычныя адзінкі, як склад, фанетычнае слова, маўленчы такт, фраза; націск, інтанацыя.

Сярод фанетычных адзінак выдзяляем лінейныя (гук, склад, фанетычнае слова, маўленчы такт, фраза) і нелінейныя, ці прасадычныя (націск, інтанацыя), адзінкі.

Фраза – найбольшая фанетычная адзінка члянэння маўленчай плыні, якая вымаўляецца з закончанай інтанацыяй і размяжоўваецца працяглымі паўзамі (на пісьме яны абазначаюцца дзвюма вертыкальнымі рыскамі (/)).

Напэўна, са светам расстаяся лягчэй / каб тых не прыпомніў кастроў і начэй / каб дзічкі вясной на мяжы не цвілі / каб песень купальскіх не чуў аніколі / каб жытам не пахла асенняе поле / каб так не любіў беларускай зямлі // (С. Грахоўскі).

Маўленчы такт – частка фразы, якая вымаўляецца без прыпынку, характарызуецца інтанацыяй незакончанасці і аддзяляецца адна ад адной непрацяглымі паўзамі (на пісьме яна абазначаюцца адной рыскай (/)).

Шчасце / у кожнай тваёй перамозе // шчасце / адолець і вецер / і град // (С. Грахоўскі).

Фанетычнае слова – частка маўленчага такта, аб'яднаная адным націскам.

Фанетычнае слова часта супадае з лексічным словам. У фразе *Жаўрукі* – найпершыя пасланцы вясны чатыры лексічныя словы і чатыры фанетычныя словы. Аднак фанетычныя і лексічныя словы супадаюць не заўсёды. Службовыя словы звычайна не маюць свайго **націску** і прымыкаюць да самастойных, утвараючы адно фанетычнае слова. У фразе *У паветры плавае павуцінне* чатыры лексічныя словы і тры фанетычныя словы: прыназоўнік *у* і назоўнік *паветры* аб'яднаны ў адно фанетычнае слова.

Пачатак

Змест

Старонка 15 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Праклітыкі – гэта ненаціскныя кампаненты, якія знаходзяцца перад націскнымі словамі (*да нас, у яго, пад намі*). **Энклітыкі** – гэта ненаціскныя кампаненты, якія знаходзяцца пасля націскных слоў (*прынёс бы, як жа*).

Склад – гэта адзін або некалькі гукаў, якія вымаўляюцца адным штуршком выдыхаемага паветра (*ду-бо-вы, ля-сны, звон-кі*). Абавязковым элементам склада з’яўляецца галосны гук. Кожнае слова мае столькі складоў, колькі ў ім галосных гукаў. Склад слова, які вымаўляецца больш гучна, называецца *націскным*, або акцэнтным.

Гук – найменшы непадзельны элемент вуснай мовы. Кожны гук – з’ява *фізіялагічная* (вынік работы моўнага апарату чалавека), *акустычная* (вынік хістальнага руху, што перадаецца праз паветра) і *функцыянальная* (выконвае розныя функцыі).

Націск – гэта вымаўленне аднаго са складоў з большай сілай голасу і працягласцю (*бя-рб-за, мб-ладзь, за-ла-ты*). Ён можа быць сродкам адрознення розных слоў ці формаў аднаго і таго ж слова: *каса – кáса; вы́клікаць – выкліка́ць*. Некаторыя словы могуць мець варыянтныя націскі: *вясно́вы і веснаві́, ласкавы і ласка́вы*.

Інтанацыя – гэта сукупнасць фанетычных сродкаў, якія служаць для афармлення фразы ці яе частак як адзінага цэлага. Яна служыць для выражэння эмацыянальнага стану гаворачага, яго адносін да прадмета гаворкі і суразмоўцы.

Фанетычнымі сродкамі выражэння інтанацыі з’яўляюцца:

1) *мелодыка* (павышэнне або паніжэнне частаты асноўнага тону, суаднесенае з ваганьнямі галасавых звязак, якое з’яўляецца істотным для выражэння і ўспрымання камунікатыўнага тыпу выказвання (апавядання, пытаньня, пабуджэння), а таксама суб’ектыўных адносін гаворачага да выказвання),

2) *інтэнсіўнасць* (узмацненне і аслабленне вымаўлення, яго выразнасць),

3) *тэмп* (хуткасць змянення тых або іншых адрэзкаў маўлення ў часе, а таксама паўзы паміж маўленчымі адрэзкамі),

Пачатак

Змест

Старонка 16 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

- 4) *тэмбр* (эмацыйна-экспрэсійная афарбоўка маўлення),
5) *паўзы* (перапынкі гучання рознай працягласці, якія выкарыстоўваюцца найчасцей для адмежавання адной часткі выказвання ад другой).

Інтанацыя можа выконваць у выказванні наступныя функцыі:

- *камунікацыйную* (адрозненне камунікатыўных тыпаў выказвання – апавядання, пабуджэння, пытання),
- *вылучальную* (наданне некаторым часткам выказвання сэнсавай важнасці),
- *арганізуючую* (афармленне выказвання ў адзінае цэлае і ў той жа час падзел яго на рытмічныя групы і сінтагмы);
- *эмацыянальную* (выражэнне эмоцый гаворачага, яго характарыстыка),
- *функцыю выяўлення падтэксту выказвання.*

Пачатак

Змест

Старонка 17 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

2.2. Класіфікацыі гукаў: акустычная, артыкуляцыйная і функцыянальная

Галосныя гукі – гэта гукі, пры ўтварэнні якіх адсутнічае перашкода на шляху выдыхаемага паветра, абавязкова працуюць галасавыя звязкі.

Класіфікацыя галосных праводзіцца ў залежнасці ад артыкуляцыі губ і языка.

Паводле **артыкуляцыі губ** галосныя падзяляюцца на лабіялізаваныя і нелабіялізаваныя. Пры вымаўленні *лабіялізаваных* галосных губы збліжаюцца і выцягваюцца трубачкай уперад: [o], [y]. Пры ўтварэнні *нелабіялізаваных* галосных губы пасіўныя: [a], [i], [ы], [э].

Паводле **артыкуляцыі языка** вызначаюцца спосаб утварэння і месца ўтварэння галосных гукаў.

Паводле спосабу ўтварэння галосныя падзяляюцца ў залежнасці ад ступені пад'ёму языка па вертыкалі.

Пры вымаўленні галосных *вершняга пад'ёму* язык у поласці рота займае самае высокае становішча: [i], [ы], [y].

Пры прамежкавым, сярэднім, пад'ёме языка ўтвараюцца галосныя *сярэдняга пад'ёму*: [o], [э].

Пры вымаўленні галоснага *ніжняга пад'ёму* [a] язык у поласці рота займае самае нізкае становішча.

Паводле **месца ўтварэння** галосныя падзяляюцца ў залежнасці ад рухаў языка па гарызанталі ў напрамку да пярэдніх зубоў і ад таго, якая частка языка актыўна артыкулюе.

Пры вымаўленні галосных *пярэдняга рада* найбольш актыўны ўдзел у артыкуляцыі прымае пярэдня частка языка, кончык языка набліжаецца да ніжніх зубоў: [i], [э].

Галосныя *сярэдняга рада* ўтвараюцца, калі язык займае сярэдняе, нейтральнае становішча і актыўна артыкулюе сярэдняй часткай: [ы], [a].

Пачатак

Змест

Старонка 18 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Пры вымаўленні галосных *задняя рада* язык адцягнуты назад, а найбольш актыўна артыкулюе яго задняя частка: [o], [y].

Чаргаванне – гэта змена гукаў адной марфемы ў розных формах слова або ў аднакарэнных словах: *рэкі – рака, лес – лясны*. Адрозніваюць чаргаванні пазіцыйныя, або фанетычныя, і чаргаванні гістарычныя.

Пазіцыйныя чаргаванні галосных гукаў звязаны з іх пазіцыяй адносна націску. Да пазіцыйных чаргаванняў адносяцца чаргаванні націскных гукаў з ненаціскнымі:

[o] – [a]: *мора – марскі, росы – раса, сёстры – сястра, вёслы – вясло*;

[э] – [a]: *цэгла – цагляны, лес – лясны, вецер – вятры*.

Да пазіцыйных чаргаванняў галосных адносім таксама чаргаванні [i] – [ы] (*ісці – абысці*), [і] – [й] (*ісці – выйсці*), [y] – [ў] (*ён убачыў – яна ўбачыла*).

Пазіцыйныя чаргаванні вынікаюць з фанетычных законаў, што дзейнічаюць у сучаснай мове. Так, чаргаванне гукаў [o] – [a], [э] – [a] пасля цвёрдых зычных звязана з законам *акання*, а чаргаванне галосных [o], [a] ў першым складзе перад націскам з [a] пасля мяккіх зычных – з законам *якання*.

Гістарычныя чаргаванні – вынік дзейнасці моўных законаў, што існавалі ў старажытныя часы. Такія чаргаванні не могуць быць растлумачаны законамі сучаснай мовы.

Да гістарычных чаргаванняў галосных адносяцца:

[э] – [o]: *плесці [пл'эс'ц'і] – плот*;

[o] – [ы] (у спалучэннях ро, ло ры, лы): *глотка – глытаць*;

[э] – [і]: *свет [с'в'эт] – світанне, [выб'эру] – выбіраць*;

[o] – [і] – [э]: *здор – здзіраць – здзерці*;

[y] – [o] – [ы]: *сухі – сохнуць – высыхаць*;

[e] – [і] – нуль гука: *выберу – збіраць – браць*;

[j] – [і]: *[б'жэш] – біць*;

[ав] – [y]: *каваць – кую*;

[a] – [y]: *[в'азац'] – вузел*;

Пачатак

Змест

Старонка 19 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

[a] – [h]: [м'ац'] – мну;

[a] – [im]: [з'н'ац'] – [з'н'іму];

[o], [a], [э] – нуль гука: сон – сну, [п'эн'] – [пн'а].

Чаргаванне [o], [a], [э] з нулём гука называецца *бегласцю* галосных.

Зычныя гукі – гэта гукі, пры ўтварэнні якіх на шляху выдыхаемага паветра ўзнікае перашкода ў выніку поўнага ці частковага змыкання тых ці іншых органаў мовы.

Зычных гукаў у беларускай мове 39. Пры іх класіфікацыі ўлічваецца ступень гучнасці, спосаб утварэння, месца ўтварэння, палаталізацыя, працягласць.

Паводле *ступені гучнасці* зычныя гукі падзяляюцца на санорныя і шумныя.

Санорныя зычныя ўтвараюцца з перавагай голасу над шумам. Яны не аглушаюцца на канцы слова і перад глухімі, а глухія зычныя перад імі не азванчаюцца. Санорныя гукі не маюць парных глухіх. Санорных гукаў 11: [в], [в'], [м], [м'], [н], [н'], [л], [л'], [й], [й'], [р].

Шумныя зычныя – гэта гукі, які ці складаюцца з шуму і голасу з перавагай шуму (*звонкія*), ці не маюць у сваім складзе голасу, а толькі шум (глухія). Большасць звонкіх і глухіх утвараюць пары па звонкасці глухасці: [з] – [с], [з'] – [с'], [д] – [т], [б] – [п], [б'] – [п'], [з] – [ц], [з'] – [ц'], [ж] – [ч], [γ] – [х], [γ'] – [х'], [г] – [к], [г'] – [к'], [ж] – [ш]. Гукі [ф], [ф'] не маюць парных звонкіх у беларускай мове.

Паводле *спосабу ўтварэння* зычныя бываюць:

а) **змычныя (выбухныя)** – утвараюцца пры поўным змыканні органаў маўлення і імгненным разрыве змычкі, у выніку чаго ўзнікае выбух: [б], [б'], [д], [т], [п], [п'], [к], [к'], [γ], [γ'];

б) **шчылінныя (фрыкатыўныя, працяжныя)** – утвараюцца пры набліжэнні актыўнага органа маўлення да пасіўнага; праз утвораную імі шчыліну праходзіць паветра, трэцца аб яе сценкі: [в], [в'], [ф], [ф'], [з], [з'], [й], [й], [ж], [ш], [с], [с'], [х], [х'], [г], [г'];

в) **змычна-шчылінныя (афрыкаты)** – пры іх утварэнні органы маўлення спачатку змыкаюцца, а затым плаўна размыкаюцца, утвараючы шчыліну, праз якую

Пачатак

Змест

Старонка 20 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

праходзіць выдыхаемае паветра: [z], [z'], [ž], [ц], [ц'], [ч];

г) **змычна-праходныя** – пры іх утварэнні адны органы маўлення змыкаюцца, а іншыя ўтвараюць праход для струменю паветра, прычым выдыхаемае паветра можа разрываць самкнёныя органы і праходзіць у поласць носа (*насавыя*: [м], [м'], [н], [н']) ці не разрываць іх, свабодна праходзячы па баках языка, утвараюцца ў поласці рота (*ротавыя*: [л], [л']);

д) **вібрант (дрыжачы)** – узнікае як вынік вібрацыі пярэдняй часткі спінкі языка: [р].

Паводле ўдзелу органаў вымаўлення і месца ўтварэння зычныя гукі падзяляюцца на:

1) **губныя** (зычныя, пры вымаўленні якіх актыўным органам маўлення з'яўляецца ніжняя губа), сярод якіх вылучаем *губна-губныя* (утвараюцца шляхам збліжэння ніжняй губы з верхняй): [б], [б'], [м], [м'], [п], [п'], [ў] і *губна-зубныя* (утвараюцца пры збліжэнні ніжняй губы з верхнімі зубамі): [в], [в'], [ф], [ф'];

2) **язычныя** – утвараюцца пры актыўнай артыкуляцыі языка, у сувязі з чым падзяляюцца на:

– *пярэднеязычныя* ([з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [з], [з'], [ж], [ш], [ч], [ž], [л], [л'], [р], [д], [т]),

– *сярэднеязычныя* (утвараюцца збліжэннем сярэдняй часткі языка з цвёрдым паднябеннем: [й]),

– *заднеязычныя* (утвараюцца пры збліжэнні або змыканні задняй часткі спінкі языка з мяккім паднябеннем: [г], [г'], [к], [к'], [х], [х'], [γ], [γ']).

Паводле наяўнасці ці адсутнасці палаталізацыі зычныя бываюць;

1) **мяккія (палаталізаваныя)** – акрамя сваёй асноўнай артыкуляцыі, маюць і дадатковую – палаталізацыю, калі сярэдняя частка спінкі языка паднятая да цвёрдага паднябення.

Гук [й] заўсёды мяккі, ці палатальны, таму што мяккасць з'яўляецца яго асноўнай артыкуляцыяй.

Пачатак

Змест

Старонка 21 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Цвёрдыя зычныя – гукі, пры вымаўленні якіх, акрамя асноўнай, ёсць дадатковая артыкуляцыя – веярызацыя.

Большасць цвёрдых і мяккіх зычных складаюць пары.

Гукі [ж], [ж'], [р], [ч], [ш], [ц] (не ўтвораны з [т]) не маюць адпаведных мяккіх, яны **зацвярдзелыя**.

Зычныя гукі [ж], [ж'], [ч], [ш] называюцца **шыпячымі** (у сувязі з шыпячым характарам вымаўлення), а [дз], [дз'], [з] – [з'], [с] – [с'], [ц], [ц'] **свісцячымі** (у сувязі са свісцячым характарам вымаўлення).

Пачатак

Змест

Старонка 22 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

2.3. Фанетычныя (пазіцыйныя і камбінаторныя) змены зычных гукаў

Асіміляцыя (лац. *assimilatio* ‘прыпадабненне’) – артыкуляцыйнае і акустычнае прыпадабненне ў маўленні гукаў аднаго тыпу ў межах слова і словазлучэння: просьба [п^роз’ба], праз плот [п^расплот].

Паводле выніку прыпадабнення вылучаюцца:

Поўная асіміляцыя – такая, пры якой адзін гук цалкам прыпадабняецца да другога, у выніку чаго звычайна з двух гукаў утвараецца адзін падоўжаны гук: вучы[с’с’а], [жж]аць, [шш]ытак, ло[цц]ы.

Няпоўная (частковая) асіміляцыя – такая, пры якой адзін гук прыпадабняецца да іншага толькі часткова, звычайна па адной прымеце: но[з’]біт, лі[с’]це, бяро[с]ка.

Вылучаем асіміляцыю:

– па глухасці (звонкі гук у становішчы перад глухім вымаўляецца як глухі): казка – ка[с]ка, лодка – ло[т]ка;

– па звонкасці (глухі гук перад звонкім вымаўляецца звонка): носьбіт – но[з’]біт, касьба – ка[з’]ба;

– па мяккасці (цвёрды гук перад мяккім вымаўляецца мякка): [ц’]віце, пе[с’]ня, аднак перд [к’], [х’] [г’] вымаўляюцца цвёрдыя [з] [с]: [с/х]ема, [с/к]інуць, [з/г]іб;

– свісцячых да шыпячых (свісцячы гук перад шыпячым вымаўляецца як шыпячы): ра[ш/ч]оска, е[ж/ж]джу;

– шыпячых да свісцячых (шыпячыя перад свісцячымі вымаўляюцца як свісцячыя): до[с/ц]ы, гру[с/ц]ы.

Асіміляцыю па глухасці трэба адрозніваць ад аглушэння звонкіх зычных у абсалютным канцы слова: год [гот], завадзь [завац’], нож [нош].

Аглушэнне канцавога звонкага зычнага выклікае аглушэнне папярэдняга звонкага зычнага: до[шч], з’е[ст].

Паводле накірунку прыпадабнення вылучаем асіміляцыю:

прагрэсіўную (ад лац. *progressus* ‘рух наперад’) – прыпадабненне наступнага гука да папярэдняга: каменне, вяселле, сучча, узмежжэа;

Пачатак

Змест

Старонка 23 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

рэгрэсіўную (лац. regressio ‘рух назад’) – прыпадабненне папярэдняга гука да наступнага: наступны гук уплывае на папярэдні і робіць яго падобным да сябе: [с’]це[ш]ка, па[т]ні[ш]чык.

Дысіміляцыя (лац. dissimilatio ‘распадабненне’) – фанетычны працэс, пры якім адбываецца замена ў слове аднаго з аднолькавых ці блізкіх гукаў іншым, менш падобным: [транвай], [канбайн].

Падаўжэнне зычных. Беларускай мове ўласціва падаўжэнне зычных гукаў [з’], [з’], [л’], [н’], [с’], [ц’], [ч’], [ж], [ш], калі яны стаяць паміж галоснымі: *суддзя, ралля, сумненне, падарожжа, застрэшка*.

Падоўжаныя зычныя назіраем у зборных (*збожжа*), абстрактных (*сумленне*), аддзяяслоўных (*жыццё*), прыставачных (*Залесе*) назоўніках, у творным склоне адзіночнага ліку назоўнікаў жаночага роду трэцяга скланення і лічэбнікаў *пяць, дзевяць, дзесяць – дваццаць, трыццаць* (*зеленню, мышшу, соллю, трыццаццю*), у некаторых прыслоўях (*пешы, рысся*).

Падаўжэнне трэба адрозніваць ад падваення зычных на стыку марфем (частак слова): *паддобраўца, разлаваўца, рассмяшыўца, туманны*.

Гук [й] узнік у беларускай мове на месцы [в] пасля галосных на канцы слова і пасля галосных перад зычнымі ў сярэдзіне слова (*дрэй, траўка*), а таксама на месцы [л] у сярэдзіне слова пасля галоснага перад зычным (*жоўты, шоўк*) і ў канцы дзеясловаў прошлага часу мужчынскага роду (*маляваў, чытаў*).

Гук [ў] можа ўзнікаць з галоснага [у] ў пачатку слова і ў прыназоўніках, калі папярэдняе слова канчаецца галосным (*сястра ўдарніца, была ў брата*).

Дзеканне і цеканне. Змена зычнага [д] пры яго памякчэнні на мяккі [з’] называецца *дзеканнем*, а зычнага [т] на мяккі [ц’] – *цеканнем*. Дзеканне і цеканне адбываецца перад галоснымі, а таксама перад мяккім [в’]: *дзед, дзюба, дзіва, дзічка, дзверы*. Перад мяккім [в’] не мяняюцца [д] прыставачны і [т] суфіксальны: *адвечны, у бітве*.

У большасці слоў іншамоўнага паходжання дзеканне і цеканне не назіраецца: *дэют, тэатр, антэна*; толькі некаторыя словы вымаўляюцца з [з’] і [ц’]: *дзюна, камандзір, цюльпан, эцюд*.

Пачатак

Змест

Старонка 24 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Сцяжэнне гукаў (кантракцыя) – фанетычная з’ява, у выніку якой два аднолькавыя або блізкія ў якіх-небудзь адносінах гукі сцягваюцца ў адзін. У сучаснай беларускай мове сцягваюцца звычайна зычныя гукі, якія знаходзяцца на стыку кораня і суфікса. Сцяжэнне адбываецца ў спалучэннях каранёвых [д], [т], [з], [с], [ц], [ж], [ш], [ч], [к] з суфіксальным [с], у выніку чаго на іх месцы ўзнікаюць гукі [с] і [ц]: [зс] – [с]: каўка[з + с]кі – каўка[с]кі; [кс] – [ц]: маста[к + с]кі – маста[ц]кі; [сс] – [с]: адэ[с + с]кі – адэ[с]кі; [дс] – [ц]: гара[д + с]кі – гара[ц]кі; [тс] – [ц]: студэн[т + с]тва – студэн[ц]тва.

Спрашчэнне гукаў (дыярэза) – фанетычная з’ява, пры якой з этымалагічных трох–чатырохгукавых спалучэнняў выпадаюць асобныя гукі. У беларускай мове спрасціліся *зди – зн (позна), лнц – нц (сонца), стл – сл (шчаслівы), стн – сн (капусны), рдц – рц (сэрца), скн – сн (ціснуць), згн – зн (бразнуць)*.

Пазіцыйныя змены зычных гукаў залежаць ад агульных умоў вымаўлення, або фанетычнай пазіцыі гукі ў слове: пазіцыі пачатку і канца слова.

Да **пазіцыйных** чаргаванняў зычных гукаў адносяцца:

1. Чаргаванні звонкіх і глухіх у сярэдзіне слова: *даро**ж**ачка – даро[ш]ка, лічыць – лі[ж]ба, берагу – бера[х]чы.*

2. Чаргаванні звонкіх і глухіх, што ўзніклі ў выніку аглушэння звонкіх на канцы слова: *зубы – [зуп], сядзь – [с’ац’], дажджы – [дошч].*

3. Чаргаванні цвёрдых і мяккіх зычных, што ўзніклі ў выніку асіміляцыі зычных па мяккасці і змякчэнні зычных перад [’э], [і]: *збор – [з’б’ірац’], ку[т] – у ку[ц’э].*

4. Чаргаванні заднеязычных па мяккасці перад [і]: *цёт[к]а – цёт[к’і], лу[г]у – лу[г’і], эпо[х]а – эпо[х’і].*

5. Чаргаванне [в], [в’] з [ў]: *лава – лаўка, трава – траўка.*

6. Чаргаванні свісцячых і шыпячых, што ўзніклі ў выніку асіміляцыі: *грузіць – гру[ш]чык, [ш]часткай.*

Да **гістарычных** чаргаванняў зычных адносяцца чаргаванні:

1. Заднеязычных з шыпячымі: *даро[γ]а – даро[ж]ны, кры[к] – кры[ч]аць, стра[х] – стра[ш]ыць.*

Пачатак

Змест

Старонка 25 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

2. Заднеязычных са свісцячымі: ва[γ]а – ва[з'э], стра[x]а – на стра[с'э], ра[κ]а – на ра[цэ].

3. Губных з губнымі + [л']: мо[б']іць – мо[бл']ю; ку[п']іць – ку[пл']ю, сла[в']іць – сла[ўл']ю, кар[м']іць – кар[мл']ю, гра[ф']іць – гра[фл']ю.

4. [л] – [ў]: піса[л]а – піса[ў], спява[л]а – спява[ў].

Прыстаўныя галосныя і зычныя гукі. Спецыфічнай рысай беларускай мовы з'яўляюцца прыстаўныя галосныя гукі [i], [a], якія ўзнікаюць перад збегам зычных, які пачынаецца з *л*, *р*, калі папярэдняе слова заканчваецца на зычны (*убачыць і ржышча*, *паглядзіць і львяня*), пасля знаку прыпынку (*На паліцах смачныя булкі, аржаны хлеб*) ці ў пачатку слова (*ілгаць, ільдзіна, іржышча, ірдзець, аржаны*), а перад *м* – заўсёды (*узнялася імгла – так імгненна*).

Прыстаўны **в** узнікае перад націскным **о**: 1) у пачатку слоў (*вёзера, вобень*), у вытворных ад іх словах пасля прыставак (*абвобстры, увобень*); 2) перад прыстаўкамі *о-*, *об-*, *од-*(*от-*) (*вобкіс, вобмацкам, вобгалас, вобтрубе*); 3) у запазычаных словах *вобтра, вобцат* і вытворных ад іх (*вобтрыць, вобцатнакіслы*);

У словах *вобка, вобстры, вобол* і вытворных ад іх прыстаўны **в** узнікае незалежна ад месца націску (*увачавідкі, вастрыня, воболіца*).

Перад націскным **о** у сярэдзіне некаторых слоў узнікае ўстаўны гук **в** (*нівобдзін, Лявон, Радзівонаў*).

Прыстаўны **в** не ўзнікае ў запазычаных словах і некаторых уласных імёнах і назвах перад пачатковым націскным [о] (*обера, ода, Орша*).

Прыстаўны **в** узнікае:

1) перад каранёвым **у** ў пачатку слоў (*вўзел, вўха*), а таксама ў вытворных ад іх словах незалежна ад месца націску (*вузлаваты, вушамі*);

2) перад націскнымі прыстаўкамі *у-*, *уз-* (*уўпраж, вўзгалаўе, вўсціш*).

Устаўны **в** узнікае ў сярэдзіне слоў перад націскным **у** (*павўк, цівўн, каравўл*), а таксама ў вытворных ад іх словах незалежна ад месца націску (*павукі, павуцінне, каравўльны*) і перад *у* ва ўласных імёнах і геаграфічных назвах (*Матэвуш, Навум, Тадэвуш*).

Пачатак

Змест

Старонка 26 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Прыстаўны в не ўзнікае перад націскным пачатковым у ў запазычаных словах (*ўнікум, ўнія, ўрна*) і ва ўласных імёнах і назвах (*Ульяна, Ушачы*).

Прыстаўны г узнікае ў займенніках *гэты, гэтакі, гэтулькі*, прыслоўях *гэтак, гэтаксама*, выклічніках *гэй, го, га*.

Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай мовай.

1. Для **беларускай мовы** характэрны і часта ўжываецца зычны гук [ў], які паходзіць з агульнаславянскіх в (траўка, праўда), л (жоўты, воўк) і у (была ў сястры).

2. Для беларускай мовы характэрны падоўжаныя зычныя гукі [ж], [з'], [дз'], [л'], [н'], [с'], [ц'], [ч], [ш], якія абазначаюцца на пісьме падвойнымі літарамі (збожжа, мазю, суддзя, галлё, пісанне, кассё, жыццё, ноччу, застрэшша).

3. Беларускі зычны [г] працяжны, фрыкатыўны, адпавядае рускаму [г] выбухному; у беларускай мове выбухны [г] сустракаецца ў адзінкавых запазычаных словах (ганак, гузік, розгі, мазгі, цуглі і некаторыя іншыя).

4. Беларускім мяккім свісцячым афрыкатам [дз'], [ц'] (дзіця) адпавядаюць у рускай мове мяккія зычныя [д'], [т'] (дзіця).

5. Беларускай афрыкаце [дж] у рускай мове адпавядае ж, а ў запазычаннях са стараславянскай мовы – жд (узнагароджанне і награждение).

6. Губныя зычныя ў беларускай мове на канцы слова, а таксама перад зычнымі, у тым ліку і перад [й], толькі цвёрдыя: сем, голуб, насып, п'е.

7. Зычны [в] у беларускай мове чаргуецца з [ў]: [в] вымаўляецца перад галосным, [ў] – на канцы слова і перад наступным зычным: галава – галоўка, галоўны; здаровы – здароўе; карова – кароў, кароўка.

8. Беларускі [р] заўсёды цвёрды зычны: парадак, растрэсі, запрэгчы, рыба. У рускай мове р бывае цвёрды і мяккі (рыба, але порядок).

9. Зычны д у прыназоўніку і прыстаўцы ад вымаўляецца як д перад усімі звонкімі, у тым ліку перад санорнымі в, й, л, м, н, р: адважыцца, ад Вольгі, ад

Пачатак

Змест

Старонка 27 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Лунінца, адламаць, адрэзаць, ад Радастава, ад іх, ад'ехаць.

10. Зычны [ч] у беларускай мове заўсёды цвёрды: чарчэнне, канчатак, крынічны, святочны.

11. У беларускай мове змяніліся старажытныя канцавыя спалучэнні «зычны + л» (бл, мл, вл): рубель, карабель, бабёр, віхор, журавель.

12. Беларускай афрыкаце ч адпавядае ў рускай мове ч (свечка і свеча), а ў запазычаных словах са стараславянскай мовы – щ (скарачэнне і сокращение).

13. У беларускай мове чаргуюцца г : х (нага – ног, берагі – бераг), у рускай – г : к (луга – луг).

14. У беларускай мове былое спалучэнне чс злілося ў адзін гук, які абазначаецца на пісьме літарай ц; у рускай мове чс захавалася: ляхавіцкі – ляховичский.

15. Беларускім словам з поўнагалоснымі спалучэннямі (серада, сорам, вораг, палон, салодкі, галоўны) адпавядаюць у рускай мове запазычаныя стараславянскія з няпоўнагалоснымі спалучэннямі (среда, срам, враг, плен, сладкай, главный).

16. Для **беларускай мовы** характэрны прыстаўны зычны в (зрэдку г) перад націскным о і каранёвым у (вуліца, вуха, завушніца, вока, завочнік, воддаль).

17. Склады ро, ло, ле ў беларускай мове чаргуюцца з ры, лы, лі: глотка – глытаць, дрогнуць – дрыжаць, блохі – блыха, дровы – дрывотня, дрывасекі, бляск (блеск) – блішчыць.

18. Для беларускай мовы характэрны прыстаўныя галосныя ў словах, што пачынаюцца групай зычных гукаў, першы з якіх санорны м, л, р: ільняны, іржавы, аржаны, імхі.

19. Злучнік і часціца і пасля слова, якое канчаецца на галосны, у беларускай мове вымаўляецца як [й]: бацька [й] сын, сястра [й] брат, нарагаталіся [й] наспяваліся, будзе [й] на нашай вуліцы свята.

20. У беларускай мове ў словах іншамоўнага паходжання паміж галоснымі іо, ую, іа, ыа вымаўляецца ўстаўны зычны: біёлаг, рацыён, біятокі, рацыянальны, эмацыянальны.

Пачатак

Змест

Старонка 28 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

2.4. Склад. Націск. Фанетычны разбор. Фанетычная транскрыпцыя

Склад – гэта **гук** ці спалучэнне гукаў, што вымаўляюцца адным выдыхальным штуршком паветра (*во-зе-ра, сон-ца, лі-сце*). У слове столькі складоў, колькі ў ім галосных гукаў.

Галосныя гукі ўтвараюць склад і таму называюцца складовымі. Зычныя гукі нескладовыя.

Паводле спосабу спалучэння зычнага з галосным склады бываюць: адкрытыя (заканчаюцца галосным гукам: *б~~я~~-ро-за, ву-лі-ца*) і *закрытыя* (заканчаюцца зычным гукам: *зам-ком, лям-пай*); *прыкрытыя* (пачынаюцца зычным гукам: *во-зе-ра, ле-та*) і *непрыкрытыя* (пачынаюцца галосным гукам: *а-а-зіс, а-ул*).

У апошні час найбольшае пашырэнне атрымала санорная тэорыя склада, згодна з якой, склад – гэта хваля гучнасці. Склад утвараюць гукі рознай ступені гучнасці. Найбольш гучным з’яўляецца галосны гук. Зычныя з’яўляюцца нескладовымі гукамі, размяшчаюцца яны ў складзе ў парадку ўзрастання гучнасці: санорныя зычныя, звонкія шумныя, глухія шумныя. Кожны склад характарызуецца паступовым узмацненнем гучнасці. Складападзел адбываецца у месцы найбольшага спаду гучнасці: *пра-стор, а-кно, я-блык*.

Прынцып складападзелу рэалізуецца ў адпаведнасці з узрастаннем гучнасці ў наступных правілах:

1. Зычны ў пазіцыі паміж галоснымі адносіцца да наступнага галоснага: *да-ро-га, лі-па-вы, за-ві-ру-ха*.

2. Два шумныя зычныя ў пазіцыі паміж галоснымі адносяцца да наступнага галоснага: *сце-жка, лі-чба, но-сьбіт, кве-ткі, блі-зка, да-жджы*.

3. Калі паміж галоснымі знаходзіцца група зычных, першы з якіх з’яўляецца санорным, то гэты санорны адносіцца да папярэдняга склада: *пар-та, гур-ток, паль-цы, вяр-ба, сяў-ба, пу-шын-ка, дум-ка, а-сін-ка*.

4. Калі паміж галоснымі знаходзіцца спалучэнне шумных і санорных зычных,

Пачатак

Змест

Старонка 29 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

прычым шумныя стаяць перад санорнымі, то ўсё спалучэнне зычных адносіцца да наступнага склада: *па-ве-тра, ха-ра-ство, па-ло-тны*.

5. Два розныя санорныя паміж галоснымі звычайна адносяцца да розных складоў (аднак могуць адносіцца і да аднаго склада): *дбай-на, пры-ем-на, жаў-ру-кі, род-ны, на-сель-ні-кі*.

Націск – гэта вылучэнне фанетычным спосабам той ці іншай гукавой адзінкі ў межах адзінкі больш высокага ўзроўню.

Тыпы націску:

- *слоўны* націск – выдзяленне фанетычным спосабам аднаго са складоў у слове;
- *тактавы*, або сінтагматычны, націск – выдзяленне слова ў складзе маўленчага такта (звычайна падае на апошнія слова такта і служыць паказчыкам яго канца);
- *фразавы* націск – выдзяленне такта ў складзе фразы (звычайна падае на апошнія слова заключнага такта фразы).

Вылучаецца *лагічны* націск – выдзяленне ў сказе найбольш важнага ў сэнсавых адносінах слова. Ён можа быць на любым слове ў сказе.

Беларускі націск *колькасна-дынамічны*, г. зн. націскны склад вымаўляецца больш працягла і з большай сілай голасу, чым ненаціскныя.

Беларускай мове ўласцівы *свабодны*, або рознамясцовы, націск, бо націскны склад можа займаць у слове любое становішча (*лета, вясна, святкаваць*).

Паводле акцэнталагічных суадносін форм у межах слова беларускі націск характарызуецца як рухомы і нерухомы, г. зн. пры формаўтварэнні месца націску можа змяняцца або заставацца нязменным. Напрыклад: **сшытак** – **сшыткі** – **сшыткамі** (нерухомы); **лес** – **лясам** – **лясы** (рухомы).

Націск у беларускай мове маюць толькі самастойныя словы. Службовыя словы, як правіла, не маюць націску і прымыкаюць у якасці ненаціскных складоў да самастойных слоў, утвараючы разам з імі адно фанетычнае слова. Некаторыя словы маюць некалькі націскаў: *асноўны*, які абазначаецца знакам акута (/), і *пабочны*, які абазначаецца знакам гравіса (\) (добраўпарадкаваны, рознакаляровы).

Пачатак

Змест

Старонка 30 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Асноўная функцыя націску — словаразмежавальная.

Ад месца націску залежаць:

- адрозненне аднолькавых па гукавым саставе слоў: *мука* – *мука*;
- правілы напісання галосных: *вясковы, вёска, рознакаляровы, разнаколерны*;
- адрозненне граматычных форм слова: *рукі* – *рукі*;
- адрозненне форм закончанага і незакончанага трывання дзеяслова: *насыпаць* – *насыпаць*.

Акцэнталагічныя (акцэнтныя) варыянты дапускаюць дваякі націск: *літасці́вы* – *літасці́вы*, *наво́кал* – *навако́л*.

Парадак фанетычнага разбору:

1. Запіс слова з дапамогай фанетычнай транскрыпцыі.
2. Падзел на склады, колькасць і тыпы складоў, націскны склад.
3. Тып націску.
4. Характарыстыка гукаў: 1) галосных: а) паводле націску, б) удзелу губ, месца пад'ёму языка, ступені пад'ёму языка; 2) зычных: а) паводле ўдзелу голасу і шуму, б) спосабу ўтварэння, в) месца ўтварэння; г) цвёрдасці-мяккасці, д) працягласці (калі гук падоўжаны – адзначыць гэта).
5. Колькасць гукаў і літар.

Фанетычная транскрыпцыя выкарыстоўваецца для дакладнай перадачы гучання маўлення: кожны **гук** перадаецца асобным графічным знакам.

У беларускай транскрыпцыі не выкарыстоўваюцца ётавыя літары, а таксама мяккі знак, замест якога ўжываецца коска, што ставіцца справа і зверху ад літары, суадноснай з мяккім зычным.

Словы, словазлучэнні, сказы і тэксты, якія неабходна затранскрыбіраваць, бяруцца ў квадратныя дужкі (*[л'он]*, *[новы падручн'ік]*, *[прыёмна было аччуц' п'ашчоту в'ас'эн'н'ага сонца//]*).

У словах, што маюць больш за два склады, ставіцца знак націску. Пры падоўжаным вымаўленні зычных выкарыстоўваецца гарызантальная рыска, якая

Пачатак

Змест

Старонка 31 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

ставіцца над адпаведнай літарай (*[гал'л'о]*).

Пытальны і клічны знакі прыпынку ў канцы сказа застаюцца нязменнымі. Астатнія знакі прыпынку, якія перадаюцца паўзай у вусным маўленні, абазначаюцца нахіленымі рыскамі: адной рыскай [*/*] – кароткая паўза, двума рыскамі [*//*] – доўгая паўза. Двума рыскамі звычайна перадаецца паўза паміж сказамі ці асобныя сэнсава значымыя выдзяленні кампанентаў сказа пры яго актуальным члянэнні.

Выбухны заднеязычны гук, які выкарыстоўваецца ў некаторых запазычаных словах, перадаецца ў транскрыпцыі літарай *γ*, а фрыкатыўны – літарай *г* (*[γанак]* і *[гот]*).

Службовыя словы ў тых выпадках, калі яны спецыяльна не выдзяляюцца ў маўленні, калі на іх не падае лагічны націск, вымаўляюцца як адно фанетычнае цэлае разам са знамянальнымі словамі (*[надб'арозай]*, *[натхатай]*).

Пачатак

Змест

Старонка 32 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

3. Арфаэпія

Арфаэпія (грэч. orthós ‘правільны’ épos ‘мова’) – сукупнасць норм, якімі забяспечваецца адзінства гукавога афармлення літаратурнай мовы, а таксама раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца правілы вымаўлення.

Асноўная задача арфаэпіі – выпрацоўка і замацаванне адзіных нормаў літаратурнага вымаўлення, якія ўключаюць у сябе правілы вымаўлення галосных гукаў, зычных гукаў, правілы вымаўлення спалучэнняў гукаў у розных пазіцыях, правілы вымаўлення запазычаных слоў.

Прычыны адхіленняў ад літаратурнага вымаўлення. Адна з асноўных прычын, якія парушаюць літаратурнае вымаўленне, – **уплыў вымаўлення дыялектнай мовы.** Дыялектным уплывам тлумачацца:

- 1) вымаўленне на месцы націскага [а] перад [ў] гука [о]: пр[о]ўда;
- 2) вымаўленне на месцы [ы] пасля губных [б], [в], [м], [п] гука [у]: пам[у]лка;
- 3) вымаўленне замест ненаціскага гука [ы] гука [а]: б[а]ла;
- 4) вымаўленне на месцы ненаціскага галосных [а] пасля цвёрдых і мяккіх зычных гукаў [ы], [э], [і]: в[ы]да, мор[э], [б’э]ру, воз[і]ра;
- 5) вымаўленне на канцы слоў ненаціскага этымалагічнага [о]: сал[о];
- 6) вымаўленне на месцы падоўжаных зычных скарачаных або зусім кароткіх гукаў: каме[н’]е (каме[н’:]е);
- 7) вымаўленне замест гука [дз] блізкага да яго гука [з]: пэн[з]аль (пэндзаль);
- 8) памякчэнне [з], [с] перад заднеязычнымі гукамі [г’], [к’], [х’]: [с’]хіліць ([с]хіліць).

Яшчэ адна прычына адхіленняў – **уплыў рускай мовы.** Такія парушэнні ўзнікаюць пры недасканалым валоданні беларускай і рускай мовамі, пры неразмежаванні фанетычных асаблівасцяў дзвюх моў. Даволі часта пад уплывам рускай мовы можна пачуць вымаўленне мяккага гука [ч’], мяккіх [т’], [д’] на месцы беларускіх гукаў [дз’], [ц’]; выбухнога [г] там, дзе павінен быць фрыкатыўны.

Пачатак

Змест

Старонка 33 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Трэцяя прычына адхіленняў ад нормаў літаратурнага вымаўлення – *уплыў арфаграфіі*. Чалавек, які не ведае нормаў беларускага літаратурнага вымаўлення, чытае так, як напісана: *барацьба, бярозка, дождж, гарадскі*.

Асноўныя нормы літаратурнага вымаўлення галосных. Асноўным фактарам якасці вымаўлення галосных з’яўляецца націскное або ненаціскное становішча іх у маўленчай плыні.

Пад націскам усе галосныя гукі вымаўляюцца выразна: *вочы, рыжык, навука, маўленне*.

Галосны [o] ў беларускай мове можа быць толькі пад націскам: *моладзь, учора, пераход, горад*. Не пад націскам [o] вымаўляецца як [a]: *мова – вымаўленне, чорны – чарнецца, звон – званы*.

Як [a] вымаўляецца і ненаціскное [э]: *рэчка – рака, цэгла – цагляны, стрэл – страляць*. Працэс пераходу [o], [э] ў [a] ў ненаціскным становішчы пасля цвёрдых зычных атрымаў назву *акання*, якое з’яўляецца адметнай рысай беларускай літаратурнай мовы. Аканне назіраецца ва ўсіх перад- і паслянаціскных складах у спрадвечна беларускіх словах. У значнай частцы іншамоўных слоў ненаціскны галосны [э] перадаецца нязменна: *тэлефон, дэпо, тэматыка, жэтон*. Толькі ў невялікай колькасці слоў пасля [р], [ц], [ж] на беларускай глебе адбылася замена [э] на [ы]: *бр[ы]зент, кани[ы]лярыя, інж[ы]нер, р[ы]сора, ц[ы]р[ы]монія*.

Пасля мяккіх зычных адбываецца працэс *якання*: *весела – вясёлы, вечар – вячэраць, адлёт – адляцець*. Яканне ў беларускай літаратурнай мове адбываецца толькі ў першым пераднаціскным складзе пасля мяккіх зычных: *лес – ляснік, але лесніка, зелень – зялёны, але зазелянець*. Для большасці запазычаных слоў яканне не ўласцівае: *медаль, метровы, генерал, кефір*.

У часціцы *не* і прыназоўніку *без* вымаўляецца гук [a], калі ў фане-тычным слове яны стаяць у першым пераднаціскным складзе: *[б’аз’л’эсу], [б’асхаты], [н’ав’эдаў], [н’атрэба]*.

У пачатку слова, пасля галосных у сярэдзіне слова, пасля апострафа і

Пачатак

Змест

Старонка 34 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

мяккага знака перад націскным і ненаціскным [i] вымаўляецца прыстаўны зычны [й]: /**й**/іскры, кра/**й**/іна, у ма/**й**/і, у сям'/**й**/і, Ль/**й**/іч (выключэнне складаюць іншамоўныя словы, у якіх перад пачатковым [i] не развіваецца прыстаўны [й]: *імарт, інфляцыя, імпульс*).

Злучнік і вымаўляецца як [ы], калі папярэдняе слова заканчваецца на цвёрды зычны (*брат і сястра*). Калі папярэдняе слова заканчваецца на мяккі зычны, то ў вымаўленні застаецца [i] (*радасць і гора*). Калі папярэдняе слова закончваецца на галосны, то злучнік і вымаўляецца як [й] (*сястра і брат*). Не адбываецца змянення [i] на [ы] пасля заднеязычных гукаў (*смах і грэх*).

У складаных словах, на стыку слоў, калі пачатковаму ненаціскнаму [i] папярэднічае цвёрды зычны, галосны [i] пераходзіць ў [ы]: з /**ы**/нжынерам, дзярж/**ы**/нспекцыя, наш /**ы**/нструктар.

Пачатковы ненаціскны [i], калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны гук, замяняецца гукам [й] пры сярэднім і хуткім тэмпе маўлення: *яны [й]шлі, да [й]вана*.

У запазычаных словах спалучэнні *іо, іа, іэ* вымаўляюцца звычайна з устаўным гукам [j]. Пад націскам іо вымаўляецца як [ijo]/[ыjo]; не пад націскам – як [ija]/[ыja]: *фіз'іjo/лаг, стаd'ыjo/н, [n'іja]/нер, d'ыja/пазон*. У спалучэнні іэ гук [э] незалежна ад націску вымаўляецца нязменна: *гі/γ'іjэ/на, гі/γ'іjэ/нічны*.

Гук [i] (пасля цвёрдых зычных – [ы]) як пад націскам, так і ў ненаціскным становішчы вымаўляецца выразна: *[n'і]зка, [n'і]чога, в[ы]вад, в[ы]датна*.

Гук [y] вымаўляецца ў пачатку геаграфічных назваў, імён, прозвішчаў, калі папярэдняе слова закончваецца на галосны (*на Урал, да Уладзіміра*).

Асноўныя нормы літаратурнага вымаўлення зычных гукаў і іх спалучэнняў. На характар вымаўлення зычных уплываюць якасць гукавога акружэння зычнага, месцазнаходжанне зычнага ў слове.

Зычны [р] у беларускай літаратурнай мове заўсёды цвёрды: *парадак, рэбус, гора*.

Зычны [г] – працяжны, фрыкатыўны: *горад, загадка, гутарка*. Таксама вымаўляецца [г] і ў запазычаных словах: *герой, геаметрыя, праграма*. Выбухны [γ]

Пачатак

Змест

Старонка 35 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

вымаўляецца толькі ў некаторых словах: *ганаж, гонты, гвалт, гуз, гузік, зацугляць, нягеглы, гарнец, гірса*.

Шыпячы гук [ч] таксама заўсёды цвёрды: *чырвань, чулы, вачыма*.

Спецыфічны для беларускай мовы зычны гук [ж] – цвёрдая звонкая афрыката. Гук [ж] нельга «цягнуць», ён сустракаецца галоўным чынам у дзеясловах, напрыклад: *загараджу, наладжваць, папярэджваць*, а таксама ў назоўніках, утвораных ад дзеясловаў: *адраджэнне, ураджай*.

Вымаўленне [ж] як двух гукаў або аднаго [ж] з'яўляецца парушэннем беларускай літаратурнай нормы. Гук [ж] неабходна адрозніваць ад спалучэння двух гукаў на стыку марфем: *паджылькі, паджаць* 'крыху зжаць нешта'.

Гук [з'] – мяккі звонкі (*дзед, панядзелак, здэкавацца*). Аднак у словах тыпу *падзямелле, падзолісты* вымаўляецца [d] і [z] асобна, бо яны знаходзяцца на стыку марфем.

У беларускай мове ёсць гукі [ц] і [ц']. Гук [ц] не мае мяккай пары: *цана, брусніцы*. Гук [ц'] мае цвёрдую пару [т]: *лета – лецеўка, плата – заплаціць*. Гук [ц'] сустракаецца і без чаргавання: *цеплыня, цемра, дасціпны*.

Звонкія зычныя на канцы слова заўсёды аглушаюцца, пры гэтым звонкаму [г] адпавядае глухі [х]: *хле [п], бера[х], адрэ[ш], лу[х]*. Калі ў канцы слова сустракаецца спалучэнне двух звонкіх зычных, абодва яны аглушаюцца: *до[шч], з'е[ст]*.

Губныя зычныя на канцы слова ў беларускай мове заўсёды цвёрдыя: *восем, верф, голуб*.

Перад мяккім [й] вымаўляюцца цвёрдыя губныя [б], [п], [м], [ф]: *[б]ю, [п]ю, ся[м]я*.

Усе падоўжаныя зычныя, якія ўзнікаюць паміж галоснымі, вымаўляюцца выразна: *жыццё, соллю, ноччу, збожжа*.

Звонкія зычныя ў сярэдзіне слова перад глухімі вымаўляюцца як адпаведныя глухія: *ло[т]ка, лё[х]ка, дзя[ц']ка*.

Глухія зычныя перад звонкімі супадаюць у вымаўленні з адпаведнымі звонкімі: *мала[дз']ба, ка[з']ба, про[з']ба*.

Пачатак

Змест

Старонка 36 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Шыпячыя прападабняюцца да свісцячых і супадаюць з адпаведнымі свісцячымі: *на рэ/цц/ы, на до/с/цы, на лава/цц/ы*. Свісцячыя прыпадабняюцца да шыпячых і вымаўляюцца як адпаведныя шыпячыя: *[шш]ытак, перап[ш]чык, п[ш]чаны, пераво[ш]чык*.

Спалучэнні [дч], [тч] на стыку кораня і суфікса вымаўляюцца як падоўжаны [ч]: *дакла/чч/ык, лё/чч/ык*.

Спалучэнні [шс], [жс] паміж галоснымі вымаўляюцца як падоўжаны мяккі гук [с']: *апранае/с'с'я, сустракае/с'с'я*.

Спалучэнні [дс], [тс], [чс], [кс] вымаўляюцца як [ц]: *грама/ц/кі, пухаві/ц/кі, маста/ц/кі*. Аднак у большасці слоў іншамоўнага паходжання, што ўтвораны ад уласных геаграфічных назваў, спалучэнне апошняга зыч-нага асновы [к] або [х] з суфіксальным [ск] у вымаўленні захоўваецца: *таджыкскі, мазамбікскі, казахскі*.

Спалучэнне [чн] у беларускай мове вымаўляецца нязменна: *святочны, смачны, ручнік, сардэчны, сталі/чн/ы, яе/чн'я, Кузміні/чн/а*.

Свісцячыя [з], [с] перад наступнымі мяккімі зычнымі, апрача [г'], [к'], [х'], заўсёды мяккія (асіміляцыйная мяккасць): *[з']ехаць, [з']мена, [с']вітанне, [с']пяваць, бе[с']цябе, [з']дзецьмі*.

Зычныя [д], [т] перад мяккімі [в'] змякчаюцца: *дзверы, чацвёрты*. Аднак прыставачнае *д* і суфіксальнае *т* перад [в'] захоўваюцца нязменна: *адвечны, у бітве*.

Перад мяккімі [з'], [ц'], [н'], [й] вымаўляюцца толькі мяккія [л'], [н'], а перад іншымі мяккімі зычнымі могуць вымаўляцца і цвёрдыя [л], [н]: *па кама[н'з']е, на вера[н'з']е, на[л'й]е, але: бе[нз']ін, ка[нв']ерт*.

Перад галоснымі і мяккім [в'] вымаўляюцца мяккія зычныя гукі [з'], [ц']: *[з']іця, [з']ень, хо[з']яць, [з'в']еры, [ц']іхі, [ц'в']ёрды*. У словах іншамоўнага паходжання, як правіла, вымаўляюцца цвёрдыя [д], [т]: *[д]элегат, [т]эарэма, сту[д]энт*, апрача слоў з суфіксамі -ір, -ёр, -ік, -(ей)ск, -(е)ец: *каман[з']ір, ак[ц']ёр, гвар[з']ейскі, ін[з']еец*.

Губна-губны [ў] вымаўляецца на месцы этымалагічнага [в] у стано-вішчы пасля галоснага перад зычным, а таксама ў канцы слова: *тра[в]а – тра[ў]ка, каро[в]а –*

Пачатак

Змест

Старонка 37 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

каро[ў] і на месцы этымалагічнага [л] пасля галоснага ў канцы дзеясловаў прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку: *гавары[л]а – гавары[ў]*, *піса[л]а – піса[ў]* і ў сярэдзіне некаторых слоў: *воўк, шоўк*.

Спалучэнне [ч] і [н] вымаўляецца без змен: *сталі[чн]ы, яе[чн']я, Кузміні[чн]а*, але: *сма[шн]ы*.

Пачатак

Змест

Старонка 38 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

4. Графіка і арфаграфія

Графіка, яе змест і задачы. Графіка (ад грэч. graphike, ад grapho – пішу, чарчу, малюю) – гэта раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца: 1) сістэма суадносін паміж літарамі і гукамі; 2) сукупнасць усіх сродкаў для абазначэння вуснай мовы на пісьме; 3) напісанне літар і іншых графічных знакаў.

Адна з асноўных задач графікі – вызначэнне ўзаемаадносін паміж гукамі вуснага маўлення і літарамі алфавіта, якія перадаюць на пісьме гукі.

Пісьмо – сістэма графічных знакаў для перадачы вуснай мовы на адлегласці і замацавання яе ў часе. У сваім развіцці пісьмо прайшло некалькі этапаў.

Першай спробай перадачы інфармацыі немаўленчым спосабам прынята лічыць прадметнае пісьмо, пры якім для перадачы інфармацыі выкарыстоўваліся прадметы: пучок стрэл азначаў аб'яўленне вайны; дым вогнішча папярэджаў аб небяспецы.

Піктаграфічнае пісьмо (малюнкавае) – пісьмо, у якім змест цэлага паведамлення перадаваўся з дапамогай рэалістычных або сімвалічных малюнкаў (піктаграмам), якія не былі звязаны з гукавым маўленнем. Піктаграму можна растлумачыць на розных мовах. Пры гэтым яе можна “прачытаць” як слова, сінонім гэтага слова, словазлучэнне, сказ з рознымі варыяцыямі сэнсу, некалькі сказаў.

Аднак піктаграфія як прымітыўнае пісьмо дапускала розныя тлумачэнні паведамленняў і не дала магчымасці перадаваць складаныя паведамленні, якія змяшчалі адцягнення паняцці (напрыклад, радасць, страх, сон і г. д.).

Элементы піктаграфіі выкарыстоўваюцца і ў наш час (дарожныя знакі, малюнкi прадметаў продажу, прадметаў вытворчасці, віды паслуг і інш.).

Ідаграфічнае пісьмо – гэта пісьмо, якое здольна перадаваць адцягнення паняцці, увасобленыя ў словах. Гэтае пісьмо фіксуе паведамленне даслоўна і перадае словапарадак. Яно мае строга ўстаноўленыя і ўстойлівыя абрысы графічных знакаў: той, хто піша, не прыдумвае знакі, як гэта было ў піктаграфіі, а бярэ іх з гатовага набору.

Пачатак

Змест

Старонка 39 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Ідэаграфічнае пісьмо ўзнікла на аснове піктаграфіі. Прымітыўныя піктаграмы, страціўшы сваю ранейшую нагляднасць, пачалі выступаць як умоўныя знакі пры абазначэнні не толькі слоў з адцягненым значэннем, але і слоў, якія называюць канкрэтныя прадметы, рэчы.

Ідэаграфічнымі паводле паходжання з'яўляюцца знакі для абазначэння ліку і матэматычных паняццяў, якія выкарыстоўваюцца ва ўсіх краінах свету незалежна ад прынятай пісьмовай сістэмы.

Прыкладам сучаснага ідэаграфічнага пісьма з'яўляецца кітайскае пісьмо. Слоўнікі яго ўключаюць больш за 40 тысяч іерогліфаў.

Складовае пісьмо – гэта такое пісьмо, у якім кожны графічны знак абазначае фанетычны склад. Гэты від пісьма больш дакладна адлюстроўвае фанетычную і граматычную структуру мовы. Складовым з'яўляецца сучаснае індыйскае пісьмо, японскае, карэйскае.

Літарна-гукавое пісьмо (фанаграфічнае) пісьмо – гэта пісьмо, у якім кожны графічны знак (літара) абазначае не цэлае слова, як у ідэаграфіі, і не склад, як у складовым пісьме, а фанему. Літарна-гукавое пісьмо значна палягчала перадачу мовы на вялікія адлегласці пры дапамозе мінімальнага набору пісьмовых знакаў, садзейнічала распаўсюджанню пісьменнасці і тым самым аб'ектыўна спрыяла руху наперад грамадства.

Беларускае пісьмо – фанаграфічнае, або літарна-гукавое. Яно ўключае сістэму графічных сродкаў, беларускі алфавіт і агульнапрынятую сістэму правіл напісання слоў і іх формаў (беларускую арфаграфію).

Літары і іншыя графічныя сродкі. Беларускі алфавіт. Літары – гэта графічныя знакі, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння на пісьме гукаў, таму галоўнай задачай графікі з'яўляецца ўстанаўленне узаемаадносін паміж гукамі вуснай мовы і алфавітам. Асноўнымі графічнымі сродкамі з'яўляюцца літары. У графічных адносінах літары алфавіта падзяляюцца на друкаваныя і рукапісныя, вялікія (загалоўныя) і малыя (радковыя).

Пачатак

Змест

Старонка 40 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Акрамя іх, да графічных сродкаў адносяцца і **нялітарныя знакі**: знак націску, знакі прыпынку, апостраф, злучок (дэфіс), знак параграфа, лічбы і розныя матэматычныя знакі, прабелы паміж словамі і элементамі друкаванага тэксту, шрыфтаваныя вылучэнні (курсіў, тлусты шрыфт, падкрэсліванне, выкарыстанне колеру і інш.).

Літары і нялітарныя графічныя сродкі служаць для перадачы вуснага маўлення на пісьме.

Алфавіт – гэта сукупнасць літар, размешчаных у пэўным парадку. Сам тэрмін “алфавіт” паходзіць ад назвы першых дзвюх літар грэчаскага алфавіта – альфа і бэта. У моўнай практыцы часам выкарыстоўваецца замест слова “алфавіт” тэрмін “азбука” – ідзе ад назваў першых літар старажытнага славянскага алфавіта “аз” і “букі”.

У беларускім алфавіце 32 літары (21 зычная, 10 галосных і мяккі знак).

Беларускі алфавіт мае ў сваім складзе *ў* (у нескладовае), адсутнічае у ім *ѣ*, *ц*, крыху іншы малюнак мае *і*. У беларускім алфавіце прысутнічаюць дыграфы *дж* і *дз*. Апостраф (‘) літарай не з’яўляецца.

Гукавы і складовы прынцыпы беларускай графікі. У алфавіце літар менш, чым гукаў, што тлумачыцца тым, што адна літара можа абазначаць некалькі гукаў. Напрыклад, літара *з* у розных становішчах можа абазначаць розныя гукі: звіць ([з’]), разжыцца ([ж]), заказ ([з], [с]), з песняй ([с’]), грузчык ([ш]).

Паводле асноўных значэнняў усе **літары** падзяляюцца на адназначныя і двухзначныя.

Адназначныя літары маюць адно гукавое значэнне і перадаюць на пісьме адзін гук. Да іх адносяцца *а, о, э, у, ы*, якія абазначаюць галосныя гукі [а], [о], [э], [у], [ы], літары *д, т, ж, ч, ш, р, ў*, якія абазначаюць няпарныя цвёрдыя зычныя гукі [д], [т], [ж], [ч], [ш], [р], [ў], а таксама літара *й*, якая абазначае няпарны мяккі гук [й].

Двухзначныя літары маюць два гукавыя значэнні. Да іх адносяцца парныя цвёрдыя і мяккія зычныя ([з] – [з’], [л] – [л’] і інш.), а таксама галосныя літары *е* ([jэ]), *ё* ([jo]), *ю* ([jy]), *я* ([ja]), *і* ([ji]).

Пачатак

Змест

Старонка 41 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Усе літары выконваюць дзве асноўныя функцыі: *перцептыўную* (літару можна прачытаць і напісаць) і *сігніфікатывую* (з дапамогай літар можна адрозніваць значымыя элементы мовы: марфемы, словы і інш.)

Складовы прынцып абазначэння гукаў заключаецца ў тым, што ў якасці адзінкі чытання выступае склад – спалучэнне зычнай і галоснай літар. Так, напрыклад, каб правільна прачытаць *л* у словах *лад*, *лёд*, неабходна звярнуць увагу на наступную за *л* галосную літару. Складовы прынцып графікі адносіцца да абазначэння цвёрдасці і мяккасці зычных і да абазначэння ёта [j].

Гукавы прынцып графікі заключаецца ў тым, што адзін і той жа гук абазначаецца адной і той жа літарай. Гэты прынцып выкарыстоўваецца ва ўжыванні адназначных зычных і няётавых галосных.

З гісторыі беларускай графікі. У гісторыі беларускага пісьменства вядомыя наступныя графічныя сістэмы: кірылічная, лацінская і арабская (кітабы) графіка.

На землі ўсходніх славян кірыліца прыйшла ў канцы X – пачатку XI ст. з прыняццем хрысціянства. Старажытная беларуская мова карысталася традыцыйным кірылічным алфавітам, які ўключаў 43 літары.

Да XVI ст. кірылічнае пісьмо было толькі рукапісным. У 1517 г. Ф. Скарынам быў пакладзены пачатак кнігадрукаванню ва ўсходніх славян. На аснове кірыліцы Ф. Скарына стварыў шрыфт, у якім былі загалоўныя (вялікія) і радковыя (малыя) літары. З гэтага часу пачынаюць выкарыстоўвацца рукапісныя і друкаваныя літары.

Аднак у XVI ст. кнігі на беларускай мове пісаліся і арабскім пісьмом. Яны ствараліся татарамі, што пасяліліся на Беларусі ў XII–XV стст. і выкарыстоўвалі арабскае пісьмо. Свяшчэнныя кнігі беларускіх татараў (“кітабы”) вельмі дакладна адлюстроўвалі фанетычныя, граматычныя і лексічныя асаблівасці тагачаснай беларускай мовы, нават больш паслядоўна, чым помнікі пісьменства, напісаныя на кірыліцы.

Аднак найбольш распаўсюджаным на Беларусі было кірылічнае пісьмо, якім карысталіся да канца XVII – пачатку XVIII стст.

Пачатак

Змест

Старонка 42 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Пасля таго як польскі сейм (1696 г.) забараніў у справядстве выкарыстоўваць беларускую мову, афіцыйнай становіцца польская мова, у аснове графічнай сістэмы якой ляжыць лацінскае пісьмо. Таму з канца XVII ст. на Беларусі побач з кірыліцай выкарыстоўваецца лацінская графіка ў польскім яе варыянце. Беларускія пісьменнікі В. Дунін-Марцінкевіч, Ф. Багушэвіч пісалі свае творы лацінскімі літарамі. Першыя легальныя беларускія газеты “Наша доля” і “Наша ніва” выкарыстоўвалі дзве графічныя сістэмы: кірыліцу і лацінку. Лацінка ў беларускім пісьменстве праіснавала да 20-х гг. XX ст., а ў Заходняй Беларусі – да 1939 г.

Дзве графічныя сістэмы – лацінка і кірыліца – выкарыстоўваліся да самага пачатку XX ст. Аднак традыцыйная кірыліца да гэтага часу моцна змянілася. Загадам Пятра I ў 1708 г. была праведзена рэформа кірылічнага пісьма. Рэфармаваная кірыліца атрымала назву грамадзянскай азбукі.

У выніку рэформы **графікі** былі выкінуты некаторыя літары (юсы, амега, ксі, пі і інш.), спрошчаны знешні выгляд літар, якія па форме набліжаны да лацінкі, прынятыя і лацінскія назвы літар (а, бэ, вэ) замест кірылаўскіх (азь, буки, веди). У рускім алфавіце было ўведзена некалькі новых літар: *э* (узаконена Пятром I), літара *ѣ* (зацверджана ў 1735 г. Расійскай Акадэміяй навук (у беларускіх тэкстах яна выкарыстоўвалася з XVI ст.), і літара *ё*, якую ўвёў у 1797 г. пісьменнік М. Карамзін (замест спалучэння іо).

У канцы XIX – пачатку XX стст. у беларускай графіцы сталі выкарыстоўвацца дыграфы *дз*, *дж*, спалучэнне *шч* на месцы *ш*, літара *ц* на месцы *[т']*, *ё*, *і*, *ў*, апостраф ('). У беларускім алфавіце не стала літар **Ѣ** (яць), *и*, *ш*, *ѡ*.

Арфаграфія (з грэч. orthos – правільны, прамы і grapho – пішу) – гэта: 1) раздзел мовазнаўства, які вывучае і распрацоўвае заканамерную сістэму правіл, што вызначаюць аднастайную перадачу вуснай мовы на пісьме; 2) гістарычна складзеная агульнапрынятая сукупнасць правілаў напісання.

У адрозненне ад тэрміна *арфаграфія* тэрмін *праваніс* мае больш шырокае

Пачатак

Змест

Старонка 43 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

значэнне: гэта не толькі сістэма агульнапрынятых правілаў, але і сістэма правілаў ужывання знакаў прыпынку (пунктуацыя).

Арфаграма – правільнае (адпаведнае правілам ці традыцыі) напісанне, якое выбіраецца з шэрагу магчымых.

Напісанні, якія адпавядаюць правілам графікі, апіраюцца на слых, называюцца **апорнымі** напісаннямі.

Да **апорных** напісанняў адносяцца абазначэнні націскных галосных (*сѓнца, хѓта*), зычных перад галоснымі і санорнымі (*раса, рваць*), гука [j] перад галоснымі *e, ѓ, ю, я*); на канцы слоў і перад зычнымі (літарай *ѓ*): *ехаць, яблык, май*; мяккасці мяккім знакам на канцы слоў пасля зычных *з, с, дз, ц, л, н* (*соль, камень*), перад цвёрдымі зычным (*просьба, разьба, бацька*), мяккага [л'] перад любымі зычнымі (*крыльцы, гульня*) і інш.

Беларуская арфаграфія складаецца з пяці раздзелаў:

1) правілы перадачы гукаў (фанем) літарамі ў складзе слоў і марфем (сюды ўваходзяць і правілы напісання літары *ь* і надрадковага знака апострафа);

2) правілы злітных, паўзлітных (дэфісных) і раздзельных напісанняў слоў і іх частак;

3) правілы ўжывання вялікай літары;

4) правілы пераносу частак слоў з аднаго радка на другі;

5) правілы графічнага скарачэння слоў.

Прынцыпы арфаграфіі. *Прынцып арфаграфіі* – вызначальная, асноўная ідэя, заканамернасць, паводле якой будуюцца і аб'ядноўваюцца ў групы канкрэтныя правілы напісання.

Фанетычны прынцып арфаграфіі – гэта такі прынцып, згодна з якім напісанне літар (арфаграм) супадае з іх літаратурным вымаўленнем.

На фанетычным прынцыпе грунтуюцца наступныя правілы:

– правапіс на месцы гукаў [o], [э] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных ва ўсіх ненаціскных складах літары *а*: *горад – гарады, сэрца – сардэчны*;

Пачатак

Змест

Старонка 44 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

– правапіс *я* на месцы *е, ё ў* першым складзе перад націскам: *вёска – вясковы, снежны – снягі*;

– правапіс *ы, і, ў* пасля прыставак: *падыграць, зайграць, выігрываць*;

– правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах: *геалогія, бібліятэка, ідыёма*;

– правапіс галосных у складаных словах: *рознакаляровы, разнаколерны, пяцігодка*;

– правапіс прыстаўных галосных і зычных: *іржавы, гэты, вобласць*;

– правапіс *ў* (у нескладовага): *аўдыторыя, ва ўніверсітэце*;

– правапіс прыставак *з-, без-(бяз-), раз-(роз-), уз-, цераз-*: *бяхмарнае, бездапаможны*;

– правапіс замест цвёрдых зычных [д], [т] перад *е, ё, і, ю, я* і мяккімі [в'], [м'] у корані слова літар *дз, ц*: *людзі, дзеці, Дзяніс*;

– правапіс падоўжаных зычных: *карэнне, жыццё, сучча*;

– правапіс спалучэнняў *зн, нц, рц, рн, сн, сл* на месцы этымалагічных [здн], [лнц], [рдц], [рдн], [стн], [стл]: *празны, сонца, радасны, шчаслівы*;

– правапіс літары *т* на месцы спалучэння [дт] на канцы іншамоўных слоў: *Кранштат, Гумбальт*;

– правапіс на месцы [цк] перад суфіксам *-ін-(-ын-)* у геаграфічных назвах падвойнага *ч* (*Случчына*) і на месцы [ц] і [к] перад суфіксам *-чын* у назоўніках значэннем рэгіёна літары *ч*: *Лунінецчына, Беласточчына*;

– правапіс адной літары *с* і *з* у словах *расада, расол, ростань, разява, разявіць*;

– правапіс слоў *пяшчота, рошчына, шчасце, ушчуваць, нішчымны* і вытворных ад іх;

– правапіс літары *с* на месцы гістарычных спалучэнняў *жс, шс, хс, гс* у некаторых словах: *таварыскі, прыгоста, хараство*.

Марфалагічны прынцып – гэта такі прынцып, пры якім незалежна ад вымаўлення нязменна захоўваецца графічнае адзінства марфемы.

Пачатак

Змест

Старонка 45 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

На марфалагічным прынцыпе грунтуюцца наступныя правілы:

- правапіс звонкіх зычных на канцы слоў і перад глухімі: *год, казка*;
- правапіс мяккіх зычных (мяккасць зычных, якая ўзнікае пад уплывам наступнага мяккага гука, на пісьме не перадаецца): *снег, песня, ляснік*;
- правапіс глухіх зычных перад звонкімі: *вакзал, лічба*;
- правапіс шыпячых перад свісцячымі і свісцячых перад шыпячымі: *зжаць, расшчодрыцца, на дарожцы*;
- правапіс выбухных *д, т* у спалучэнні з афрыкатамі *ч, ц*: *выкладчык, у палатцы, старасветчына, Валагодчына*;
- правапіс *ж, з, с* перад суфіксам *-чык* у назоўніках, якія абазначаюць назву асобы паводле роду дзейнасці, прафесіі: *грузчык, падпісчык, перабегчык*;
- правапіс зычных *ж, ш, з, г, х, к* у прыметніках, утвораных ад уласных назваў і назваў народаў пры дапамозе суфікса *-ск-*: *нясвіжскі, добрушскі, каўказскі, казахскі, бугскі, таджыкскі*;
- правапіс каранёвага *д* перад суфіксамі *-ск-, -ств-*: *параходства, суседскі*;
- правапіс літары *і* пасля прыставак *між-, звыш-, пан-, контр-, транс-, супер-*, а таксам ў складанаскарочаных словах: *звышідэйны, міжінстытуцкі, панісламізм, суперінтэлект, контрыгра, трансіндыйскі, санінструктар*;
- правапіс *е ў* прыназоўніку *без* і часціцы *не*: *без зор, без мамы, не ведаў, не чуе*;
- правапіс суфіксаў *-язь, -ядзь*: *дробязь, роўнядзь*;
- правапіс *б, д* на канцы прыставак і прыназоўнікаў *аб, ад, над, пад*: *надпіс, падсохнуць, над школай, пад сонцам*.

Традыцыйны прынцып арфаграфіі – гэта такі прынцып, пры якім захоўваецца напісанне, замацаванае традыцыяй, і гэтае напісанне не адпавядае сучаснаму гукавому і марфемнаму складу слова.

Выбар **літары** ажыццяўляецца на аснове этымалогіі і традыцыі. Да традыцыйнага напісання ў сучаснай беларускай мове належаць выключэнні з асноўных правілаў. Напрыклад, паводле існуючай традыцыі, у пачатку ўласных

Пачатак

Змест

Старонка 46 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

назваў заўсёды пішацца літара у (складовае): *на Украіне, Галіна Уладзіміраўна*. Па традыцыі пішуцца словы *месяц, заяц, пояс, памяць, тысяча*; з вялікай літары пішуцца новы вершаваны радок, назвы міжнародных арганізацый (*Арганізацыя Аб'яднаных Нацый*).

Дыферэнцыйны прынцып выкарыстоўваецца для адрознення слоў або іх форм, якія супадаюць у вымаўленні. Літары пры гэтым асацыіруюцца не з гукамі, а непасрэдна з сэнсам (*Колас – колас; пад Лоевам – з Лоевым; сарока праляцела – Сарока сказаў; чытаць раман – Раман выступіў; за тое дрэва – Многа вады ў возера ўпадала, затое выцякала ўсяго адзіная рачулка*).

Пачатак

Змест

Старонка 47 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

5. Лексікалогія

- 5.1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства
- 5.2. Віды семантычных адносін у лексіцы
- 5.3. Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання
- 5.4. Класіфікацыі беларускай лексікі паводле сферы, частаты ўжывання і стылістычнай афарбоўкі

Пачатак

Змест

Старонка 48 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

5.1. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства

Сукупнасць слоў той або іншай мовы называецца *лексікай*. Раздзел мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы склад, шляхі і спосабы яго ўзбагачэння, асаблівасці розных пластоў лексікі, носіць назву *лексікалогіі* (*lexis* ‘слова’ і *logos* ‘слова, вучэнне’).

Лексікалогія мае свае адгалінаванні:

1) *семасіялогію* (*семантыку*) – раздзел мовазнаўства, які вывучае значэнне слова і змяненне гэтага значэння;

2) *этымалогію* – раздзел мовазнаўства, які вывучае першапачатковую структуру слова, яго паходжанне і першаснае значэнне, што ўзнікла ў працэсе пазнання чалавекам з’яў рэчаіснасці і непасрэдна ўказвае на іх;

3) *анамастыку*, якая даследуе ўласныя імёны (імёны людзей, прозвішчы, мянушкі, псеўданімы; географічныя назвы), іх паходжанне, гісторыю, асноўныя заканамернасці развіцця, структуру, сацыяльнае функцыянаванне і географічнае распаўсюджанне.

Слова – двухбаковая моўная адзінка. Яно мае змест (значэнне) і форму (гукавую абалонку). *Значэнне слова* – гэта суадноснасць яго гукавой абалонкі з пэўным прадметам ці з’явай рэчаіснасці. Гэта ўнутраны бок слова, яго змест, яго сэнс: *тэрмометр* ‘прыбор для вымярэння тэмпературы’, *крэкер* ‘разнавіднасць сухога пячэння з дражджавога заквашанага цеста’. *Гучанне слова* – гэта яго знешні бок: *[тэрмом’этр]*, *[крэк’эр]*.

Слова з’яўляецца цэласнай структурна-семантычнай адзінкай мовы, якая ахоплівае ўсе асноўныя функцыі мовы:

- *намінатыўную* (найменне, абазначэнне разнастайных прадметаў, паняццяў, з’яў і г. д.);
- *сігніфікатыўную* (абагульненне);
- *камунікатыўную* (абмен думкамі, звесткамі і г. д.);
- *прагматычную* (экспрэсіўна-ацэннае выражэнне і эмацыянальнае ўздзеянне).

Пачатак

Змест

Старонка 49 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Паняцце – гэта адлюстраванне ў свядомасці чалавека класа якіх-небудзь аднародных прадметаў у выглядзе сукупнасці істотных прымет гэтых прадметаў. У паняцці адлюстроўваюцца не ўсе якасці і прыметы, уласцівыя таму ці іншаму прадмету або дзеянню, а толькі самыя агульныя, паводле якіх можна адрозніць адзін прадмет ад другога.

Здольнасцю называць паняцці валодаюць у мове толькі знамянальныя словы. Службовыя словы паняццяў не абазначаюць. Не называюць паняццяў уласныя імёны і займеннікі.

Паняцце ў слове заўсёды адно, а значэнняў можа быць некалькі. Напрыклад, у паняцця *зялёны* могуць быць наступныя значэнні:

- 1) *зялёная фарба* (колеравая характарыстыка);
- 2) *зялёны твар* (характарыстыка ступені стомленасці, нездароўя);
- 3) *зялёны яблык* (ступень спеласці, пар.: *спелы яблык*);
- 4) *зялёны ўзрост* (ступень сацыяльнага сталення).

У тым выпадку, калі слова з'яўляецца тэрмінам, паняцце супадае са значэннем (*суфікс, корань, марфема* і г. д.).

Галоўнае адрозненне паміж паняццем і значэннем заключаецца ў тым, што паняцце – гэта дакладнае абазначэнне, а ў значэнне заўсёды ўваходзіць эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка.

Назва – своеасаблівы знак, што служыць для адрознення. У аснове назваў-слоў ляжаць спецыфічныя прыметы прадметаў, якія служаць для адрознення аднаго прадмета ад другога: *зелень* ‘зялёны колер, што-небудзь зялёнае’, ‘расліннасць, расліны’, ‘некаторыя віды гародніны і траў, што скарыстоўваюцца ў ежу’; *вудзільна* ‘частка вуды – доўгая гнуткая палка, да якой прымацоўваецца лёска’.

Слова валодае наступнымі асаблівасцямі:

1) *аднайляльнасцю* – кожны раз у сваёй мове мы словы не ствараем, а выкарыстоўваем як гатовыя, вядомыя нам;

2) *устойлівасцю* – кожнае слова характарызуецца ўстойлівасцю свайго гукавога складу, марфемнай будовы і значэння (*крыўдлівы* – [*крыўдл'івы*], *крыўд-лів-ы*, ‘які лёгка крыўдзіцца’);

Пачатак

Змест

Старонка 50 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

3) *ізаляванасцю* – кожнае слова мы можам свабодна вычленіць з кантэксту, бо яно абазначае пэўны аб’ект рэчаіснасці і з’яўляецца носьбітам цэласнага значэння.

Для слова характэрны *абегульняльны характар*, так як у слове адбываюцца агульныя ўяўленні людзей аб прадметах і з’явах навакольнага свету: птушка не толькі нейкая канкрэтная птушка (*ластаўка, сокал, шпак*), а наогул любое ‘пакрытае пер’ем і пухам пазваночнае з крыламі, дзвюма канечнасцямі і дзюбай’; рыба не толькі нейкая канкрэтная рыба (*камбала, шчупак, карась*), але і любая ‘вадзяная пазваночная жывёліна з канечнасцямі ў выглядзе плаўнікоў, якая дышае жабрамі’.

Такім чынам, *слова* – найменшая самастойная адзінка мовы, што складаецца з аднаго гука ці граматычна аформленага гукавога комплексу, за якім замацавана пэўнае значэнне і якому ўласціва ўзнаўленне ў працэсе маўлення.

Лексічнае і граматычнае значэнні слова. Лексічнае значэнне слова – гэта яго асноўны прадметны змест, гэта суаднесенасць яго гукавога афармлення з пэўнымі з’явамі, паняццямі і прадметамі аб’ектыўнай рэчаіснасці. Лексічнае значэнне перадаецца асновай слова. Яно з’яўляецца індывідуальным, непасрэдна суадносіцца з адпаведным паняццем, характарызуе кожнае асобнае слова, адрознівае змест кожнага слова ад іншых слоў.

Слова мае яшчэ і *граматычнае значэнне*, якое ўдакладняе лексічнае значэнне, указвае на прыналежнасць слова да пэўнай часціны мовы, акрэслівае яго агульную катэгарыяльную значнасць, выяўляе магчымасці і асаблівасці словазмянення, словаўтварэння і спалучэння з іншымі словамі.

Граматычнае значэнне звязваецца з фармальным бокам, з граматычнай аформленасцю слова. Па сваёй сутнасці яно з’яўляецца калектыўным.

Граматычнае значэнне можа выражацца:

- 1) канчаткам: *сцежк*ай*, дарог*ай*, бяроз*ай**;
- 2) канчаткам і прыназоўнікам: *у лесе, у доме, у рукаве*;
- 3) прыстаўкай: *пісаць – напісаць, маляваць – на.маляваць, матаць – на.матаць*);

Пачатак

Змест

Старонка 51 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

4) суфіксам: *размаляваць* – *размалёўваць*, *перачытаць* – *перачытваць*, *рашаць* – *рашыць*;

5) націскам: *засыпаць* – *засыпаць*;

6) формама ліку, часу, ладу.

Самастойныя часціны мовы маюць і лексічнае, і граматычнае значэнні, а службовым часцінам мовы характэрна толькі граматычнае.

Тыпы лексічных значэнняў слова. Па характары сувязі значэння слова з прадметамі і з’явамі рэчаіснасці адрозніваем *прамае і пераноснае лексічныя значэнні*.

Прамае значэнне слова – гэта лексічнае значэнне, якому ўласціва непасрэдная прадметна-паняццёвая суаднесенасць. Прамае значэнне слова не залежыць ад кантэксту. Для прамога значэння характэрна шырокая распаўсюджанасць, высокая частата ўжывання, кантэкставая незалежнасць.

Пераноснае значэнне слова – такое лексічнае значэнне, якое ўзнікае ў выніку пераносу прамога абазначэння прадмета на новы прадмет. Гэты перанос адбываецца на аснове аналогіі, падабенства прымет: прамое значэнне слова *каларыт* – гэта ‘суадносіны фарбаў у карціне па тоне, насычанасці колеру’. Акрамя гэтага, яно ўжываецца ў значэнні ‘сукупнасць характэрных рыс, своеасаблівае чаго-небудзь’. Гэтае значэнне ўзнікла ў выніку пераносу назвы *каларыт* на іншыя прадметы па асацыяцыі (на аснове ўяўленняў).

Пераносныя значэнні слова абумоўлены кантэкстам і вызначаюцца толькі ў кантэксце: *дрэвы дзічэюць* – *дзічэць на адзіноце*.

Па ступені семантычнай матываванасці выдзяляюцца **матываваныя** і **нематываваныя значэнні** слоў. Матываванасць – гэта такая суаднесенасць данага слова з іншым словам, пры якой сэнс першага можа быць патлумачаны праз форму і (ці) сэнс другога. Напрыклад, мы не можам растлумачыць, чаму значэнне ‘агародная расліна, лісце якой звіраецца ў качаны, а таксама самі качаны’ характэрна назоўніку *капуста*, так як у сучаснай беларускай мове мы не можам

Пачатак

Змест

Старонка 52 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

падабраць слова, ад якога ўтвораны гэты назоўнік і якім абумоўлена яго значэнне. З гэтага робім вывад, што значэнне слова *капу́ста* немагчыма, бо яно не тлумачыцца ніякім іншым словам. Аднак значэнне слова *капу́сніца* абумоўлена яго сэнсавай суаднесенасцю са словам *капу́ста*: *капу́сніца* ‘белы матылёк, вусень якога есць капусту’. Значыць, значэнне слова *капу́ста* немагчыма, а значэнне слова *капу́сніца* магчыма.

У мове значэнні ўсіх вытворных слоў з’яўляюцца магчымымі: *хлебніца* ‘від талеркі, падноса, на якіх падаюць на стол хлеб’, *жвірысты* ‘з вялікай колькасцю жвіру’, *апенька* ‘асенні жаўтаваты ядомы грыб, які расце групамі каля пнёў, на пнях дрэў’, *хмарны* ‘пакрыты хмарамі’.

У працэсе развіцця мовы слова можа губляць сваю ўнутраную форму. Так, слова *пір* у мінулым магчыма са словам *піць*, слова *пірог* – словам *пір*. У сучаснай беларускай мове гэтыя словы не маюць магчыма.

Па відах лексічнай спалучальнасці вылучаюцца *свабодныя* і *несвабодныя значэнні* слоў.

Калі слова лёгка спалучаецца з іншымі словамі, то яго значэнне з’яўляецца *свабодным*. Напрыклад, слова *лес* можа спалучацца са словамі *стары*, *малады*, *асенні*, *зімовы*, *дрымучы* і г. д., яно валодае шырокімі спалучальнымі магчыма, яго значэнне лічыцца *свабодным*.

Большасць значэнняў слоў, якія складаюць лексіку беларускай мовы, належаць да *свабодных значэнняў*. Некаторыя лексічныя значэнні слоў выражаюцца не так лёгка і *свабодна*; у такім выпадку гавораць пра *несвабодныя значэнні*. Для слоў з *несвабоднымі значэннямі* ўласціва абмежаваная лексічная спалучальнасць. Выдзяляюцца:

1. Фразеалагічна звязанае значэнне – такое значэнне слова, якое рэалізуецца ў спалучэнні з пэўным і пры гэтым абмежаваным колам слоў. Напрыклад, фразеалагічна звязаным з’яўляецца значэнне дзеяслова *раз’явіць* ‘шырока раскрыць’: яно выражаецца толькі пры спалучэнні гэтага дзеяслова

Пачатак

Змест

Старонка 53 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

з назоўнікамі *рот, зяпа* (аднак нельга сказаць *разявіць руку, галаву і г. д.*). Фразеалагічна звязаныя значэнні ў слоў *буланы* ‘светла-жоўты з чорным хвостом і чорнай грываю’ (*буланы конь, буланае жарабя*, але не *буланая карова*), *вараны* ‘чорны’ (*вараны конь*), *хмурыць* ‘панура або задумліва моршчыць, насупліваць’ (*хмурыць лоб, хмурыць бровы*), *закляты* ‘непрымірымы, вечны’ (*закляты вораг, заклёты праціўнік*). Слова з фразеалагічна звязаным значэннем лексічна самастойныя, іх сувязь з іншымі словамі ў сказе несвабодная і надзвычай абмежаваная.

2. Сінтаксічна абумоўленае значэнне – гэта такое значэнне, якое праяўляецца ў слове, калі яно выконвае ў сказе сінтаксічную функцыю, неўласціваю яму пры ўжыванні з прамым значэннем: *А ты – варона. Ты зайсёды была варонай*. У гэтых сказах слова *варона* мае значэнне ‘нерастаропны, нехлямяжны чалавек’ і выконвае функцыю іменнай часткі састаўнога іменнага выказніка. Сінтаксічна абумоўленае значэнне могуць набываць словы *звер, дуб, слон, ліс, мядзведзь, гадзюка, бярвяно, піла, авечка, баран, асёл, гад, гніда, голуб, галубка, сокал, зязюлька, цурбан, ануча, абух, заяц, мяла, мянташка, мяшок* і інш. Гэтыя словы пры пераносным выкарыстанні могуць ужывацца як зваротак ці прыдатак: *Галубка мая, хутчэй вяртайся! Дзяўчына-галубка жыве недалёка*.

Словы, якія маюць сінтаксічна абумоўленае значэнне, лексічна самастойныя, аднак іх сувязь з іншымі словамі сінтаксічна абумоўлена. Асабліва сцю слоў, якія валодаюць сінтаксічна абумоўленым значэннем, з’яўляецца абавязковая наяўнасць у іх сэнсавай структуры адмоўнай ці (зрэдку) станоўчай ацэнкі характару чалавека: *ліса* ‘хітры, ліслівы чалавек’, *гадзюка* ‘пра небяспечнага, шкоднага чалавека’, *баран* ‘пра тупога, някемлівага чалавека’, *авечка* ‘пра ціхага, паслухмянага чалавека’, *арол* ‘пра смелага, гордага чалавека’, *мяшок* ‘пра непаваротлівага, нязграбнага або някемлівага чалавека’. Некаторыя мнагазначныя назоўнікі маюць па два сінтаксічна абумоўленыя значэнні. Напрыклад, слова *дуб* у сказе *Што ні начальнік – дуб, што ні падначалены – пень* рэалізуе пераноснае значэнне ‘тупы, неразумны чалавек’,

Пачатак

Змест

Старонка 54 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

а ў кантэксце *А што ён у цябе п'е, як певень? Такі дуб, а п'е напёрсткамі. У нас так не п'юць. Глушаць яе, заразу, стаканамі* (І. Шамякін) – ‘высокі, моцны чалавек’. Слова з сінтаксічна абумоўленым значэннем могуць выкарыстоўвацца ў сінтаксічнай функцыі дзейніка або далаўнення пры ўмове, калі перад такімі словамі стаяць ўказальны ці іншы займеннік (*гэты, той, такі, які, нейкі* і інш.): *На месца гэтых бараноў пастаў ты шчырае сумленне...* (У. Дубоўка).

Мнагазначнасць слова. Слова можа мець адно значэнне (быць адназначным) або некалькі значэнняў (быць мнагазначным). Уласцівасць слова мець не адно, а некалькі значэнняў называецца **мнагазначнасцю**.

У час узнікнення слова заўсёды адназначнае. Новыя значэнні яно набывае ў выніку пераносу назвы з аднаго прадмета або з'явы рэчаіснасці на другія.

Звычайна толькі адно значэнне маюць:

1) уласныя імёны (*Мінск, Баранавічы, Міхась*), так як яны служаць назвамі адзіночных прадметаў;

2) тэрміны з розных галін навукі, тэхнікі, вытворчасці, культуры (*арта, анілін, мільярд*);

3) словы з вузкім, канкрэтным прадметным значэннем (*бінокль, бінт*);

4) неалагізмы, якія нядаўна ўзніклі і яшчэ не атрымалі шырокага распаўсюджання, без якога немагчыма развіццё мнагазначнасці.

Здольнасць слова мець некалькі значэнняў не перашкаджае дакладнасці маўлення, бо ў кантэксце выяўляецца толькі адно са значэнняў слова: *глухі чалавек* ‘пазбаўлены слыху’, *глухі да чужых патрэб* ‘неспагадлівы, раўнадушны’, *глухі трэск* ‘прыглушаны, невыразны’, *глухі лес* ‘густы, цёмны, непразны’, *глухая восень* ‘позні’, *глухі завулак* ‘ціхі, які знаходзіцца ў глушы; пустынны’, *глухая сцяна* ‘без адтулін, суцэльны’.

У залежнасці ад таго, на якой падставе робіцца перанос назвы, адрозніваюць некалькі тыпаў развіцця новых значэнняў.

Метафара (ад грэч. *metaphora* ‘перанос’) – перанос, заснаваны на ўнутраным

Пачатак

Змест

Старонка 55 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

ці знешнім падабстве рэчаў ці з'яў. Падабенства можа быць:

- 1) паводле формы: *званочак цвіце* – *званочак кліча на ўрок*;
- 2) паводле колеру: *залаты пярсеўнак* – *залатая восень*;
- 3) паводле функцыі: *прыліў у моры* – *новы прыліў сіл*;
- 4) паводле месца размяшчэння: *хвост птушкі* – *хвост цягніка*.

Метафара можа ўзнікаць у выніку пераносу назвы, замацаванай за прадметамі нежывой прыроды, на якасці, уласцівасці, дзеянні жывых істот і наадварот: *цёплае надвор'е* – *цёплае пачуццё*, *хвалюецца маці* – *хвалюецца жыта*.

Па ступені выразнасці і ролі ў мове можна вылучыць наступныя тыпы метафарычных пераносаў:

1. *Агульнамоўныя метафары*. Іх пераносны характар яскрава адчуваецца ўсімі носьбітамі мовы. Такія метафары маюць эмацыянальна-экспрэсіўнае значэнне: *спіць рака*, *шэпча лес*, *залатыя рукі*, *злосць кіпіць*.

2. *Сцёртыя (сухія) метафары*. Гэтыя метафары таксама ўтварыліся ў выніку пераносу назвы, аднак разам успрымаюцца як прамыя, а не пераносныя назвы прадметаў, з'яў, дзеянняў: *ножка стула*, *корань слова*.

3. *Індывідуальна-аўтарскія метафары* (створаныя пісьменнікам ці паэтам, характарызуюць яго стылістычную манеру і не з'яўляюцца распаўсюджанымі). Гэта словы, ужытыя аўтарам ў незвычайным значэнні. Яны заўсёды індывідуальныя, неўзнаўляльныя ў мове, выконваюць вобразныя эстэтычныя функцыі: *Хочацца ісці туды, за вёску, дзе стаець між соснаў і асін белыя тэрмометры бярозак і слязоў наліўся небасхіл* (А. Сербантовіч).

Метанімія (ад грэч. *metonymia* 'перайменаванне') – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове сумежнасці гэтых прадметаў (прасторавай, часовай, лагічнай і г. д.). Назва можа быць перанесена:

- 1) з матэрыялу на выраб з яго: *здабываць золата* – *заваяваць золата*;
- 2) з паселішча на яго жыхароў: *вёска каля лесу* – *вёска спіць*;
- 3) з прадмета на асобу: *ручная піла* – *мая піла дзесьці пайшла*;

Пачатак

Змест

Старонка 56 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

- 4) з дзеяння на месца дзеяння: *пераезд на новую кватэру – пераезд зачынены;*
- 5) з назвы посуду на тое, што там змешчана: *купіць вядро ў магазіне – прынесці вядро з вадю;*
- 6) з памяшкання на сукупнасць асоб: *клас утульны – клас слухае;*
- 7) з прозвішча аўтара на яго творы: *сустракаў Разанава – чытаў Разанава;*
- 8) з дзеяння на сродак ці інструмент дзеяння: *замазка шчылін – аконная замазка;*
- 9) з дзеяння на аб'ект дзеяння: *выданне кнігі – ілюстраванае выданне;*
- 10) з дзеяння на вынік дзеяння: *робота над дыпломнай – дыпломная работа.*
- Сінекдаха** (ад грэч. *synecdoche* 'суадносіны') – перанос назвы з аднаго прадмета на другі на аснове колькасных адносін.

Выдзяляецца некалькі разнавіднасцяў сінекдахі:

- 1) называнне замест цэлага часткі, якая ў пэўнай сітуацыі мае сэнс цэлага (*Мікола – светлая галава*);
- 2) ужыванне аднаго ліку замест другога (*Студэнт сёння не той пайшоў*);
- 3) называнне відавога паняцця замест родавага (*Беражы і збірай капейку*);
- 4) называнне атрыбута замест прадмета (*Усе сцягі ў госці да нас*).

Назва характэрнай дэталі выкарыстоўваецца замест назвы цэлага з мэтай падкрэслівання месца чалавека сярод падобных; у такім выпадку слова-сінекдаха звычайна мае пры сабе азначэнне: *першая скрыпка, сусветна вядомы тэнар, другая ракетка свету (скрыпка ў гэты выпадку ў значэнні 'скрыпач', тэнар – у значэнні 'чалавек, які валодае тэнарам – самым высокім мужчынскім голасам', ракетка – у значэнні 'тэнісіст')*.

Пачатак

Змест

Старонка 57 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

5.2. Віды семантычных адносін у лексіцы

Аманімія – гукавое супадзенне розных моўных адзінак, паміж значэннямі якіх няма сэнсавай сувязі. Аманімія супрацьстаіць полісеміі, бо пры мнагазначнасці існуе адно слова з яго семантычнымі варыянтамі (*гумарыст, густы, губляць*), а пры аманіміі – два і больш слоў з тоесным гучаннем: *берасцянка* ‘каробка, сплеченая з бяросты’ і *берасцянка* ‘лясная пеўчая птушка атрада вераб’іных; зяблік’.

Словы, якія маюць аднолькавы гукавы склад, але зусім розныя, не звязаныя паміж сабой значэнні, называюцца **амонімамі** (ад грэч. *hotos* ‘аднолькавы’, *опута* ‘імя’). Напрыклад, *тур* ‘першабытны дзікі бык’ і ‘перыяд, этап гульні, спаборніцтва’; *нота* ‘ўмоўны знак, якім абазначаецца музычны гук; сам гэты гук’ і ‘афіцыйны дыпламатычны зварот урада адной дзяржавы да ўрада другой’.

Амонімы неабходна адрозніваць ад мнагазначных слоў. Мнагазначныя словы ўзнікаюць у выніку набыцця словам новых лексічных значэнняў, паміж якімі існуюць цесныя сувязі. Значэнні ж амонімаў не маюць семантычнай агульнасці і не звязаны паміж сабой.

Пры размежаванні амонімаў і мнагазначных слоў неабходна ўлічваць наступнае:

1) амонімы маюць розную спалучальнасць са словамі: *зефір* ‘род пасцілы’ (*смачны, ванільны, купіць, з’есці*); *зефір* ‘тонкая баваўняная тканіна’ (*прыгожы, квяцісты, сіні, адмераць*);

2) аманімічныя словы могуць адрознівацца марфемнай будовай (у слове *лянок* (памяншальна-ласкальная форма слова *лён* ‘травяністая расліна, са сцёблаў якой атрымліваюць валакно, а з семя – алей’) вылучаецца корань *лян-*, суфікс - *ок-* і нулявы канчатак, а ў слове *лянок* ‘рыба сямейства ласасёвых’ – корань *лянок* і нулявы канчатак);

3) аманімічныя словы могуць адрознівацца граматычнымі формамі: слова *вытрымка* ‘цытата’ мае формы адзіночнага і множнага ліку, а *вытрымка* ‘стойкасць’ – толькі форму адзіночнага ліку;

Пачатак

Змест

Старонка 58 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

4) амонімы можна выявіць на аснове іх словаўтваральных сувязяў з іншымі словамі: ад назоўніка *кандуктар* ‘работнік чыгуначнага транспарту, які суправаджае цягнікі, а таксама работнік гарадскога транспарту, які абслугоўвае пасажыраў’ утвараецца прыметнік *кандуктарскі*, а ад назоўніка *кандуктар* ‘прыстасаванне ў станках, якое забяспечвае ўзаемна правільнае размяшчэнне інструмента, які апрацоўваецца’, – прыметнік *кандуктарны*;

5) ад мнагазначных слоў амонімы можна адрозніць і шляхам падбору сінонімаў: у амонімаў яны будуць семантычна розныя: *тачыць* ‘рабіць вострым рэжучую частку, лязо чаго-небудзь з дапамогай тачыла, бруска’ (*вастрыць*), *тачыць* ‘грызучы, праядаючы, рабіць дзіркі чым-небудзь, пашкоджаць што-небудзь’ (*грызці*).

Словы адной і той жа часціны мовы, якія супадаюць у вымаўленні і напісанні або ва ўсіх граматычных формах, або толькі ў некаторых, адносяцца да **лексічных амонімаў**. У адпаведнасці з характарам гэтага супадзення яны падзяляюцца на дзве групы:

1) поўныя (абсалютныя) лексічныя амонімы – словы, у якіх супадаюць усе суадносныя граматычныя формы: *быліна* ‘народная эпічная песня пра герояў’ і *быліна* ‘сцяблінка’; *летні* ‘звязаны з летам’ і *летні* ‘цеплаваты’;

2) няпоўныя (частковыя) лексічныя амонімы – словы, у якіх супадаюць не ўсе граматычныя формы, а толькі асобныя з іх: *лом* ‘завостраны металічны стрыжань для разбівання чаго-небудзь’ (Р. скл. *лома*) і *лом* ‘паламаная рэчы, прадметы’ (Р. скл. *лomu*); *зверабой* ‘паляўнічы на марскога звера’ (*зверабой* – *зверабой*) і *зверабой* ‘травяная лекавая расліна (мае форму толькі адзіночнага ліку); *люстра* ‘адшліфаванае шкло’ (назоўнік ніякага роду, таму ў Р. скл. *люстра*, а ў Д. скл. *люстру*) і *люстра* ‘асвятляльны прыбор’ (назоўнік жаночага роду, таму ў Р і Д. скл. *люстры*).

Амаформы (марфалагічныя, граматычныя амонімы) – гэта словы адной часціны мовы ці розных часцін мовы, якія супадаюць паводле гучання і напісання толькі ў асобных граматычных формах: *піла* (назоўнік Н. скл.) – *піла*, (дзеяслоў

Пачатак

Змест

Старонка 59 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

пр. ч.), *вусны* (прыметнік) – *вусны* (назоўнік).

Амографы (графічныя амонімы) – гэта словы і формы слоў, якія супадаюць у напісанні, але адрозніваюцца вымаўленнем і значэннем: *краты* – *краты*, *мука* – *мук а*.

У напісанні могуць супадаць:

- 1) словы адной часціны мовы: *кара* – *кара*;
- 2) словы розных часцін мовы: *туга* – *туга*;
- 3) формы слоў адной часціны мовы: *плачу* (ад плакаць) – *плачу* (ад плаціць);
- 4) формы слоў розных часцін мовы: *мазалі* – *мазалі*, *далі* (ад даль) – *далі* (ад даць).

Можна выдзеліць наступныя віды амографаў:

- 1) лексічныя: *атлас* – *атлас*;
- 2) лексіка-граматычныя: *пяты* – *пяты*, *сталы* – *сталы*;
- 3) стылістычныя: *іскра* (літаратурнае) – *іскра* (прафесійнае).

Амафоны (фанетычныя амонімы) – словы і формы слоў, якія маюць аднолькавае гучанне, але рознае напісанне (*код* – *кот*, *грыб* – *грып*).

У вымаўленні могуць супадаць:

- 1) розныя словы адной часціны мовы: *козка* – *козка*;
- 2) словы розных часцін мовы: *пад* (прыназоўнік) – *пад* ‘становішча ў шахматнай гульні, калі ігрок не можа зрабіць чарговага ходу, не падставіўшы пад удар свайго караля, і калі партыя лічыцца нічыёй’ (назоўнік);

3) асобныя формы слоў адной часціны мовы: *лад* (назоўнік у форме Н. скл. адз. л.) – *лат* (форма Р. скл. мн. л. слова *лата* ‘кавалак тканіны’);

4) формы слоў розных часцін мовы: *лес* (форма Н. скл. адз. л. назоўніка) – *лез* (форма м.р. адз. л. пр. ч. дзеяслова *лезці*);

5) агульныя і ўласныя назоўнікі: *колас* – *Колас*, *раман* – *Раман*, *бярэза* – *Бярэза*.

Акрамя ўнутрымоўных амонімаў, існуюць і **міжмоўныя амонімы** – аднолькавыя паводле гучання словы, якія набываюць у роднасных мовах розныя

Пачатак

Змест

Старонка 60 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

значэнні: *склон* ‘словазменная катэгорыя іменных часцін мовы, якая выражаецца флексіяй’ у беларускай мове – *склон* ‘схіл гары’ ў рускай мове; *краска* ‘палявая кветка’ ў бел. мове – *краска* ‘фарба’ ў рускай мове.

Узнікненне амонімаў абумоўлена некалькімі прычынамі:

1) распадам мнагазначнага слова: *ёри* ‘рыба’ – *ёри* ‘шчотка для мыцця бутэлек’;
2) выпадковым супадзеннем гучання і напісання розных слоў беларускай мовы: *бабка* ‘старая жанчына’ – *бабка* ‘надкапытны сустаў нагі ў жывёлы’ – *бабка* ‘сталёвае кавадлачка для кляпання кос’ – *бабка* ‘страва, прыгатаваная з дранай бульбы’ – *бабка* ‘ядомы грыб, падбязозавік’ – *бабка* ‘дзесяць снапоў, састаўленых у кучку для прасушкі і накрытых распасцёртым снапом’;

3) выпадковым супадзеннем гучання і напісання беларускага і запазычанага слоў: *клуб* ‘культурна-асветная ўстанова’ (англійскае) – *клуб* ‘лятучая маса пылу, дыму’;

4) выпадковым супадзеннем гучання і напісання слоў, запазычаных з якой-небудзь адной ці некалькіх моў: *міна* (французскае) ‘снарад’ – *міна* (французскае) ‘выраз твару’;

5) супадзеннем гучання і напісання вытворных адзінак, утвораных ад якога-небудзь аднаго ці зусім розных слоў суфіксальным ці прэфіксальным спосабам: *бальны* (ад баль) – *бальны* (ад бал);

6) пераходам слоў з адной часціны мовы ў другую ці звычайным несупадзеннем слоў па іх прыналежнасці да пэўнай часціны мовы: *лоты* – *лоты*, *вусны* – *вусны*.

У тлумачальных слоўніках кожны **амонім** падаецца асобным слоўнікавым артыкулам і пазначаецца надрадковай арабскай лічбай, а ўсе значэнні мнагазначнага слова падаюцца ў адным артыкуле.

Сінонімы – гэта словы, якія па-рознаму гучаць, але маюць блізкае ці аднолькавае значэнне. Сінонімы належаць да адной часціны мовы, у тэксце яны могуць узаемазамяняцца: *малы*, *дробны*, *невялікі*, *мізэрны* ‘што-небудзь невялікае па аб’ёме, велічыні’.

У сінанімічныя адносіны не ўступаюць уласныя імёны (*Міхась*, *Брэст*, *Прыпяць*,

Пачатак

Змест

Старонка 61 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Нарач), назвы жыхароў (*браслаўчанін, паляшук*), многія назвы канкрэтных прадметаў (*стол, кніга*).

Група слоў, аб'яднаных агульнасцю значэння, утварае сінанімічны рад. У ім вылучаецца адно слова, якое выражае агульнае для ўсіх членаў гэтага сінанімічнага рада паняцце і называецца галоўным словам, ці дамінантай (ад лац. *dominans* 'пануючы'). Дамінанта размяшчаецца ў пачатку сінанімічнага рада. Колькасць членаў у сінанімічным радзе розная: *выразны – акрэслены – каларытны; краявід – пейзаж – ландшафт*.

Тыпы сінанімаў. *Сэнсавыя (ідэаграфічныя, семантычныя) сінанімы* – словы, якія адрозніваюцца сэнсавымі адценнямі значэння. Семантычныя сінанімы – гэта агульнаўжывальныя словы. Галоўная функцыя іх у мове дыферэнцыяльная. Кожны з сэнсавых сінанімаў ужываецца ў залежнасці ад таго, якое менавіта адценне ці прымету ў той ці іншай з'яве неабходна выразіць ці падкрэсліць: *разумны – мудры, публічна – усенародна, маладосць – юнацтва*.

Стылістычныя сінанімы – гэта словы, якія адрозніваюцца рознымі стылістычнымі адценнямі значэння. У сінанімічным радзе адно слова называе які-небудзь прадмет, з'яву, а іншыя, акрамя гэтага, выражаць яшчэ розныя эмоцыі, адмоўную ці станоўчую ацэнку. Напрыклад, у сінанімічным радзе *сказаць, ляпнуць, загнуць* усе словы абазначаюць адно і тое ж дзеянне 'выказаць што-небудзь'. Аднак словы *ляпнуць, загнуць*, акрамя гэтага, маюць ацэнчнае адценне неадабрэння. Яны выкарыстоўваюцца тады, калі казалі штосьці неабдуманое, нетактоўнае і ёсць неабходнасць даць яму ацэнку, выказаць да яго свае адносіны.

У параўнанні з нейтральнымі адзінкамі стылістычна афарбаванымі з'яўляюцца наступныя словы: запазычаныя (*незвычайны – экзатычны*); дыялектныя: (*авечка – шутка*); спецыяльныя (*повар – кок*); жаргонныя (*уцячы – зліняць, гультай – філон*); архаізмы (*чарніла – атрамант, вулей – борць*).

У якасці стылістычных сінанімаў у мове выкарыстоўваюцца эўфемізмы – словы або выразы, якія ўжываюцца замест забароненых слоў ці выразаў, якія ў пэўнай

Пачатак

Змест

Старонка 62 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

ситуацыі не могуць быць вымаўлены: *памыляца – ілгаць, інфекцыя – зараза, белая смерць – наркотык*.

Сэнсава-стылістычныя сінонімы – словы, якія адрозніваюцца паміж сабой тым ці іншым адценнем значэння і маюць розную эмацыянальна-экспрэсіўную і стылістычную афарбоўку. Словы *есці, сілкавацца, сёрбаць, жэрці* ўтвараюць адзін сінанімічны рад значэннем ‘прымаць ежу, перажоўваючы і глытаючы’. Аднак у гэтым радзе слова *сілкавацца* ‘падмацоўвацца ежай’ мае эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку далікатнасці; слова *сёрбаць* ‘есці, прысмоктваючы’ мае адценне неадабрэння; *жэрці* ‘прагна і многа есці’ – адценне зневажальнасці.

У мове сустракаюцца **абсалютныя сінонімы, або лексічныя дублеты**, – словы, якія не адрозніваюцца ні сэнсам, ні стылістычнай афарбоўкай: *сустрэча – спатканне, дадому – дахаты, вясенні – веснавы*.

Словы нярэдка ўступаюць у адносіны, якія маюць індывідуальна-стылістычны, кантэкстуальны характар. Да **маўленчых (кантэкстуальных, аўтарскіях)** сінонімаў адносяцца словы, якія ўступаюць у сінанімічныя адносіны часова, толькі ў пэўным кантэксце. Найчасцей такія сінонімы з’яўляюцца індывідуальна-аўтарскімі метафарамі, пераносныя значэнні якіх грунтуюцца на ўжыванні тых ці іншых слоў з нетыповымі, непрынятымі значэннямі: *Агалела поле. Знята збажына з яго даўно. Глуха, пуста і зацята і нікога не відно* (Я. Колас).

Шляхі ўзнікнення сінонімаў. Адна з асноўных прычын з’яўлення сінонімаў – імкненне найбольш поўна асэнсаваць, вывучыць навакольную з’яву ці прадмет, даць новую назву гэтай з’яве або прадмету.

Сінонімы ўзнікаюць у выніку словаўтварэння: *адбіцца – адлюстравацца* ‘даць адбітак на люстранай паверхні’.

Важнай крыніцай папаўнення сінанімічных сродкаў з’яўляецца запазычанне з іншых моў і выкарыстанне іншамоўнага слова побач са спрадвечна беларускім: *воплескі – апладысменты – авацыі; перапынак – інтэрвал*.

Некаторыя вядомыя ўжо прадметы і з’явы атрымліваюць у мове новыя назвы

Пачатак

Змест

Старонка 63 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

(па-новаму пазначанья і асэнсаванья): *сухоты – туберкулёз.*

Сінанімічная сістэма папаўняецца лексічнымі адзінкамі з мясцовых гаворак: *абрус – настольнік, вейка – мігаўка.*

Функцыі сінонімаў. У паўсядзённым маўленні сінонімы выконваюць наступныя семантычныя функцыі:

1) функцыю замяшчэння адных слоў іншымі (з мэтай пазбегнуць у маўленні непажаданых паўтораў адных і тых жа слоў);

2) функцыю ўдакладнення (з мэтай больш дакладнага абазначэння з'яў, прадметаў і іх прымет у працэсе моўных зносін);

3) функцыю ацэнкі (узнёслую, паэтычную, размоўную, прастамоўную: *твар – рыла, краіна – старонка, задобрыць – купіць, хадзіць – швэндацца*);

4) функцыю стылёвай арганізацыі тэксту (сродку градацыі: *малады – юны – зялёны, вялікі – буйны – агромністы – гіганцкі – грандыёзны*).

Антонімы – гэта словы рознага гучання, якія абазначаюць узаемнасупрацьлеглыя, але суадносныя паняцці. Суадноснасць вынікае з наяўнасці ў семантыцы слоў агульных значэнняў. Напрыклад, словам *світанне – змярканне* ўласціва агульнае значэнне 'час'. Аднак гэтыя словы звязаны не толькі тым, што называюць суадносныя паняцці, але і тым, што сярод названых імі суадносных паняццяў ёсць кантрасныя: *світанне* 'час перад усходам сонца, самы пачатак раніцы', *змярканне* 'час паміж заходам сонца і наступленнем ночы'. Словы-антонімы належаць да адной часціны мовы.

Антонімы звычайна абазначаюць:

1) якасці і ўласцівасці: *гарачы – халодны, баязлівы – смелы;*

2) пачуцці і стан чалавека: *вясёлы – сумны, адчай – надзея;*

3) процілегла накіраванья дзеяння: *адчыніць – зачыніць, апусціцца – падняцца;*

4) з'явы прыроды: *мароз – спякота, холад – цеплыня;*

5) часавыя і прасторавыя паняцці: *раніца – вечар, увярз – уніз;*

6) колькасць чаго-небудзь: *большасць – меншасць, многа – мала і інш.*

Пачатак

Змест

Старонка 64 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

У антанімічныя пары ўступаюць як самастойныя (*радасны – сумны, дзень – ноч, рана – позна, увайсці – выйсці*), так і службовыя словы, звычайна прыназоўнікі з прасторавым значэннем (*над страхой – пад страхой*).

Не маюць **антонімаў** словы з канкрэтным значэннем (*бяроза, хата, стужка*), вузкасפעцыяльныя тэрміны (*афікс, шпрыц*), уласныя імёны (*Васіль, Наталля*), большасць лічэбнікаў, займеннікаў і службовых слоў.

Мнагазначныя словы могуць утвараць некалькі антанімічных пар, суадносных з кожным значэннем мнагазначнага слова: *кароткі – доўгі* (сук), *кароткі – поўны* (прыметнік), *кароткі – шматслоўны* (адказ).

Большасць мнагазначных слоў мае па 2–3 атантанімічныя пары, а ў некаторых выпадках колькасць гэтых пар павялічваецца: *мяккі – чэрствы* (*хлеб*), *мяккая – жорсткая* (*вада*), *мяккі – цвёрды* (*характар*), *мяккі – суровы* (*прыгавор*).

Кантраснасць у словах-антонімах можа выяўляцца або па ўсёй семантыцы слова, або па асобных кампанентах. Адпаведна антонімы могуць быць поўныя і няпоўныя.

Поўныя антонімы цалкам семантычна ўзаемаадмаўляюцца або ўзаемавыключаюцца, яны кантрастуюць ва ўсіх сваіх значэннях:

поўнач: 1) адзін з чатырох напрамкаў свету, супрацьлеглы поўдню; 2) мясцовасць, краіна з халодным кліматам;

поўдзень: 1) адзін з чатырох напрамкаў свету, супрацьлеглы поўначы; 2) мясцовасць, краіна з цёплым, гарачым кліматам.

Няпоўныя антонімы супрацьпастаўляюцца не па ўсім семантычным аб'ёме, а па асобных кампанентах:

мінімум: 1) 'найменшая колькасць, велічыня ў шэрагу дадзеных'; 2) 'у значэнні прыслоўя: сама менш' (*каштуе мінімум тры мільёны*); 3) 'у значэнні нязменнага прыметніка, мінімальны' (*праграма мінімум*); 4) 'сукупнасць ведаў навучальных прадметаў, абавязковых для спецыяліста, а таксама экзамены па гэтых прадметах' (*кандыдацкі мінімум*);

максімум: 1) 'найбольшая велічыня, колькасць у шэрагу дадзеных'; 2) 'у

Пачатак

Змест

Старонка 65 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

значэнні прыслоўя: самае большае' (*каштуе максімум сто тысяч*); 3) 'у значэнні нязменнага прыметніка, максімальны' (*праграма максімум*).

Па марфалагічнай структуры вылучаюцца:

1) **рознакаранёвыя (лексічныя) антонімы**, у якіх супрацьлегласць выражаецца рознымі каранямі ці асновамі: *можна – нельга, белы – чорны, блізка – далёка, лёгка – цяжка, жыццё – смерць*;

2) **аднакаранёвыя (словаўтваральныя) антонімы**, у якіх супрацьлегласць узнікае пры дапамозе антанімічных прыставак: *воля – няволя, лагічны – алагічны, прыемна – непрыемна, адчыніць – зачыніць*.

У залежнасці ад выкарыстання словы з супрацьлеглым значэннем падзяляюцца на агульнамоўныя і кантэкстуальныя. *Агульнамоўныя антонімы* замацаваны ў лексічнай сістэме сучаснай беларускай мовы і пастаянна ўзнаўляюцца ў адным і тых жа ўмовах: *моцны – слабы, набытак – страта, тонкі – тойсты, цвісіці – вянуць, хутка – марудна*.

Акрамя агульнамоўных антонімаў, ёсць *кантэкстуальныя антонімы* – словы, якія ў звычайнай моўнай сітуацыі не выражаюць супрацьлеглых значэнняў, але набываюць іх у індывідуальна-аўтарскіх кантэкстах: *Я да цябе звяртаю слова: ты паглядзі на тых між нас, каму дзяржавы нашай мова – кусок руды, а не алмаз* (Н. Гілевіч).

Антонімы шырока выкарыстоўваюцца ў мастацкай літаратуры для стварэння антытэзы. **Антытэза** – гэта стылістычная фігура, пабудаваная на рэзкім супастаўленні процілеглых або кантрасных паняццяў, прадметаў, з'яў і інш. Гэтая фігура выкарыстоўваецца для паказу супярэчнасцяў у грамадстве, раскрыцці дыялектыкі чалавечай душы, выяўлення аўтарскіх адносін да герояў твора і г. д. На антытэзе пабудаваны многія прыказкі, прымаўкі, загадкі (*Узімку шэранькі, улетку беленькі.*), назвы зборнікаў, мастацкіх твораў («*Даўней і цяпер*» (Я. Купала), «*Радасць і боль*» (Ф. Янкоўскі), «*Блізкае і далёкае*» (І. Мележ)).

Аксюмаран (ад гр. ахутогон 'вастраслоўная недарэчнасць') – стылістычная

Пачатак

Змест

Старонка 66 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

фігура, калі ў адным спалучэнні аказваюцца два супрацьлеглыя, несумяшчальныя паняцці: *маладая старасць, горкая радасць, звонкая цішыня, хлуслівая праўда, гарачы холад, непрыемная прыгажосць*.

Паронімы (ад грэч. *para* – ‘побач, блізка’ і *oputa* – ‘імя’) – гэта аднакаранёвыя словы, блізкія, але не тоесныя сваім гучаннем і напісаннем і розныя па значэнні: *чарнець* ‘станавіцца чорным, чарнейшым’ і *чарніць* ‘рабіць што-небудзь чорным, чарнейшым’; *карыслівы* ‘прагны да нажывы, карысталюбівы’ і *карысны* ‘які прыносіць карысць’ і інш.

Паранімічныя адносіны часцей за ўсё ўзнікаюць паміж назоўнікамі (*нявеста* – *нявестка*), прыметнікамі (*ласкавы* – *ласкальны*), радзей – паміж дзеясловамі (*чырванець* – *чырваніць*).

Паранімічныя групы складваюцца рознымі шляхамі. Найважнейшымі з іх з’яўляюцца: марфалагічны спосаб словаўтварэння (*літарны* – *літаральны*); змяненне семантыкі (*дрэўка* – *дрэўца*); запазычанне іншамоўных слоў (*эканомія* – *эканоміка*).

Вылучаецца некалькі відаў паронімаў:

1) **па паходжанні**: уласныя (*сыты* – *сытны*) і запазычаныя (*эфектны* – *эфектыўны*);

2) **па сэнсавым аб’ёме**: поўныя (сугучныя аднакаранёвыя словы з розным значэннем, якія належаць да адной часціны мовы і маюць націск на адным і тым жа складзе: *класны* – *класавы*) і няпоўныя (сугучныя аднакаранёвыя словы з розным значэннем, якія належаць да адной часціны мовы і маюць націск на розных складах: *дажджавы* – *дажджлівы*);

3) **з пункту гледжання марфемнай структуры**: каранёвыя (*шыфер* – *шыфр*); суфіксальныя (*генеральны* – *генеральскі*); прэфіксальныя (*незвычайны* – *надзвычайны*).

Пачатак

Змест

Старонка 67 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

5.3. Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання

Спрадвечна беларуская лексіка. Паводле паходжання ў сучаснай беларускай мове выдзяляецца дзве групы лексікі: 1) спрадвечна беларуская лексіка, якая ўключае ў сябе агульнаславянскія, усходнеславянскія і ўласна беларускія словы і 2) запазычаная лексіка.

Пад спрадвечна беларускім словам разумеецца ўсякае слова, якое ўзнікла ў беларускай мове і ўнаследавана ёй з больш старажытнай мовы-крыніцы.

Індаеўрапейскія словы – гэта самыя старажытныя словы, што былі ўнаследаваны праз агульнаславянскую і старажытнарускую мову з індаеўрапейскай мовы-асновы. На гэтай мове гаварылі амаль усе продкі сучасных еўрапейскіх і некаторых азіяцкіх народаў. Да індаеўрапейскіх слоў адносім, напрыклад, *весці, неба, вецер, ноч, вярба, свет, сын, двор, серп, сухі* і інш. Індаеўрапеізмы – гэта некаторыя тэрміны роднасці; назвы жывёл, раслін, прадуктаў харчавання; назвы дзеянняў, якасцяў.

Агульнаславянскія словы – гэта тыя словы, што былі ўнаследаваны старабеларускай мовай з мовы славянскіх плямён. Яны абазначаюць з’явы знешняга свету і матэрыяльнага жыцця чалавека: сваяцкія адносіны (*кум, свацця*), органы і часткі цела чалавека і жывёл (*горб, лоб*), паняцці зямной паверхні і яе нетраў (*гліна, руда*), паняцці сусвету і атмасферныя з’явы (*гром, суша*).

Агульнаславянскія словы выкарыстоўваюцца ва ўсіх славянскіх мовах, паколькі кожная з іх атрымала гэтыя словы ў спадчыну.

Усходнеславянскія словы – такія словы, якія пасля распаду агульнаславянскага моўнага адзінства з’явіліся толькі ў мове ўсходніх славян. Такіх слоў няма ў іншых славянскіх мовах (у мовах заходніх і паўднёвых славян).

Сярод слоў, якія ёсць толькі ва ўсходнеславянскіх мовах, можна вылучыць:

- 1) назвы розных якасцяў, уласцівасцяў, дзеянняў (*калыхаць, бойкі, буры*);
- 2) тэрміны роднасці (*падчарыца, пляменнік*);
- 3) бытавыя назвы (*самавар, вяроўка*);
- 4) назвы жывёл і птушак (*каршун, снягір*);
- 5) назвы лікаў (*сорак, сто*).

Пачатак

Змест

Старонка 68 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Уласнабеларускія словы – такія словы, якія ў працэсе фарміравання і развіцця беларускай мовы ўзніклі на яе ўласнай лексічнай глебе ці ўтвораны з дапамогай уласных словаўтваральных сродкаў ад запазычаных слоў. Частка з гэтых слоў – гэта тыя, якія ўжываліся на большай частцы ўсходнеславянскай тэрыторыі, але агульнаўжывальнымі сталі толькі ў беларускай мове: *волат, поспех, абанал*. Уласнабеларускімі лічацца таксама словы, якія ўтвораны ад агульнаславянскіх і ўсходнеславянскіх каранёў, але маюць выразныя фанетычныя, граматычныя і словаўтваральныя асаблівасці: поўнагалоссе (*серада, салодкі*), прыстаўныя гукі (*ільняны, імжыць*), спалучэнні *ры, лы* на месцы ранейшых *рѣ, лѣ, рь, ль* у становішчы паміж зычнымі: *дрыгва, хрысціць, крывава*.

Сярод уласнабеларускіх слоў:

- 1) назвы асоб паводле іх дзейнасці, асаблівасцяў характару (*асілак, сейбіт*);
- 2) назвы раслін і птушак (*бусел, кнігаўка, буякі*);
- 3) назвы атмасферных з'яў (*вясёлка, маланка*);
- 4) назвы прадметаў быту, страў, пабудоў (*будынак, спадніца, драпікі*);
- 5) назвы часавых і прасторавых паняццяў (*раніца, світанне*);
- 6) назвы абстрактных паняццяў (*вытрымка, пяшчота*);
- 7) назвы разнастайных уласцівасцяў, якасцяў, прымет (*бадзёры, гаманлівы*);
- 8) назвы дзеянняў і працэсаў (*гаманіць, адлюстраваць*).

Да ўласнабеларускіх адносяцца і беларускія калькі з рускіх словаўтваральных мадэляў:

- а) поўныя – беларускі карань і беларускі афікс: *другасны – вторичный, грамадскі – общественный*;
- б) няпоўныя – беларускія і рускія структурныя элементы (беларускі карань і рускі афікс і наадварот): *выключальнік – выключатель, безадказнасць – безответственность*.

Запазычаныя словы ў беларускай мове. Інтэрнацыяналізмы – словы, аднолькавыя ці блізкія па гучанні і значэнні, пашыраныя не менш чым у у

Пачатак

Змест

Старонка 69 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

трох няроднасных мовах. Гэта тэрміны з вобласці навукі і тэхнікі (*космас, логіка*), грамадска-палітычнага жыцця (*дыктатура, канстытуцыя*), эканомікі (*банк, крэдыт*), мастацтва і літаратуры (*опера, тэатр, драма*).

Запазычаныя словы пранікаюць у беларускую мову **прамым** (непасрэдна з іншай мовы ў беларускую) ці **ўскосным** шляхам (праз якую-небудзь мову-пасрэдніцу): прамымі (непасрэднымі) запазычаннямі з'яўляюцца, напрыклад, русізмы *распараджэнне, подзвіг*, паланізмы *кахаць, сукенка*, украінізмы *бублік, галушка*; германізм *айтобус*, цюркізм *ізіум* трапілі ў беларускую мову праз рускую.

Адны запазычаныя словы праніклі ў беларускую мову **вусным** шляхам – праз непасрэдныя зносіны беларускага народа з іншымі народамі, а другія – **пісьмовым** – праз пісьмовыя зносіны (праз літаратуру, афіцыйныя дакументы).

Вылучаецца два *тыпы запазычанняў*: 1) запазычанні са славянскіх моў; 2) запазычанні з неславянскіх моў.

Да першага тыпу адносяцца запазычанні са стараславянскай мовы, а таксама з іншых славянскіх моў.

Аднымі з самых ранніх былі запазычанні са *стараславянскай мовы*, ці *стараславянізмы*: *воблака, вяшчун, храбры, продак, уладыка, храм* і інш.

Запазычаннямі з *рускай мовы* з'яўляюцца словы, якія абазначаюць грамадска-палітычныя і вытворча-тэхнічныя словы-тэрміны: *пыласос, чарцёж, верталёт, забастойка, подзвіг*. Яны беларускай мовай запазычаны непасрэдна ці ўтвораны шляхам калькавання.

Словы *ўкраінскага* паходжання – гэта пераважна лексемы, якія адносяцца да бытавой сферы: *боршч, побыт, чубаты, заляцаца, заляцанне, хутар, варэнік, галушка, забабны, журыца, буханка, чупрына*.

Польскія словы – гэта грамадска-палітычныя тэрміны (*арэнда, падатак, айчына*), бытавыя словы (*відэлец, сподак, сукенка*), прастамоўныя словы (*выкрутасы, быдла*).

Для польскіх слоў характэрны такія рысы, як наяўнасць спалучэнняў *-ен-(-эн-)*,

Пачатак

Змест

Старонка 70 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

-ён(-он-), -дл-, -тл-, -енк-, -лу- паміж зычнымі, суфікса -унак: маёнтак, пэндзаль, тлусты, кудлаты, рахунак.

Прысутнічаюць таксама адзінкавыя запазычанні з *чэшскай* мовы (*бежанец, бавоўна, блакіт*).

Да другога тыпу адносяцца запазычанні з *неславянскіх* моў.

Англіійскія словы (*англіцызмы*) трапілі ў беларускую мову ў асноўным праз рускую. Яны абазначаюць разнастайныя прадметы і паняцці аб'ектыўнай рэчаіснасці: грамадска-палітычныя (*інтэрв'ю, мітынг*), вытворча-тэхнічныя (*ліфт, кантэйнер*), народна-гаспадарчыя (*чэк, бюджэт*), ваенныя (*снайпер, танк*), марскія (*траўлер, яхта*), спартыўныя (*старт, хакей*), бытавыя (*біфіштэкс, пудзінг*).

Для англійскіх слоў уласцівы такія рысы, як наяўнасць спалучэнняў *-ай-, -ей-* у сярэдзіне слоў (*валеібол*), *-ер(-эр)* у канцы слоў (*снайпер*), *дж* у пачатку слоў (*джэм*), *-тч-* у сярэдзіне слоў (*матч*), *-інг(-ынг)* у канцы слоў (*мітынг*), часткі *-мен* (*бізнесмен*).

Нямецкія словы (*германізмы*) трапілі ў беларускую мову праз польскую ці рускую. Яны абазначаюць паняцці з вытворча-тэхнічнай (*шына, борт*), ваеннай (*фланг, штурм*), спартыўнай (*штанга, гантэль*), гандлёвай (*бухгалтар*), бытавой (*вата, бутэрброд, фарш*) сфер.

Яскравымі прыметамі германізмаў з'яўляюцца спалучэнні *шт-, шп-* у пачатку і сярэдзіне слоў (*шпрыц, штаб, гальштук*), *-хт-* у сярэдзіне слоў (*вахта, бухта*), часткі *-майстар* ці *фельд-* (*гросмайстар, фельдмаршал*).

Французскія словы (*галіцызмы*) служаць для абазначэння грамадска-палітычных (*бюро, кар'ера*), вытворча-тэхнічных (*дэпо, тамбур*), народна-гаспадарчых (*аванс, банк*), ваенных (*гвардыя, міна*), навуковых (*жаргон, сюжэт*), бытавых (*батон, пюрэ*) паняццяў.

Прыметамі гэтых слоў з'яўляюцца спалучэнні *-анс, -ёр, -аж(-яж)* на канцы слоў (*пляж, сеанс, баланс, суфлёр, трыкатаж*), *-уа-, -уэ-, бю-, вю-, пю-, -нье, -сье, -янт,*

Пачатак

Змест

Старонка 71 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

-онс (*вуаль, дуэль, гравюра, канферансье, анонс, брыльянт, бюро, пюрэ*), націскныя -о, -у, -э, -е, -і (*пано, філе, макрамэ, таксі*).

З *італьянскай мовы (італізмы)* запазычаны музычныя тэрміны: *арыя, дуэт, кларнет, флейта, аперэта, барытон, бас, трыя, квартэт* і інш.

З *галандскай мовы ў* беларускай выкарыстоўваюцца словы, якія абазначаюць марскія паняцці: *гавань, шторм, баркас, боцман, док*.

Грэчаскія словы (*грэцызмы*) – гэта тэрміны, якія выкарыстоўваюцца ў розных галінах навукі, а таксама ўласныя імёны (*Алена, Мікалай*).

Для грэчаскіх слоў характэрны такія рысы, як гук [ф] у пачатку слоў (*фанетыка, фон*), а, о, э ў пачатку слоў (*электрон, аксіёма, опера*), спалучэнні -кс-, -нс-, -мв- у сярэдзіне слоў (*сімвал, аксіёма*), -ос(-ас), -іка (-ыка), -ія(-ыя), -ій у канцы слоў (*пафас, хроніка, фантазія, бактэрыя, гелій, рыторыка*).

Лацінскія словы (*лацінізмы*) абазначаюць палітычныя і навукова-тэхнічныя тэрміны, а таксама разнастайныя прадметы і паняцці грамадскага і бытавога характару (*экскурсія, воцат*).

Гэтыя словы характарызуюцца наяўнасцю спалучэнняў -ум, -ус, -тар, -ент(-энт), -ура, -цыя, -ат, -іт у канцы слоў (*кворум, радыус, каментатар, інцыдэнт, апанент, агентура*).

Цюркізмы (пераважна з татарскай мовы) пачалі пранікаць у мову ўсходніх славян яшчэ ў старажытныя часы з мовы цюркскіх плямёнаў, што рабілі набегі на землі славян: *арда, баран, сарафан, балван, атаман, халва, айва, гарбуз, буран, чамадан, курган* і інш. Цюркізмы – гэта сельскагаспадарчыя і вайсковыя назвы, а таксама бытавыя словы.

Для іх уласціва паўтарэнне аднаго і таго ж галоснага гука (*папаха, караван, кізіл, урук*), наяўнасць спалучэнняў -ак, -ал, -ык, -ча ў канцы слоў (*кішлак, кінжал, арлык, саранча*).

У беларускай мове ёсць таксама запазычанні з *фінна-ўгорскіх* моў. Такія словы з’яўляюцца назвамі розных рыб і марскіх жывёл, дрэў і з’яў прыроды: *кілька,*

Пачатак

Змест

Старонка 72 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

салака, морж, тундра, ніхта, камбала.

Прысутнічаюць у беларускай мове таксама адзінкавыя запазычанні з венгерскай (гусар, гуляш), кітайскай (чай, жэньшэнь), японскай (кіmano, івасі, сакура, самурай, гейша, цунамі), іспанскай (танга, гітара, кантрабандыст), балтыйскіх (літоўскай і латышскай) (жэвір, пуня, клуня, свіран, коўш, бурбалка, кльпаць) моў.

Асваенне іншамоўных слоў. Графічнае асваенне запазычанага слова – гэта перадача яго на пісьме сродкамі беларускай графікі, беларускімі літарамі: польск. *tos* – бел. *моц*, фр. *vason* – бел. *вазон*.

Фанетычнае асваенне запазычанага слова – гэта асваенне яго гукавога складу адпаведна з нормамі беларускай фанетыкі: польск. *kochac* – бел. *кахаць*, фр. *colone* – бел. *калона*, фр. *ballet* – бел. *балет*, фр. *allee* – бел. *алея*.

Марфалагічнае (граматычнае) асваенне – гэта падпарадкаванне **запазычанага слова** правілам беларускай марфалогіі. Пры марфалагічным асваенні слова з іншай мовы набывае тыя прыметы адпаведнай часціны мовы, тыя спосабы выражэння розных граматычных значэнняў, якія ўласцівы для ўласна беларускіх слоў пэўнага лексіка-граматычнага разрада.

Пры пераходзе ў беларускую мову запазычанае слова можа мяняць сваю прыналежнасць да той ці іншай часціны мовы. Так, у французскай мове слова *раяль* з’яўляецца прыметнікам (‘каралеўскі’), а ў беларускай мове – назоўнікам.

Вельмі часта пры запазычанні слоў змяняюцца граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону назоўнікаў. Напрыклад, у лацінскім слове *кансіліум* **-ум** з’яўляецца паказчыкам ніякага роду, а ў беларускай мове гэта назоўнік мужчынскага роду. Па аналогіі з назоўнікамі, якія заканчваюцца на цвёрды зычны (*стол, лес, дом*) змяняецца род запазычаных назоўнікаў і ў наступных прыкладах: ням. *die Klape* (ж. р.) – бел. *клапан* (м. р.), ням. *das Dach* (н. р.) – бел. *дах* (м. р.).

Можа мяняцца катэгорыя ліку: англ. *beefsteaks* (мн. л.) – бел. *біфштэкс* (адз. л.); ням. *die Klappen* (мн. л.) – бел. *клапан* (адз. л.); англ. *saces* (мн. л.) – бел. *кекс* (адз. л.).

Пачатак

Змест

Старонка 73 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Часам запазычаныя назвы адрозніваюцца ад свайго этымона тым, што ў мовекрыніцы яны складаюцца з некалькіх слоў, а ў мове, якая іх запазычыла, – з аднаго: фр. *corps de ballet* – бел. *кардэбалет*, фр. *a jour* – бел. *ажур*.

Семантычнае (лексічнае) асваенне – гэта асваенне значэння запазычанага слова. Калі прадметы, з’явы і паняцці, што атрымалі назву ў адной мове, становяцца характэрнымі і для жыцця нашага народа, то яны ўваходзяць у лексічную сістэму **беларускай мовы** і лічацца семантычна асвоенымі: фр. *salate* – бел. *салата*, англ. *spinning* – бел. *спінінг*.

Акрамя семантычна асвоеных іншамоўных слоў, у беларускай мове існуюць так званыя **экзатызмы** (грэч. *exoticos* ‘чужы’) – іншамоўныя словы, значэнне якіх не поўнаасвоена беларускай мовай, паколькі яны абазначаюць такія прадметы і паняцці, што звязаны з асаблівасцямі жыцця і побыту якога-небудзь народа. Напрыклад, іншамоўныя словы *чадра*, *сейм*, *кішлак*, *лорд* асвоены беларускай мовай фанетычна, марфалагічна, графічна, але лічацца лексічна не асвоенымі. Гэта словы-экзатызмы. Прыметамаі экзатычнай лексікі з’яўляюцца абазначэнне нацыянальных рэалій, яе ўнікальнасць, адсутнасць сінонімаў у мове-прыемніцы, высокая ступень абумоўленасці культурай нацыі.

Да *экзатычнай* лексікі адносім:

- 1) назвы арганізацый і ўстаноў краін свету (*бундэсвер*, *хурал*, *сейм*);
- 2) назвы званняў, тытулаў, пасадаў (*маркіз*, *лорд*, *канцлер*);
- 3) назвы паселішчаў і пабудоў (*кішлак*, *яранга*);
- 4) назвы танцаў і музычных інструментаў (*фіеста*, *кастаньеты*, *зурна*);
- 5) назвы грашовых адзінак (*дынар*, *песа*, *драхма*);
- 6) назвы адзення (*чадра*, *чалма*, *бешымет*);
- 7) назвы страў і пітва (*ракія*, *чача*).

У вуснай і пісьмовай мове часам выкарыстоўваюцца такія іншамоўныя словы, чужароднасць якіх адчуваецца надзвычай выразна: *Канвайры*: «*Шнэль! Цурук!*» *І прытушваюць цыгаркі аб далоні нашых рук* (А. Грачанікаў). Такія іншамоўныя

Пачатак

Змест

Старонка 74 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

ўкрапанні ў беларускім тэксце называюцца **варварызмамі**: *de facto, post scriptum*, «*Нью-Ёрк таймс*» і інш. Варварызмы беларускай мовай або зусім не асвоены, або асвоены толькі графічна.

Вылучаюцца наступныя *тэматычныя групы* варварызмаў:

- 1) назвы тэатраў, помнікаў, музеяў («*Ла-Скала*»);
- 2) назвы газет, часопісаў («*Шпігель*»);
- 3) звароты, прынятыя ў той ці іншай краіне (*сэр, міс, пані*).

Варварызмы, як правіла, пішуцца літарамі алфавіта той мовы, з якой яны запазычаны, захоўваюць тыя ж фанетычныя і марфалагічныя рысы, што і ў мове-крыніцы: *Dixi* – сказаў; *Proet contra* – за і супраць.

Пачатак

Змест

Старонка 75 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

5.4. Класіфікацыі беларускай лексікі паводле сферы, частаты ўжывання і стылістычнай афарбоўкі

Лексіка сучаснай беларускай мовы ў адносінах сферы яе выкарыстання падзяляецца на дзве групы: агульнанародную лексіку і лексіку абмежаванага ўжытку.

Выкарыстанне слоў, што ўваходзяць у групу *агульнанароднай лексікі*, не залежыць ад месца жыхарства, прафесіі, сацыяльнага становішча людзей, не абмежавана моўнай сітуацыяй (стылем, жанрам, формай мовы), прыналежнасцю да той ці іншай часціны мовы. Агульнанароднымі могуць быць словы ўсіх лексіка-граматычных разрадаў (ад назоўнікаў да выклічнікаў). Такія **словы** маюць устойлівую семантыку, з'яўляюцца агульнаразумелымі і выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях мовы.

Да *лексікі абмежаванага выкарыстання* адносяцца словы, уласцівыя мове пэўнай тэрытарыяльнай, прафесійнай ці сацыяльна абмежаванай групы людзей.

Дыялектную лексіку складаюць словы, што выкарыстоўваюцца на пэўнай тэрыторыі.

Тыя дыялектныя словы, якія ўведзены ў літаратурны тэкст ці якія сустракаюцца ў літаратурным маўленні носбітаў мовы – выхадцаў пэўнага дыялектнага асяроддзя, але поўнасьцю не асвоеныя літаратурнай мовай, называюцца *дыялектызмамі* (абласнымі словамі, мясцовымі словамі).

Вылучаюцца наступныя групы дыялектызмаў:

1. *Лексічныя дыялектызмы* – мясцовыя назвы-словы, невядомыя літаратурнай мове. Сярод іх выдзяляем:

а) уласна лексічныя дыялектызмы – мясцовыя назвы агульнавядомых прадметаў, з'яў і паняццяў (маюць адпаведнікі ў **літаратурнай мове**, але поўнасьцю адрозніваюцца ад іх сваім фанетычна-марфалагічным складам: *вятроўкі* – *басаножкі*, *драбы* – *рэбры*, *хвайны* – *прыгожы*);

Пачатак

Змест

Старонка 76 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

б) этнаграфічныя дыялектызмы – мясцовыя назвы мясцовых прадметаў і паняццяў (не маюць *адпаведнікаў* у літаратурнай мове: *кузёмка* (Гродзеншчына) ‘пасудзіна з кары для збірання ягад’).

2. *Семантычныя дыялектызмы* – такія мясцовыя назвы, якія ў вымаўленні і напісанні супадаюць з агульнанароднымі словамі, але адрозніваюцца ад іх сваім значэннем: *мост – падлога, чалавек – муж, казёл – люцік*.

3. *Фанетычныя дыялектызмы* – такія мясцовыя назвы, якія адрозніваюцца ад літаратурных слоў асобнымі гукамі: *гавёс – авёс, пасоля – фасоля, мабуць – мабыць, дохтар – доктар*.

4. *Словаўтваральныя дыялектызмы* – такія мясцовыя назвы, якія адрозніваюцца ад суадносных агульнанародных слоў словаўтваральнымі сродкамі: *запік – запечак, п'явун – певень, вобуй – абутак*.

5. *Марфалагічныя дыялектызмы* – такія мясцовыя назвы, якія адрозніваюцца ад агульнанародных слоў асобнымі граматычнымі значэннямі ці сродкамі іх выражэння: *дрыгво* (канчатак *-о* паказвае на н.р, адз.л., Н. скл. назоўніка) – *дрыгва* (канчатак *-а* з'яўляецца паказчыкам ж.р., адз.л., Н. скл. назоўніка), *умеіць* – *умеє*, *гавора* – *гаворыць*.

Спецыяльная лексіка ўключае словы, якія выкарыстоўваюцца групамі асоб, аб'яднаных паводле роду сваёй дзейнасці. У склад гэтай лексікі ўваходзіць тэрміналагічная лексіка, прафесійная лексіка і наменклатура.

Тэрміналагічная лексіка ўключае сукупнасць тэрмінаў – слоў ці словазлучэнняў спецыяльнай мовы, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння дакладна сфармуляваных **паняццяў**. Асноўная функцыя тэрміна дэфінітыўная (ад лац. *definition* ‘азначэнне’).

Тэрміны бываюць *агульнаразумелыя* (уваходзяць у лексіку агульнанароднай мовы) і *вузкаспецыяльныя* (іх выкарыстоўваюць і разумеюць толькі спецыялісты). Напрыклад, агульнаразумелымі тэрмінамі будуць з галіны медыцыны *дыягназ, ангіна, наркоз*, а вузкаспецыяльнымі – *ганглій* ‘нервовы вузел’, *лізіс* ‘павольнае

Пачатак

Змест

Старонка 77 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

паніжэнне тэмпературы’. Агульнаразумелымі матэматычнымі тэрмінамі можна лічыць *квадрат*, *круг*, *адрэзак*, а вузкасפעцыяльным – *хорда* ‘прамая, якая злучае дзве кропкі крывой (дугі, акружнасці)’. Тэрмін *хорда* ‘спінная струна – першасная шкiлетная вось у вышэйшых жывёл і чалавека’ будзе вузкасפעцыяльным і ў галіне заалогіі.

Да спецыфічных асаблівасцяў тэрмінаў адносяцца: 1) сістэмнасць; 2) наяўнасць дэфініцыі; 3) тэндэнцыя да адназначнасці; 4) адсутнасць экспрэсіі; 5) стылістычная нейтральнасць.

Наменклатурныя назвы – сукупнасць уласных імён і назваў, прысвоеных разнастайным рэаліям і аб’ектам навукі і тэхнікі. Номены – узнаўляльныя моўныя знакі, што з’яўляюцца найменнямі адзінкавых паняццяў, а таксама канкрэтнай масавай прадукцыі, якая вырабляецца па пэўным узору вызначаную колькасць разоў: цукеркі “Любімая Алёнка”, бульба “Уладар”. Кожная галіновая тэрміналогія змяшчае сваю сістэму номенаў, г. зн. асобных элементаў наменклатуры. “Номен – гэта проста назва канкрэтнага аб’екта, прадмета, у нязначнай ступені звязаная з паняццёвым бокам”.

Адрозненні паміж тэрмінамі і наменклатурнымі назвамі:

1. Тэрміны абазначаюць адпаведныя навуковыя паняцці, а номены – канкрэтныя аб’екты вывучэння розных навук, колькасць якіх не паддаецца ўліку. Напрыклад, *валюта* ‘адзінка грашовай сістэмы пэўнай краіны’ (тэрмін); рубель, еўра, долар, крона і інш. (номены).

2. Тэрміны называюць і прадстаўляюць (тлумачаць) навуковыя паняцці, а номены толькі называюць навуковыя паняцці.

3. Тэрміны валодаюць нізкай ступенню матываванасці, а номены –высокай ступенню матываванасці.

4. Тэрміны ўпарадкаваны пры дапамозе віда-родавых адносін, а наменклатурныя назвы – шляхам сумеснага адлюстравання паняцця, агульнага для ўсяго наменклатурнага класа.

Пачатак

Змест

Старонка 78 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

5. Пры словаўтварэнні тэрмінаў пераважае афіксацыя, а пры словаўтварэнні номенаў – абрэвіяцыя.

6. Тэрміны ўваходзяць у склад натуральных моў, а наменкатурныя назвы – часткова ўваходзяць у склад штучных моў.

7. У складзе спецыяльнай лексікі наменкатурных назваў значна больш, чым тэрмінаў.

Прафесійная лексіка складаецца са слоў і выказаў, характэрных для мовы людзей пэўнай прафесіі. Прафесіяналізмы пашыраны ў мове цесляроў, шаўцоў, кавалёў, рыбаловаў: *труба* ‘хвост лісы’, *палена* ‘хвост ваўка’ (з мовы паляўнічых), *халасцяк* ‘парожні рэйс’, *дворнік* ‘шклоачышчальнік’ (з мовы шафёраў). Прафесіяналізмы дарэчы толькі ў неафіцыйнай абстаноўцы, іх выкарыстанне ў мове дакументаў абсалютна немагчыма.

Паміж тэрмінамі і прафесіяналізмамі існуюць адрозненні:

1. Навуковая тэрміналогія ствараецца штучна, а прафесійная лексіка ўзнікае стыхійна. Стыхійны характар прафесійнай лексікі ўскосна праяўляецца праз выкарыстанне самага паўсядзённага бытавога слоўнага матэрыялу пры ўтварэнні канкрэтных прафесійных назваў. Напрыклад, прафесіяналізм *абаранак* ‘рулявое кола ў аўтамабілі, трактары’ ўзнік на базе агульнаўжывальнага слова *абаранак* ‘выраб з цеста, закручанага кальцом’.

2. Тэрмін – гэта афіцыйнае абазначэнне, назва пэўнага паняцця, а прафесіяналізм – паўафіцыйнае слова, распаўсюджанае сярод людзей якой-небудзь прафесіі, але якое не з’яўляецца строгім, навуковым абазначэннем паняцця.

3. Тэрміны ўваходзяць ў пэўныя тэрмінасістэмы і падпарадкоўваюцца нормам, для прафесіяналізмаў не характэрна ўнармаванасць.

4. Сфера ўласна тэрміналогіі – пісьмовая мова, прафесіяналізмы належаць сферы вуснай мовы.

5. Прафесійнай лексіцы ў значна большай ступені ўласціва экспрэсіўнасць.

Такім чынам, калі *тэрмін* – гэта афіцыйнае, прынятае і ўзаконенае ў пэўнай

Пачатак

Змест

Старонка 79 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

галіне ведаў найменне, то *прафесіяналізм* – гэта паўафіцыйнае слова, якое распаўсюджана звычайна ў гутарковай мове людзей пэўнай спецыяльнасці.

Ад дыялектнай і спецыяльнай лексікі адрозніваецца яшчэ адна група слоў, выкарыстанне якіх абмежавана сацыяльнымі групамі людзей. Такая лексіка называецца *жаргоннай*, ці жаргонам (фр. *jargon* ‘умоўная гаворка’).

Жаргонную лексіку складаюць словы, якімі карыстаецца вузкае кола людзей, аб’яднаных агульнымі інтарэсамі, звычкамі, заняткамі, сацыяльным становішчам.

Жаргон – гутарковая мова якой-небудзь групы людзей, аб’яднаных сумесным дзеяннем, агульнымі інтарэсамі і г. д. Першапачаткова ў французскай мове гэтае **слова** абазначала сапсаваную мову.

Жаргоны часта называюць спецыяльнымі дыялектамі. Лексіка жаргону фарміруецца на базе слоў літаратурнай мовы шляхам іх пераасэнсавання, метафарызацыі. Жаргонная лексіка не ўваходзіць у склад літаратурнай мовы. Словы жаргоннай лексікі, якія выкарыстоўваюцца па-за межамі жаргону, называюцца *жарганізмамі*. Жарганізмы тэматычна звязаны з рознымі групамі прафесійнай лексікі. Сярод моладзі бытуюць такія жарганізмы, як *продкі* ‘бацькі’, *ажур* ‘парадак’, *блат* ‘карыслівае знаёмства’.

Вылучаюцца наступныя тэматычныя групы жарганізмаў:

- 1) найменні людзей па якасці іх характару (*казёл, тормаз, батанік, дзяцел, лох*);
- 2) найменні людзей па роднасці (*продкі, браток, братан, маманя*);
- 3) назвы бытавой тэхнікі (*комп, мабіла, яшчык*);
- 4) найменні людзей па прафесіі (*мент, бамжара, вадзіла*);
- 5) найменні грошай (*бабло, капуста, зелень*);
- 6) стан, ацэнка (*клёва, класна, супер*).

У залежнасці ад таго, у якіх адносінах знаходзяцца агульнанародныя і жаргонныя словы, выдзяляюцца наступныя групы жарганізмаў:

1) *уласна лексічныя жарганізмы* – гэта словы, якім у літаратурнай мове адпавядаюць словы з іншай асновай: *ляп* ‘памылка’;

Пачатак

Змест

Старонка 80 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

2) *лексіка-словаўтваральныя жарганізмы* – гэта назвы, якія ўтвораны па абрэвіятурным спосабе ад агульнанародных простых ці састаўных назваў і ў меншай ці большай ступені суадносяцца з імі асобнымі структурнымі элементамі: *фак* ‘факультэт’, *лабы* ‘лабараторныя працы’;

3) *лексіка-семантычныя жарганізмы* – гэта такія словы, якія ў вымаўленні і напісанні супадаюць з агульнанароднымі словамі, але маюць іншае значэнне: *дзяцел* ‘радыст’, *дзірка* ‘дрэнны варатар’, *кацёл* ‘акружэнне’, *вышка* ‘вышэйшая матэматыка’, *хвост* ‘запазычанае’, *плаваць* ‘дрэнна адказваць’, *сачкануць* ‘прапусціць заняткі’, *заваліць* ‘не здаць экзамен’.

Разнавіднасцю жарганізмаў з’яўляюцца *аргатызмы* – штучныя, засакрэчаныя словы. У строга тэрміналагічным сэнсе арга – гэта мова нізоў грамадства, дэкласаваных груп і крымінальнага асяроддзя: жабракоў, злодзе-яў, карцёжных шулераў. Асноўная функцыя арга – быць сродкам адасаблення, аддзялення яго носьбітаў ад людзей іншых сфер дзейнасці.

Аргатычная лексіка характарызуецца вузкапрафесійнай накіраванасцю (арго жабракоў), штучнасцю і засакрэчанасцю (арго злачынцаў, крымінальных дзялкоў): *стукач* ‘даносчык’, *сіркі* ‘ігральныя карты’, *бан* ‘вакзал’, *іграць на раялі* ‘здымаць адбіткі пальцаў’, *сухарыкі* ‘турма’, *вывеска* ‘твар’ і г. д.

Паводле частаты ўжывання лексіка беларускай мовы падзяляецца на актыўную і пасіўную.

Да *актыўнай лексікі* належаць словы, якія пастаянна выкарыстоўваюцца ў паўсядзённым жыцці і зразумелы ўсім ці большасці носьбітаў мовы. Актыўны і пасіўны слоўнікавыя запасы абумоўлены ўзростам, месцам пражывання, родам заняткаў, адукацыяй носьбіта мовы і г. д.

Актыўны слоўнікавы запас уключае ў сябе не толькі агульнаўжывальную лексіку (*вецер, хлеб, цягло, мароз, купіць, прыгожа*), але і словы, ужыванне якіх абмежавана асяроддзем выкарыстання (тэрміны, прафесіяналізмы, эмацыянальна-экспрэсіўныя словы і г. д.: *алгарытм, косінус, сонейка, сінтаксіс* і г. д.).

Пачатак

Змест

Старонка 81 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Да *пасіўнай лексікі* адносяцца словы, якія рэдка выкарыстоўваюцца ў працэсе моўных зносін людзей і маюць адценне ўстарэласці або навізны. У складзе пасіўнай лексікі адрозніваюцца, з аднаго боку, *устарэлыя словы*, якія выйшлі ці выходзяць са сферы актыўнага ўжывання, з другога – *новыя словы*, якія ўзніклі нядаўна.

Бываюць выпадкі, калі словы, якія ў свой час перайшлі ў пасіўны слоўнік, зноў вяртаюцца ў актыўны слоўнік, але ўжо з іншым значэннем. Напрыклад, *дынастыя* ‘шэраг правячых манахаў, якія паходзяць з аднаго і таго ж роду’ – *дынастыя* ‘аб працавітых людзях, якія з роду ў род перадаюць майстэрства, слаўныя працоўныя традыцыі’; *бамбардзір* ‘салдат-артылерыст у царскай арміі і флоце’ – *бамбардзір* ‘ігрок, які часта забівае галы (у футболе, хакеі)’.

Паводле паходжання сярод устарэлых слоў можна вылучыць *спрадвечна беларускія словы* (*стралец, аршын*), *стараславянізмы* (*ланіты*), *запазычаныя словы* (*вікторыя* ‘перамога’, *баталія* ‘бой, бітва’).

Адрозніваюцца ўстарэлыя словы і па ступені ўстарэласці. Першая група – гэта словы з вялікай ступенню архаізацыі, іх не разумее большасць носьбітаў мовы. Да гэтай групы адносім, па-першае, словы, якія зніклі з мовы і не сустракаюцца ў складзе вытворных слоў (*вья* ‘шыя’, *рамёны* ‘плечы’); па-другое, словы, якія не выкарыстоўваюцца самастойна, аднак сустракаюцца ў складзе вытворных слоў (*меморыя* ‘памяць’ (*мемарыяльны*); *па-трэцяе*, словы, якія ў сучаснай беларускай мове сустракаюцца толькі ў складзе фразеалагізмаў (*лезці на ражон* ‘брацца за што-небудзь заведама рызыкаўнае’, дзе *ражон* ‘востры кій’).

Другую групу ўстарэлых слоў утвараюць словы, вядомыя носьбітам сучаснай беларускай мовы: *вярста, перст, нэп* і інш.

Выход **слоў** з актыўнага ўжытку і пераход іх у пасіўны слоўнік можна патлумачыць тым, што з’явы і прадметы, якія называліся гэтымі словамі, зніклі з жыцця ці самі словы ўстарэлі, а ім на змену прыйшлі новыя.

Устарэлыя словы падзяляюцца на гістарызмы і архаізмы.

Гістарызмы – гэта такія ўстарэлыя словы, якія з’яўляюцца назвамі тых

Пачатак

Змест

Старонка 82 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

паняццяў і з'яў, што зніклі з навакольнай рэчаіснасці. Для гістарызмаў няма і не можа быць паралеляў у актыўным слоўнікавым запасе.

Гістарызмы – гэта пераважна:

1) назвы прадметаў старога побыту: *лучнік* ‘прыстасаванне для трымання лучыны’, *каганец* ‘прыстасаванне для асвятлення памяшкання – сподак з тлушчам або алеем і кнотам’;

2) назвы старажытнага адзення і абутку: *аблавуха* ‘зімовая шапка, вушанка’, *намітка* ‘галаўны ўбор замужніх жанчын’, *жупан* ‘верхняе мужчынскае і жаночае адзенне з каляровага сукна (вышытае)’, *бекеша* ‘верхняя мужчынская вопратка, падбітая футрам, са зборкамі ў таліі’;

3) словы з сацыяльна-палітычнай сферы: *ураднік* ‘у царскай Расіі: ніжэйшы чын павятовай паліцыі’, *баярын* ‘у Расіі да пачатку 18 ст. буйны землеўладальнік, які належаў да вярхоў пануючага класа’, *цівун* ‘наглядчык за працай сялян у памешчыка’, *соцкі* ‘выбарная асоба з сялян, якая дапа-магала паліцыі падтрымліваць парадак у вёсках’;

4) словы з ваеннай сферы: *рэкрут* ‘салдат-навабранец’, *стралец* ‘ваеннаслужачы асобага пастаяннага войска’, *кальчуга* ‘воінскі доспех у выглядзе рубашкі з металічных кольцаў’;

5) назвы старых мер вагі і даўжыні: *вярста* ‘мера даўжыні, роўная 1,06 км’, *капа* ‘даўнейшая адзінка лічэння: шэсцьдзясят штук чаго-небудзь’, *пуд* ‘мера вагі, роўная 16,4 кг’;

6) назвы грашовых адзінак: *грош* ‘даўнейшая медная двухкапеечная манета, пазней паўкапеечная’, *талер* ‘старажытная нямецкая залатая і сярэбраная манета’.

У многазначных слоў гістарызмам можа стаць адно са значэнняў. Напрыклад, слова *модзі* мае наступныя значэнні: 1) мн. да *чалавек*; ужываецца таксама для абазначэння ўсіх, а таксама асоб, якія належаць да пэўнага асяроддзя, групы: 2) у ваенным асяроддзі: жывая сіла, салдаты; 3) кадры, працаўнікі; 4) слугі, наймічкі, парабкі. Слова *модзі* ў першых трох значэннях уваходзіць у актыўны слоўнік.

Пачатак

Змест

Старонка 83 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Чацвёртае значэнне гэтага слова ўстарэла, таму перад намі семантычны гістарызм, які ўтварае лексему *людская* са значэннем ‘памяшканне для слуг пры панскім маёнтку’.

Архаізмы – замененыя новымі словамі ўстарэлыя назвы рэчаў або з’яў. У залежнасці ад таго, наколькі адрозніваюцца архаізмы ад сучасных назваў тых самых прадметаў і з’яў, яны падзяляюцца на:

1) *уласна лексічныя архаізмы* – словы, якія поўнасцю ўстарэлі і выцеснены іншымі словамі, з іншым каранем: *тлумач* – *перакладчык*, *лемантар* – *буквар*, *раць* – *войска*, *чало* – *лоб*, *ланіты* – *шчокі*;

2) *лексіка-фанетычныя архаізмы* – такія ўстарэлыя словы, якія адрозніваюцца ад сучасных адпаведнікаў асобнымі гукамі: *гімнасія* – *гімназія*, *кроніка* – *хроніка*, *цэканне* – *цеканне*, *клуб* – *клуб*;

3) *лексіка-словаўтваральныя архаізмы* – такія ўстарэлыя словы, якія адрозніваюцца ад сучасных назваў тых самых прадметаў і з’яў утваральнай асновай ці словаўтваральнымі сродкамі: *кісліна* – *кіслата*, *лятун* – *лётччык*;

4) *лексіка-семантычныя архаізмы* – устарэлыя значэнні слоў сучаснай беларускай мовы. Слова *двор мае* некалькі значэнняў: 1) участак зямлі пры доме; 2) сялянскі дом, хата з усімі пабудовамі; 3) памесце, маёнтак; 4) гаспадарчы цэнтр сельскагаспадарчага прадпрыемства; у значэнні ‘памесце, маёнтак’ слова *двор* з’яўляецца лексіка-семантычным архаізмам;

5) *лексіка-марфалагічныя архаізмы* – такія ўстарэлыя словы, якія адрозніваюцца ад сучасных адпаведнікаў асобнымі граматычнымі значэннямі і сродкам і іх выражэння: *кляса* – *клас*.

Неалагізмы (грэч. *neos* ‘новы’, *logos* ‘слова’) – гэта словы, якія з’явіліся ў мове як назвы новых прадметаў аб’ектыўнай рэчаіснасці і не страцілі яшчэ адцення навізны.

Неалагізмы ў залежнасці ад структурна-семантычных асаблівасцяў падзяляюцца на:

Пачатак

Змест

Старонка 84 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

1) *лексічныя неалагізмы* – новыя словы, якія з’явіліся ў мове як назвы новых прадметаў і паняццяў: *каміваяжор* ‘раз’язны агент тарговай фірмы’, *менеджар* ‘служачы камерцыйнага прадпрыемства, кампаніі ці банка, які прафесіянальна ажыццяўляе функцыю кіравання’;

2) *сематычныя архаізмы* – новыя значэнні існуючых у мове слоў: *банк* ‘сукупнасць, змесціва чаго-небудзь’ (*банк маладых вучоных*).

Лексічныя і семантычныя неалагізмы ўваходзяць у лексічную сістэму мовы і таму называюцца *агульнамоўнымі*. Ад іх неабходна адрозніваць *індыўдуальна-аўтарскія неалагізмы*, што ствараюцца пісьменнікамі, каб больш ярка і вобразна ахарактарызаваць які-небудзь прадмет ці з’яву: *Ты рамонкаў белавейкі не зрывавай* (Р. Барадулін).

Стылістычныя разрады лексікі – гэта разрады лексікі, уласцівыя для пэўнага стылю мовы (навуковага, публіцыстычнага, афіцыйна-справавога, мастацкага, гутарковага), звязаныя з той ці іншай маўленчай сітуацыяй, з мэтай выказвання. Вылучаецца два разрады лексікі: стылістычна нейтральны (міжстылёвы) і стылістычна афарбаваны (абмежаваны).

Стылістычна нейтральныя (міжстылёвыя) словы выкарыстоўваюцца ў вусна-размоўных і пісьмова-кніжных разнавіднасцях мовы і не маюць стылістычных адценняў кніжнасці або размоўнасці. Таму такая лексіка называецца *міжстылёвай*, ці стылістычна нейтральнай. Ёй нехарактэрна экспрэсіўнасць і эмацыянальнасць. Словы, якія ўваходзяць у склад міжстылёвай лексікі, служаць для абазначэння жыццёва важных з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці.

Стылістычна нейтральная лексіка ўключае розныя часціны мовы: *дзень, чытаць, сорак, высокі, недалёка, з, але* і г. д. Не бываюць міжстылёвымі толькі выклічнікі. Якіх-небудзь марфалагічных, фанетычных, сінтаксічных, семантычных прымет стылістычна нейтральныя словы не маюць. Напрыклад, сярод слоў *ліна, добры, швэндацца, зубрыць, маляваць, сонейка* выдзяляюцца сваёй нейтральнасцю словы *ліна, добры, маляваць*.

Пачатак

Змест

Старонка 85 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Стылістычна афарбаваная лексіка – гэта лексіка, якая не толькі называе пэўныя прадметы і з’явы рэчаіснасці, але і выражае дадатковыя эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні, дае станоўчую ці адмоўную ацэнку.

Словы, якія з’яўляюцца прыналежнасцю кніжных стыляў мовы і маюць стылістычнае адценне кніжнасці, адносяцца да **кніжнай лексікі**. У склад кніжнай лексікі ўваходзяць словы, якія выкарыстоўваюцца ў навуковых працах, падручніках, у афіцыйных дакументах, у справавых паперах.

Вылучаюцца наступныя пласты кніжнай лексікі:

Афіцыйна-справавая лексіка, якая выкарыстоўваецца ў дзяржаўных дакументах (законы, пастановы, уставы, інструкцыі, канцылярска-адміністрацыйныя паперы, справавыя пісьмы, міжнародныя пагадненні і г. д.). Яна характарызуецца замкнутасцю, семантычнай дакладнасцю, максімальнай адназначнасцю, наяўнасцю клішэ, штампаў.

Асноўнымі лексічнымі групамі гэтай лексікі з’яўляюцца:

- а) назвы справавых папер (*заява, інструкцыя, спраўка*);
- б) назвы дакументаў (*пашпарт, пасведчанне, дыплом*);
- в) справавая і вытворча-тэхнічная тэрміналогія (*спецадзенне, фінадзел, грузабарот*);
- г) наменклатурныя найменні (*інжынер, інспектар, КБ*).

Навуковая лексіка, у склад якой уваходзяць тэрміны – словы ці словазлучэнні, якія выкарыстоўваюцца для дакладнага наймення спецыяльных паняццяў у галіне вытворчасці, навукі, мастацтва. Шырока прадстаўлена агульнанавуковая лексіка (*даследаванне, аб’ект, сістэматызацыя*).

Публіцыстычная лексіка ўжываецца ў газетна-часопісных аглядах, у грамадска-палітычных і літаратурна-крытычных артыкулах, фельетонах, нарысах і г. д. (*гуманізм, патрыятызм, прапаганда, прагрэсіўны, інтэрв’ю*).

Мастацка-паэтычная лексіка выкарыстоўваецца з мэтай надання твору адценняў урачыстасці і ўзнёсласці.

Пачатак

Змест

Старонка 86 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Да лексікі **вуснага маўлення** адносяцца словы, характэрныя для вусных разнавіднасцяў мовы. У залежнасці ад ступені літаратурнасці гэту лексіку падзяляюць на дзве групы: 1) размоўную лексіку; 2) прастамоўную лексіку.

Да **размоўнай лексікі** адносяцца словы, якія абслугоўваюць сферу паўсядзённа-бытавых вусных зносін паміж людзьмі і якія надаюць маўленню суразмоўцаў адценне неафіцыйнасці, фамільярнасці, але не грубасці. Размоўная лексіка насычана эмацыянальна-экспрэсіўнымі словамі – фамільярнымі, ласкальнымі, неадабральнымі, іранічнымі і г. д. Яна не выходзіць за межы беларускай літаратурнай мовы.

Некаторыя размоўныя словы выкарыстоўваюцца ў гутарковым стылі замест стылістычна нейтральных назваў: *электрычка* – *электрацягнік*, *мінералка* – *мінеральная вада*, *газіроўка* – *газіраваная вада*.

Прастамоўная лексіка знаходзіцца за межамі строга нармалізаванага беларускага літаратурнага маўлення. Сярод прастамоўнай лексікі можна выдзеліць:

1) грубавата-экспрэсіўныя словы, якія называюць адмоўныя якасці і паводзіны чалавека (*дылда, зануда, здуру, дрыгнуць, паршывы, пузаты*);

2) грубавата-прастамоўныя словы, якія маюць адценне непрыстойнасці. Яны адрозніваецца ад грубавата-экспрэсіўных слоў большай ступенню грубасці: *мурло, рыла, асталоп, адубець*. У гэтых слоў моцна выражана экспрэсія, здольнасць перадаваць адмоўныя адносіны гаворачага да якіх-небудзь прадметаў і з'яў.

Пачатак

Змест

Старонка 87 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

6. Фразеалогія

- 6.1. Фразеалагізм як адзінка мовы
- 6.2. Прыказкі, устойлівыя параўнанні. Крылатыя словы, афарызмы. Перыфразы

Пачатак

Змест

Старонка 88 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

6.1. Фразеалагізм як адзінка мовы

Фразеалогія – раздзел мовазнаўства, які вывучае фразеалагічныя адзінкі, іх значэнне, структуру, іх адносіны да слова і сінтаксічных адзінак, іх ужыванне ў мове, паходжанне.

Фразеалогію разглядаюць у шырокім і вузкім планах. Пры *шырокім разуменні* фразеалогіі да яе адносяць не толькі ўласна фразеалагізмы (*на векі вечныя, хоць граблямі заграбай*), але і **прыказкі** (*Песняю сыты не будзеш*), **крылатыя выслоўі** (*Беларусь – мая мова, паветра і хлеб* (А. Вялюгін)), **перыфразы** (*кароль грыбоў – баравік, варажбітка год – зязюля*). Самае прыкметнае, што аб'ядноўвае ўсе гэтыя звароты мовы, – іх устойлівасць, выкарыстанне ў якасці гатовых моўных адзінак.

Фразеалагізмы, як і словы, – гэта гатовыя моўныя адзінкі, якія не ўтвараюцца ў час размовы, пры пісьме, а выкарыстоўваюцца як вядомыя.

Ад **слоў** фразеалагізмы адрозніваюцца тым, што словы па сваёй форме з'яўляюцца простымі адзінкамі мовы, а фразеалагізмы – састаўнымі, так як складаюцца з двух ці больш кампанентаў, кожны з якіх усведамляецца як слова.

Свабодныя спалучэнні слоў таксама складаюцца з некалькіх слоў, таму па сваёй форме фразеалагізмы і свабодныя спалучэнні слоў падобныя. Аднак у свабодных спалучэннях кожнае слова захоўвае сваё самастойнае лексічнае значэнне, а ў фразеалагізмах асобныя словы не маюць самастойнага лексічнага значэння, а толькі ў песным спалучэнні набываюць адпаведны сэнс: *даць кнігу, даць веды* – гэта свабодныя спалучэнні слоў, а *даць лататы, даць маху* – фразеалагізмы.

Так як у складзе свабодных спалучэнняў словы захоўваюць свой сэнс, то ў сказе кожнае з іх з'яўляецца асобным членам сказа, а фразеалагізмы, як сэнсава непадзельныя адзінкі, заўсёды выступаюць у якасці аднаго члена сказа: *Міхась апусціў рукі і на хвіліну задумаўся. – . . . Вы добра змагаліся за сваё існаванне, не апусцілі рукі і, як відаць, засталіся такімі ж бадзёрымі і вясёлымі* (Я. Маўр).

У сказе фразеалагізмы могуць выконваць ролю любога члена сказа. Аднак

Пачатак

Змест

Старонка 89 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

часцей за ўсё яны бываюць акалічнасцямі ці выказнікамі: *Русаковіч на поўныя грудзі ўдыхае гаючы пах свайго дзяцінства* (Р. Сабаленка). *Івану гэта не па густу* (Э. Валасевіч). У сказах фразеалагізмы могуць таксама выступаць у ролі азначэння (*Чамусьці звычайна лёгка на язык Панасіха пра гэты выпадак, відаць, нікому не расказвала* (В. Супрунчык)), дзейніка (*Ото прыбралася! У цябе ж, Тэжля, серада з-пад пятніцы відаць* (Ф. Янкоўскі)), дапаўнення (*І калі ўдасца дабіцца волі, то яна не абміне і селяніна: ён будзе мець хоць сініцу ў руках...* (А. Якімовіч)).

Такім чынам, *фразеалагізмы* – гэта ўстойлівыя, узнаўляльныя, экспрэсіўныя адзінкі мовы, якія складаюцца з двух і больш кампанентаў, маюць адзінае цэласнае значэнне і ў сказе выконваюць адну сінтаксічную функцыю.

Пад *устойліваасцю* фразеалагізма разумеецца пастаянства замацаванага за ім сэнсу і лексічнага складу, пад *узнаўляльнасцю* – рэгулярная паўтаральнасць, аднаўляльнасць у свядомасці чалавека ў выглядзе гатовай адзінкі маўлення, пад *экспрэсіўнасцю* – наяўнасць канататыўнай афарбоўкі, пад *цэласнасцю значэння* – наяўнасць адзінага цэласнага сэнсу, які ў многіх выпадках не вынікае з сумы значэнняў слоў фразеалагізма.

Фразеалагічныя адзінкі могуць быць *адназначнымі і мнагазначнымі*. Напрыклад, фразеалагізм *адным вокам* з’яўляецца мнагазначным, так як выступае ў двух значэннях: 1) ‘крыху, нядоўга, імгненна (глянуць, зірнуць)’, 2) ‘спадцішка, адначасова з чым-небудзь (наглядаць за кім-небудзь, паглядаць, пазіраць на каго-, што-небудзь)’. Мнагазначнымі ў беларускай мове выступаюць фразеалагізмы ў *адзін голас* (‘адначасова, разам (гаварыць, адказваць, крычаць)’) і ‘аднадушна, дружна, згодна (гаварыць, сцвярджаць, рапаць)’), *даваць чосу* (‘моцна сварыцца на каго-небудзь’) і ‘сурова распраўляцца з кім-небудзь, біць, караць каго-небудзь’) і інш.

Фразеалагічныя сінонімы – гэта такія фразеалагічныя адзінкі, якія з’яўляюцца блізкімі па значэнні, але маюць розную ўнутраную форму (адрозніваюцца адзін ад аднаго адценнем значэння, функцыянальна-стылёвай

Пачатак

Змест

Старонка 90 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

прыналежнасцю ці экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкай): *біць лынды, валяць дурня, вераб'ям дулі паказваць, корчыць гультая, лавіць варон, пляваць у столь* маюць значэнне 'гультаяваць, займацца пустымі справамі'.

Фразеалагічныя амонімы – гэта фанетычна і граматычна тоесныя фразеалагічныя адзінкі, розныя па сваім значэнні: *лоб у лоб* 'насустрэч адзін аднаму (сутыкацца, сустракацца, ісці)' і *лоб у лоб* 'зусім аднолькавыя па сіле, росце'.

Фразеалагічныя антонімы – гэта такія ўзаемавыключальныя па сваіх значэннях моўныя адзінкі, якія характарызуюць з'явы або прадметы ў адным плане, без процілеглых бакоў: *хоць касою касі – як кот наплакаў, калечка пакаціць – даць гарбуза, не ўсе дома – галава варыць* і інш.

Фразеалагічныя паронімы – гэта неаднародныя сугучныя фразеалагічныя адзінкі, якія нятоесныя па сваёй семантыцы, лексічнай спалучальнасці і не з'яўляюцца ўзаемазамяняльнымі: *тыцкаць носам* 'указваць з мэтай павучання, звычайна ў рэзкай форме' – *тыцкаць нос* 'умешвацца ў што-небудзь'; *пад нос* 'вельмі ціха, невыразна (бубніць, мармытаць)' – *пад носам* 'у непасрэднай блізкасці ад каго-небудзь, побач, блізка'.

Фразеалагічная варыянтнасць – гэта здольнасць пэўнага **фразеалагізма** выступаць у дзвюх, а то і болей разнавіднасцях, тоесных у сэнсавых і стылістычных адносінах і ўзаемазамяняльных у любым кантэксце: *стаяць на дарозе – стаяць на шляху* (лексічныя варыянты); *затычка (затычка) ва ўсе дзіркі, пляскаць (пляскаць) языком* (акцэнтныя варыянты); *воўк у авечай шкуры – воўк у авечай скуры* (фанетычныя варыянты); *перамываць костачкі – перамываць косці – перамываць косткі* (словаўтваральныя варыянты); *не за гарамі – не за гарой* (марфалагічныя варыянты).

Класіфікацыя фразеалагізмаў. У залежнасці ад структуры фразеалагічнага адзінкі можна падзяліць на тры групы:

1. Фразеалагізмы-сказы, сярод якіх вылучаем:

а) фразеалагізмы, якія маюць структуру двухсастаўнага неразвітага сказа: *рукі*

Пачатак

Змест

Старонка 91 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

кароткія, душа не ляжыць, сэрца разрываецца, галава баліць;

б) фразеалагізмы, будова якіх адпавядае структуры двухсастаўнага развітага сказа: *свет клінам сышоўся, сарока на хвасце прынесла;*

в) фразеалагізмы, якія маюць структуру аднасастаўнага (безасабовага ці абагульнена-асабовага) сказа: *у вачах пацямнела, за вушы не адцягнеш, цаны няма, мокрага месца не засталася;*

г) фразеалагізмы, якія маюць будову даданай часткі (параўнальнай, уступальнай, месца, меры і ступені, дапаўняльнай) складаназалежнага сказа: *як гара з плеч звалілася, як ветрам здзьмула, хоць іголки збірай;*

д) фразеалагізмы, якія маюць структуру складаных сказаў розных відаў: *дух вон і кішкі на тэлефон 'хто-небудзь будзе сурова пакараны' (мае будову складаназлучанага сказа); дзе сядзеш там і злезеш 'хто-небудзь не любіць выконваць чыю-небудзь волю, падпарадкоўвацца каму-небудзь' (мае будову складаназалежнага сказа); бяры не хачу 'вельмі многа, у вялікай колькасці' (мае будову бяззлучнікавага складанага сказа).*

2. Фразеалагізмы-словазлучэнні, у якіх вылучаюцца граматычна галоўныя і граматычна залежныя словы, што звязваюцца пры дапамозе падпарадкавальнай сувязі: *вольны казак, адвесці душу, ад зямлі не адрос, першая скрытка, падшыты лісіцай, спусціўшы рукавы.*

3. Фразеалагізмы-спалучэнні – гэта ўстойлівыя адзінкі, якія:

1) уяўляюць сабой розныя прыназоўнікава-склонавыя формы назоўніка (*ад душы, пад бокам, за вочы*);

2) арганізаваны як спалучэнні аднародных членаў, звязаных злучнікавай або бяззлучнікавай сувяззю (*ціш ды гладзь, альфа і амега, ні слыху ні дыху*);

3) маюць структуру паральнальнага звароту (*як з вядра, як па масле, як укопаны*);

4) маюць у сваім складзе часціцу *не ці ні* (*не па гадах, ні на грош, не ў сілах*).

Фразеалагізмы адрозніваюцца паміж сабой **па ступені семантычнай**

Пачатак

Змест

Старонка 92 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

злітнасці кампанентаў, на аснове чаго ў фразеалагічным складзе беларускай мовы вылучаюцца:

1. Фразеалагічныя зрашчэнні (ідыёмы) – такія фразеалагічныя адзінкі, у якіх словы настолькі цесна спалучаны паміж сабой, што цалкам страчваюць сваё лексічнае значэнне, і таму значэнне фразеалагізма нельга вывесці са значэння слоў-кампанентаў: *біць лынды* ‘гультаяваць, марна траціць час’, *блёкату аб’есціся* ‘здурнець’, *тачыць лясы* ‘займацца пустымі размовамі, пустасловіць’.

Семантычная спаянасць кампанентаў фразеалагічных зрашчэнняў абумоўлена:

а) наяўнасцю ўстарэлых і з прычыны гэтага незразумелых сэння слоў: *перціся на ражон* ‘рабіць што-небудзь рызыкаўнае, загадзя асуджанае на няўдачу’, дзе слова *ражон* абазначала ў свой час ‘востры кол’; *гол як сакол* ‘вельмі бедны’, дзе слова *сакол* абазначала раней ‘гладка абструганы стоўп’;

б) наяўнасцю слоў, якія асобна не ўжываюцца: *збіцца з панталыку* ‘памыліцца’, *даць лататы* ‘пусціцца наўцёкі, уцячы’, *ляцець у тартарары* ‘змяняцца карэнным чынам, развальвацца, гінуць’, *на святыя нігды* ‘ніколі’;

в) адсутнасцю паміж кампанентамі жывых матываваных адносін з пункту погляду сучасных сінтаксічных адносін: *хоць куды* ‘вельмі добры, такі, што заслугоўвае высокай ацэнкі’, *так сабе* ‘ні добры і ні дрэнны, сярэдні; такі, што нічым асаблівым не вылучаецца’.

2. Фразеалагічныя адзінствы – гэта такія фразеалагічныя адзінкі, агульнае значэнне якіх абумоўлена пераносным значэннем слоў, што ўваходзяць у іх склад: *даць задні ход* ‘адмовіцца ад сваіх думак, намераў, імкненняў’, *жваваць жвачку* ‘гаварыць нудна’, *узязь у свае рукі* ‘падпарадкаваць каго-небудзь сваёй волі, прымусіць быць паслухмяным’, *рукі развязаны* ‘хто-небудзь мае поўную свабоду дзеянняў’.

Характэрныя прыметы фразеалагічных адзінстваў:

а) яркая вобразнасць і магчымасць супадзення з паралельнымі свабоднымі словазлучэннямі: *муціць ваду* ‘ўскладняць справу’ і *муціць ваду ў рацэ*;

Пачатак

Змест

Старонка 93 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

б) захаванне семантыкі асобных кампанентаў: *доўгая песня* ‘тое, што патрабуе працяглага часу’;

в) немагчымасць замены адных кампанентаў іншымі;

г) эмацыянальна-экспрэсіўная афарбаванасць;

д) здольнасць уступаць у сінанімічныя адносіны з асобнымі словамі ці іншымі фразеалагізмамі: *поўны рот* ‘вельмі многа’ – *цераз край* – *цэлы воз* – *вышэй галавы*.

3. Фразеалагічныя спалучэнні – устойлівыя адзінкі, агульнае значэнне якіх непасрэдна звязана са значэннем слоў, што ўваходзяць у іх склад. У склад такіх адзінак уваходзяць словы як са свабодным, так і са звязаным, несвабодным значэннем: *акінуць вокам* ‘агледзець каго-, што-небудзь, глянуць на каго-, што-небудзь’.

У фразеалагічных спалучэннях дапускаецца варыянтнасць аднаго з кампанентаў (*акінуць вокам* – *акінуць позіркам* – *акінуць поглядам*; *трашчыць галава* – *трашчыць лоб*), магчымая сінанімічная замена кампанента з несвабодным значэннем (*апусціць нос* – *павесіць нос*).

Па суадносінах з часцінамі мовы вылучаем наступныя тыпы фразеалагізмаў:

1) **назоўнікавыя фразеалагізмы** – такія ўстойлівыя адзінкі, якія маюць катэгарыяльнае значэнне прадметнасці і выражаюць яго ў катэгорыях адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці, роду, ліку, склону: *чырвоны певень* ‘пажар’, *гульня ў ката і мышку* ‘хітрасць’, *дымавая заслона* ‘маскіроўка, падман’, *пацёмкінская вёска* ‘ашуканства, паказуха’, *іскра божая* ‘талент’, *ціш ды гладзь* ‘спакой, ціхамірнасць’;

2) **прыметнікавыя фразеалагізмы** – такія ўстойлівыя адзінкі, якія абазначаюць прымету асобы ці прадмета: *на ўсе рукі* ‘выключны, здатны’, *вады не замуціць* ‘ціхі’, *лыкам шыты* ‘неадукаваны, прастакаваты’, *цішэй вады і ніжэй травы* ‘пакорлівы, сарамлівы, ціхі’, *пад стол пняшжом ходзіць* ‘малы, малалетні’, *хістаецца ад ветру* ‘слабы, знясілены’;

Пачатак

Змест

Старонка 94 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

3) **дзеяслоўныя фразеалагізмы** – такія ўстойлівыя адзінкі, якія абазначаюць дзеянне: *зарубіць на носе* ‘запомніць’, *вады ў рот набраць* ‘маўчаць’, *на кулаках выносіць* ‘выправаджаць, выганяць’, *есці поедам* ‘папракаць, дакараць, зневажаць’;

4) **прыслоўныя фразеалагізмы** – такія ўстойлівыя адзінкі, якія абазначаюць прымету дзеяння або ступень якасці, а таксама розныя акалічнасці, пры якіх адбываецца дзеянне: *на пальцах можна палічыць* ‘мала’, *ні свет ні зара* ‘рана’, *з пятага на дзесятае* ‘збольшага’;

5) **мадальныя фразеалагізмы** – такія ўстойлівыя адзінкі, пры дапамозе якіх перадаюцца адносіны таго, хто гаворыць, да зместу выказвання: *уласна кажучы* ‘папраўдзе, сапраўды’, *між намі кажучы* ‘пад сакрэтам’;

6) **выклічнікавыя фразеалагізмы** – такія ўстойлівыя адзінкі, якія выражаюць розныя пачуцці і волевыяўленні, але не абазначаюць і не называюць іх: *не можа быць!* (пры выказванні недаверу, сумнення, здзіўлення), *што за трасца!* (як вокліч незадавальнення, здзіўлення, неразумнення), *бачыш ты!* (выказванне здзіўлення ад нечаканасці чаго-небудзь);

7) **фразеалагізмы, несудносныя з часцінамі мовы**, на думку І. Я Лепешава, – гэта такія ўстойлівыя адзінкі, сэнсавы змест якіх раскрываецца з дапамогай прэдыкатыўнага словазлучэння, у складзе якога ролю граматычнага ці лагічнага дзейніка выконвае няпэўны займеннік (*на сабаку з рота скача* (у каго) ‘хто-небудзь брыдка лаецца’, *рукі развязаны* (у каго) ‘хто-небудзь мае поўную свабоду дзеянняў’, *паражня сыплецца* (з каго) ‘хто-небудзь вельмі стары, слабы’);

8) **займеннікавыя**: *як адзін* ‘усе’, *наш чалавек* ‘свой’.

У фразеалагічным складзе беларускай мовы ў залежнасці **ад сферы выкарыстання** вылучаюцца:

Агульнаўжывальныя фразеалагізмы – такія ўстойлівыя адзінкі, якія называюць прадметы, з’явы, дзеянні, прыметы і не даюць ім ніякіх эмацыянальна-экспрэсіўных ацэнак: *усё роўна, да глыбіні душы, стрымаць слова*.

Кніжныя фразеалагізмы – такія ўстойлівыя адзінкі, якія пераважна

Пачатак

Змест

Старонка 95 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

выкарыстоўваюцца ў пісьмова-кніжных стылях мовы: *альфа і амега* ‘аснова ўсяго, самае значнае’, *агнём і мячом* ‘крайне сурова, бесчалавечна, з бязлітаснай лютасцю (знішчаць, разбураць, распраўляцца)’, *праметэў агонь* ‘незгасальнае імкненне да высакароднай мэты’, *мафусаілаў век* ‘вельмі доўгае жыццё, даўгалецце’.

Размоўныя фразеалагізмы выкарыстоўваюцца ў гутарковым і мастацкім маўленні. Ім уласціва яркая экспрэсіўнасць, ацэначнасць: *вадзіць за нос* ‘уводзіць у зман, ашукваць’, *дзірка ад абаранка* ‘зусім нічога’, *хаваць канцы ў вадку* ‘спрытна знішчаць ці ўтойваць тое, што можа быць доказам віны’, *язык доўгі* ‘хто-небудзь занадта балбатлівы, не ўмее стрымліваць сябе ў размове ці захоўваць тайну’.

Прастасмоўныя фразеалагізмы належаць да найбольш зніжанай часткі фразеалагічнага фонду. Яны выкарыстоўваюцца ў вусным маўленні і часта надаюць **фразеалагізму** адценне грубасці: *адарваць гнілому цяляці хвост* ‘зрабіць што-небудзь не вартае асаблівай ўвагі’, *адарваць галаву* ‘забіць, знішчыць каго-небудзь’, *вочы павылазілі* ‘хто-небудзь не бачыць, не заўважае чаго-небудзь’.

У залежнасці **ад паходжання** фразеалагізмы падзяляюцца на два пласты:

– **спрадвечна беларускія фразеалагізмы** – такія ўстойлівыя адзінкі, якія рознымі шляхамі ўзніклі на аснове лексікі, што спрадвечна існавала ў беларускай мове:

а) агульнаславянскія (ужываюцца толькі ў славянскіх мовах): *мурашкі бегаюць па целе, ні рыба ні мяса, браць за жывое*;

б) усходнеславянскія (ужываюцца толькі ў рускай, беларускай і ўкраінскай мовах): *зубы заговорваць, ні кала ні двара, у свінныя галасы*;

в) уласнабеларускія (ужываюцца толькі ў беларускай мове, надаючы ёй нацыянальную самабытнасць): *біць бібікі, даць працухацца, як пшаніцу прадаўшы, ад зямлі не адрос*;

– **запозычаныя фразеалагізмы** – такія ўстойлівыя адзінкі, што прыйшлі ў беларускую мову з іншых моў і ўжываюцца ў ёй без перакладу пераважна ў кніжнай мове: *даць дыхту* (з польскай), *пажынаць лаўры* (з французскай), *зблудзіцца ў трох соснах* (з рускай), *агнём і мячом* (з грэчаскай), *дамоклаў меч* (з лацінскай), *зорка першай велічыні* (з нямецкай).

Пачатак

Змест

Старонка 96 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Крыніцы беларускай фразеалогіі. Устойлівыя адзінкі мовы паходзяць з розных крыніц. Асноўная іх крыніца – жывая народная мова: *вочы мазоліць, вакол пальца абвесці*.

Беларускія **фразеалагізмы** генетычна могуць быць звязаны з прафесійным маўленнем: *іграць у адну дудку* (ад музыкаў), *ні пуху ні пяра* (ад паляўнічых), *шыта бэльмі ніткамі* (ад краўцоў), *клонуць на вудачку* (ад рыбакоў), *круціць баранку* (ад шафёраў), *легчы на дно* (ад маракоў), *на адзін капьыл* (ад шаўцоў), *ход канём* (ад шахматыстаў) і інш.

Значны пласт складаюць фразеалагізмы, якія прыйшлі з Бібліі: *каінава пячаць (пячатка)* ‘след злачыннасці’ (з легенды пра Каіна, які забіў свайго брата Авеля, за што Бог пазначыў твар забойцы асобым знакам), *вавілонскае стоўпатварэнне* ‘поўная неразбярыха, беспарадак, гармідар’ (з легенды пра пабудову ў старажытным Вавілоне вежы – “стаўпа” – да неба з надзеяй дабрацца да Бога, за што разгневаны Бог “змяшаў” языкі будаўнікоў, так што яны перасталі разумець адзін другога).

Многія фразеалагізмы маюць сваёй крыніцай антычную міфалогію і легенды старажытнага свету: *аўгіевы стайні* ‘вельмі забруджанае месца, запушчанае памяшканне’ і ‘поўнае бязладдзе, надзвычайная запушчанасць спраў’ (Геркулес, падводзячы рэкі да стайняў Аўгія, якія не прыбіраліся 30 гадоў, вычысціў іх за адну ноч).

У аснове некаторых **фразеалагізмаў** ляжаць рэлігійныя міфы і выразы з рэлігійных кніг: *арэдавы вякі жыць (пражыць)* ‘вельмі доўга’ (міф пра Іарэда, пра якога ў Бібліі сказана: “Усіх жа дзён Іарэду было дзевяцьсот шэсцьдзясят два гады”); *чакаць* манны нябеснай ‘(чакаць) малаверагоднай дапамогі, падтрымкі, вынікаў’ (біблейскі міф пра ежу, якая падала з неба і якой карміліся яўрэі ў пустыні пасля выгнання з Егіпта).

Некаторыя фразеалагізмы звязаны з гульнёй у карты: *карта біта* ‘хто-небудзь пацярпеў поўную няўдачу ў чым-небудзь’, *разыгрываць карту* ‘спекуляваць на якіх-небудзь ускладненнях паміж кім-небудзь’.

Пачатак

Змест

Старонка 97 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

6.2. Прыказкі, устойлівыя параўнанні. Крылатыя словы, афарызмы. Перыфразы

Прыказкі – устойлівыя народныя выслоўі з павучальным вывадам-заклучэннем, якія са структурнага боку ўяўляюць сабой закончаны просты ці складаны сказ. У гэтых трапных лаканічных выразках вылучаецца дзве часткі: адна з іх – паведамленне пра якія-небудзь прадметы, з’явы, падзеі, а другая – вывад абагульняльнага характару: *З рамяством дружыць – у жыцці не тужыць; Слова як птушка: выпусціў – не вернеш.*

Калі ж іх разглядаць з семантычнага боку, то аказваецца, што гэта далёка не аднародныя моўныя адзінкі. І. Я. Лепешавым вылучаецца тры групы.

Першую групу складаюць прыказкі, якія маюць алегарычны сэнс: *З песні слова не выкінеш* (нічога не паробіш, прыходзіцца сказаць усю праўду); *За двума зайцамі пагонішся – ніводнага не зловіш* (калі адразу возьмешся за некалькі спраў, то не даб’ешся вынікаў ні ў адной).

У другую групу аб’ядноўваюцца прыказкі, у якіх няма поўнага пераасэнсавання слоў-кампанентаў. Частка слоў такіх прыказак захоўвае сваё літаральнае значэнне: *Не такі чорт страшны, як яго малююць* (не так страшна на самай справе, як здаецца).

Трэцюю групу складаюць прыказкі, якія выкарыстоўваюцца толькі ў прамым значэнні і не патрабуюць тлумачэння. Агульны сэнс такіх прыказак вынікае з прамых значэнняў слоў-кампанентаў: *Век жыві – век вучыся.*

Паміж прыказкамі і фразеалагізмамі існуюць як падабенствы (устойлівасць, узнаўляльнасць, шматкампанентнасць), так і адрозненні.

Па-першае, фразеалагізмы заўсёды абазначаюць паняцце, валодаюць намінацыйнай функцыяй, з’яўляюцца «будаўнічым матэрыялам» для сказаў, для іх уласціва катэгарыяльнае значэнне. Прыказкі ж выражаюць суджэнне, з’яўляюцца камунікатыўнымі адзінкамі.

Пачатак

Змест

Старонка 98 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Па-другое, фразеалагізмы структурна арганізуюцца як словазлучэнні, спалучэнні слоў, сказы розных тыпаў. Прыказкі ж маюць форму закончанага сказа, валодаюць сэнсавай, інтанацыйнай завершанасцю, служаць для перадачы закончанага інфармацыі.

Па-трэцяе, фразеалагізмы выступаюць у ролі таго ці іншага члена сказа. Так як прыказкі ў камунікатыўных адносінах з'яўляюцца закончаным сказам, ні адна з іх не можа функцыянаваць у ролі якога-небудзь члена сказа.

Па-чацвёртае, фразеалагізмы як структурны элемент сказа ўступаюць у пэўныя сувязі і адносіны з іншымі словамі ці фразеалагізмамі. Прыказкі ж, самі з'яўляючыся сказам, свабодна ўключаюцца ў тэкст, ужываюцца як сама-стойны сказ-рэпліка або як частка складанага сказа, звязваючыся з папярэдняй часткай пры дапамозе злучнікаў: *Глыбока запала ў душу пачуццё на вёсцы, што лапаць боту не пара.*

Прымаўкі – гэта ўстойлівыя народныя выслоўі без павучальнага вываду-заклучэння: *Глыбокую ваду не замуціш; На чужыне і камар гіне; І на здаровай яблыні гнілы яблык знойдзецца.* Калі прыказка складаецца з дзвюх структурных частак, то прымаўка – толькі з адной.

Устойлівыя параўнанні – гэта сродкі мовы, заснаваныя на супастаўленні двух прадметаў ці з'яў для больш дакладнага, вобразнага апісання аднаго з іх. Яны служаць спосабам выражэння ацэнкі, ярка дэманструючы прыярытэты чалавека, адлюстроўваючы асаблівасці ацэначнай дзейнасці свядомасці: *бегчы як жару ўханіўшы, дрыжаць як асінавы ліст, ісіці як чарапахы, як сыр у масле купацца, прыстаць як смала, стары як свет.* Устойлівыя параўнанні характарызуюцца ўзнаўляльнасцю, агульнавядомасцю, агульнаўжывальнасцю.

Афарызм – гэта глыбокая, накіраваная на ісціну, атрыманая абагульненнем закончаная думка пэўнага аўтара, што афармляецца ў кароткую, адточаную, высокамастацкую форму. Ад прыказак і прымавак афарызмы адрозніваюцца тым, што бытуюць у мове як выразы, аўтарства якіх вядома носбітам мовы: *Раны голяцца часам, а дружэбаю – гора* (А. Куляшоў).

Пачатак

Змест

Старонка 99 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Афарызмы, як правіла, складаюцца з дзвюх частак: канкрэтнай думкі і вываду, у якім звычайна даецца аўтарская ацэнка першай часткі: *Хто не спытаў хоць раз трывогі, жыцццю не ведае цаны* (А. Звонак).

Да афарызмаў блізкія **крылатыя словы** – выказаныя ў літаратурнай форме гатовыя абагульненні чалавечага вопыту, жыццёвай мудрасці, ёмістыя абазначэннісацыяльных і прыродных з’яў, выражэнні пачуццяў і г. д. Яны даюць магчымасць выразна і коратка ахарактарызаваць тыпы і характары людзей, адносіны паміж імі, выказаць свае эмоцыі і ацэнкі, адыгрываючы ў мове такую ж ролю, як фразеалагізмы і прыказкі, але адрозніваюцца ад іх наяўнасцю яскрава выяўленага адбітка індывідуальнай творчасці (С. Ф. Іванова).

Афарызм як цэлае меркаванне пра што-небудзь адрозніваецца ад крылатага слова – часткі меркавання: *плячысты на жывот* (К. Крапіва); *людзьмі звацца* (Я. Купала) і г. д.

Перыфразы – гэта семантычна непадзельныя спалучэнні слоў апісальнага характару, якія выкарыстоўваюцца ў творах мастацкай літаратуры і публіцыстыкі як назвы і сродкі вобразнай характарыстыкі асобных прад-метаў і з’яў рэчаіснасці: *беларускі шоўк* – лён, *кароль грыбоў* – баравік, *зялёны сябар* – лес, *браня зімы* – лёд.

Перыфраза – гэта звычайна вынік індывідуальна-аўтарскага бачання свету: *Як цябе не любіць, як табою не ганарыцца, прыгажуня ў суквецці вясны* – *Беларусь* (М. Рудкоўскі).

Вылучаецца некалькі відаў перыфраз:

- 1) метафарычныя: *раніца жыцця* – маладосць;
- 2) метанімічныя: *горад над Нёманам* – Гродна;
- 3) лагічныя: *сынаў сын* – унук;
- 4) традыцыйныя: *цар пушчы* – зубр, *жалезная птушка* – самалёт, *нябесныя вочы* – зоры.

Пачатак

Змест

Старонка 100 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

7. Лексікаграфія

Лексікаграфія – раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца тыпы слоўнікаў паводле іх структуры і прызначэння. У задачу лексікаграфіі ўваходзяць таксама вывучэнне будовы слоўнікавых артыкулаў, распрацоўка памет і прыёмаў тлумачэння значэння слова.

Слоўнік – гэта кніга, у якой фіксуюцца словы, пададзеныя ў алфавітным парадку; да слоў даюцца тыя ці іншыя тлумачэнні або пераклад на іншую мову. Слова, якое тлумачыцца ў слоўніку, – **рээстрадае** слова, якое разам з усімі звесткамі пра яго складае слоўнікавы артыкул. Будова слоўнікавага артыкула вызначаецца тыпам слоўніка. Рээстрадае слова падаецца ў слоўніках у пачатковай форме. Рээстрадае словы размяшчаюцца ў слоўніках у алфавітным або ў алфавітна-гнездавым парадку. Граматычная і стылістычная характарыстыкі слова даюцца шляхам выкарыстання розных памет. Да граматычных адносяцца паметы роду, назвы часцін мовы, паметы трывання, а таксама некаторыя іншыя паметы граматычнага характару. У стылістычную характарыстыку слова ўваходзяць паметы, якія паказваюць на абмежаванае выкарыстанне слоў: разм. (размоўнае), абл. (абласное), уст., ласк.; на сферу выкарыстання. Тлумачэнне значэння **слова** складае яго сэнсавую характарыстыку. Значэнне слоў раскрываецца апісальна, шляхам падбору сінонімаў, выяўленнем словаўтваральных сувязей слова.

У перакладных слоўніках рээстрадае слова тлумачыцца падборам адпаведных слоў з другой мовы. Тлумачэнне значэння слова ўдакладняецца ілюстрацыямі, у якасці якіх выступаюць цытаты, узятыя з літаратурных крыніц, са старажытных помнікаў, дыялектныя запісы, **прыказкі** і інш.

Ілюстрацыйны матэрыял залежыць ад тыпу слоўніка. У слоўніках размяжоўваюцца мнагазначныя словы і словы-амонімы. Значэнні мнагазначнага слова падаюцца ў адным слоўнікавым артыкуле, кожнае значэнне пазначаецца арабскай лічбай і падаецца з чырвонага радка (акрамя першага). Словы-амонімы

Пачатак

Змест

Старонка 101 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

пазначаюцца надрадкавай лічбай, якая ставіцца пасля слова, і падаюцца ў асобных слоўнікавых артыкулах.

Усе слоўнікі падзяляюцца на энцыклапедычныя і лінгвістычныя.

Энцыклапедычныя слоўнікі – гэта даведнікі, у якіх у сціслай форме выкладзены навуковыя веды. Энцыклапедычныя слоўнікі тлумачаць не словы, а паняцці, апісваюць прадметы, з’явы, падзеі, расказваюць пра гістарычных асоб, дзеячаў навукі, культуры і г. д. Загаловачнае слова ў энцыклапедычных слоўніках не мае граматычнай і стылістычнай характарыстыкі, у ім толькі пазначана месца націску; указваецца паходжанне запазычаных тэрмінаў. Ілюстрацыямі авыступаюць малюнкi, табліцы, рэпрадукцыі, карты, схемы, фотаздымкі.

Энцыклапедычныя слоўнікі бываюць агульныя і галіновыя.

Агульныя энцыклапедычныя слоўнікі даюць сістэматызаваныя звесткі з розных галін ведаў (“Беларуская энцыклапедыя” ў 18 тамах (1996–2004)).

Галіновыя слоўнікі падаюць звесткі з якой-небудзь адной галіны навукі, культуры, вытворчасці (“Энцыклапедыя прыроды Беларусі” ў 5 тамах (1983–1986)).

Лінгвістычныя слоўнікі апісваюць словы мовы, тлумачаць іх значэнне, паходжанне і інш. Яны бываюць аднамоўныя, двухмоўныя і шматмоўныя. Двухмоўнымі і шматмоўнымі з’яўляюцца перакладныя слоўнікі (“Англійска-беларуска-рускі слоўнік” пад рэдакцыяй Т. М. Сушы і А. К. Шчукі (2004)).

Найважнейшае значэнне для вывучэння слоўнікавага складу мовы маюць **тлумачальныя** слоўнікі (“Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” пад рэдакцыяй М. Р. Судніка (1996)).

Разнавіднасцю тлумачальных слоўнікаў з’яўляюцца **дыялектныя (абласныя)** слоўнікі, у якіх адлюстроўваецца і тлумачыцца **лексіка** адной гаворкі або групы гаворак (“Тураўскі слоўнік” А. А. Крывіцкага, Г. А. Цыхуна, І. Я. Яшкіна і інш. у 5 тамах (1982–1987)).

У **фразеалагічных** слоўніках сабраны ўстойлівыя словазлучэнні (фразеалагізмы), растлумачана іх значэнне, прыведзены ілюстрацыі

Пачатак

Змест

Старонка 102 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

(“Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы” ў 2 т. І. Я. Лепешава (1993)).

Вялікае значэнне ў засваенні правільнага напісання слоў маюць *арфаграфічныя* слоўнікі (“Беларускі арфаграфічны слоўнік” пад рэдакцыяй А. А. Лукашанца (2009)).

У *тэрміналагічных* слоўніках тлумачацца *тэрміны* з розных галін навукі, тэхнікі і г. д. (“Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў” (1990), “Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ” (1993)).

Да лінгвістычных таксама адносяцца *гістарычныя* слоўнікі (адлюстроўваюць *лексіку* мінулых эпох, час узнікнення і шляхі развіцця слоў), *этымалагічныя* (паказана паходжанне слоў, змены іх значэнняў), слоўнікі *сінонімаў*, *амонімаў*, *антонімаў*, *паронімаў*, іншамоўных слоў, слоўнікі мовы пісьменнікаў, тапанімічныя слоўнікі (адлюстраваны геаграфічныя назвы), антрапанімічныя (фіксуюцца ўласныя імёны), марфемныя слоўнікі (вызначаецца марфемная будова слова) і інш.

Пачатак

Змест

Старонка 103 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Матэрыялы да практычных заняткаў

Раздзел “Фанетыка”

Раздзел “Арфаэпія”

Раздзел “Графіка і арфаграфія”

Раздзел “Лексікалогія”

Раздзел “Фразеалогія”

Раздзел “Лексікаграфія”

Узоры лінгвістычнага аналізу

Пачатак

Змест

Старонка 104 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Раздзел “Фанетыка”

Заданне 1. Затранскрыбіруйце тэкст, падзяляючы яго на фразы і маўленчыя такты (сінтагмы). Акрэсліце, ад чаго залежыць падзел фразы на маўленчыя такты. Назавіце правілы фанетычнай транскрыпцыі.

Наша Айчына падобна на кляновы лісточак. І гэты вобраз не толькі з-за знешняга картаграфічнага падабенства. Сапраўды, абрысы Беларусі – як у лісточка. У восеньскага кляновага лісточка – і колераў шматаблічча. Краіна наша такая ж шматколёрная, з ручайнікамі-рэкамі, як жылачкамі на твары кляновіка. І трапяткая такая ж, дрыготкая – як і лісточак увосень (Я. Пархута).

Заданне 2. Затранскрыбіруйце тэкст. З кожнай фразы выпішыце фанетычныя словы. Адкажыце, словамі якіх часцін мовы з’яўляюцца лексічныя адзінкі, што ўваходзяць у склад фанетычных слоў? Чым абумоўлена з’яўленне ў вуснай мове фанетычных слоў?

У крыніцу ўжо нападала пажоўклае лісце. Густа ўслана ім вада. Крыніца нізкая, вада ў ёй недалёка, а таму даставаць яе лёгка: перагнуўся цераз зруб, расхіліў у бакі лісце, зачэрпнуў вядром, каб яно аж па самыя вушкі схавалася ў вадзе, і вось ён, той чысты крышталёвы, ад якога, бывае, у летнюю спеку не адарвацца: зубы заходзяцца, рукі млеюць, трымаючы навывсяжку вядро, а ты, здаецца, усё піў бы і піў, ніяк не наталяючы смагі (Я. Сіпакоў).

Заданне 3. Прачытайце сказы. Ахарактарызуйце ў выдзеленых словах зычныя гукі паводле: 1) удзелу голасу і шуму; 2) спосабу ўтварэння; 3) месца ўтварэння; 4) цвёрдасці/мяккасці.

1. Мне здаецца, што кожны, хто хоць адзін **раз** убачыў і перажыў той час, калі **зацвітаюць** сады, праз усё жыццё не зможа забыць, як гэта бывае (Я. Сіпакоў).
2. Калі б тая **радасць** і тое шчасце, што часам, хоць і вельмі **рэдка**, трапляюць да чалавека, маглі б спяваць і **звінец** сваімі акордамі, то наша вуха чула б найцікавейшую ў свеце музыку (Я. Колас).
3. Дрэвы паміраюць, калі перастаюць пазнаваць **змены** года і не адгукаюцца рэхам; вада – калі забывае, куды ёй плыць, і нікому не спатольвае смагі; зямля – калі перастае радзіць **хлеб** і быць калыскай песняў; чалавек – калі страчвае здольнасць здзіўляцца і захапляцца **жыццём** (М. Танк).

Пачатак

Змест

Старонка 105 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 4. Ахарактарызуйце ў выдзеленых словах тэксту галосныя гукі.

Любоў – яднанне **дзвюх** душ. Каханне – гэта агонь, які запаліста ўспыхвае, але **лёгка** можа і пагухнуць. Гэта – **песня**, якая дае асалоду, але можа хутка і скончыцца. А калі з’яўляецца любоў, то яна звязвае навечна. Яна – не мёд, яна – **жытнёвы** хлеб, у якім маем патрэбу штодня, і яна, любоў, як хлеб, арганізму, дае жыццёвую **сілу** пачуццю (І. Шамякін).

Заданне 5. Размяжуйце пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні галосных. Адказ абгрунтуйце.

Кветка – квітнець, дождж – дажджавы, вецер – ветру, страляць – абстрэл, гром – грымець, прыгожы – прыгажосць, выберу – выбіраць, плаваць – плывец, лезці – лазіць, мёртвы – змярцвелы, белы – бяліць, іграць – падыграць, сухі – ссохлы, дрэва – драўляны, звон – звінец, неба – нябёсы.

Заданне 6. Назавіце чаргаванні зычных гукаў і вызначце, якімі фане-тычнымі пазіцыямі яны абумоўлены.

Вясна – вясне, прасіць – просьба, гарады – горад, малаціць – малацьба, позна – позні, клубок – клубкі, сцежачка – сцежка, лодачка – лодка, мост – мосцік, пейзажы – пейзаж, чарада – у чарадзе, арэх – арэхі, парада – парадзіць, верталёт – у верталёце, галава – галоўка, збор – збіраць.

Заданне 7. Да кожнага слова падбярэце 2–3 роднасныя словы ці формы слоў, каб у іх чаргаваліся зычныя гукі. Вызначыце від чаргавання.

Стог, крык, нага, казаць, касіць, вабіць, слава, калыхаць, святло, кветка, прасіць, спаць, малаціць.

Заданне 8. Размяжуйце пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні зычных. Адказ абгрунтуйце.

Дарога – на дарозе, магу – можаш, дошка – на дошцы, пяку – пячэш, вазіць – важу, праўда – праўдзе, трапіць – траплю, святло – свяціць, вуха – завушніцы, дарога – дарожка, наспех – няспешна, лагодна – лагодзіць, лічыць – лічба, сустрэла – сустрэў, суды – судзейскі, воблака – воблачны, зубы – зубкі, страху – застрэшы, ластаўка – ластаўчын, ластаўка – ластаўкі, ластаўка – ластаўцы.

Пачатак

Змест

Старонка 106 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 9. Выпішыце з тэксту словы з пазіцыйнымі і гістарычнымі змяненнямі галосных і зычных гукаў.

Калі што ёсць найпрыгажэйшае ў свеце, то, бадай, гэта воблакi...

О, як яны збіраюцца! Як плывуць і растуць у сіняве! Не наглядзецца!

Ляжыш на пагорку. Глядзіш у неба. Над табою блакітная шырыня. Ты адзін перад усёй гэтай бязмежнай глыбiнёй, толькі, здаецца, матухна-зямля злёжку трымае цябе за плечы. Здаецца, адарвешся і паляціш у гэта блакітнае бяздонне...

Аж страшна. Страшна, а хочацца паляцець, паплысці.

Воблакi нібы табун на сiнім полі. Адкуль яны? Куды нясуцца?

Не, яны не застылі. Яны плывуць. Клубкамі растуць. Вырастаюць. Гэта, што было наперадзе, застаецца ззаду. Яго абганяе сярэдняе... Нібы рукой, абняло сяброўку. А сяброўка робіцца меншай, радзейшай. Ды яна ж нікне, растае! А побач белым круглым купалам шуганула, узнялася суседка-хмара...

Як цудоўна!

Не наглядзецца на воблакi ў бязветраны дзень. Яны могуць расці, вырастаць, могуць знікаць, як дым. Могуць клубіцца на адным месцы і разрастацца ўшыркі. І зрабіцца велічэзнай цяжкай хмарай. (Тады дзед кажа – збіраецца на дождж.) Гэта хмара насупліваецца, як бы згушчаецца, чарнее, і раптам грывне гром, і з яе ўмомант пасыплецца дождж. Буйныя серабрыстыя кроплі яго будуць сыпацца на зямлю, а непадалёку стаіць зялёна-залаты лес. Дрэвы цешацца, пазіраючы ўгору. Ім свеціць сонца.

У ветраны дзень часцей бываюць нізкія воблакi. Яны імчацца па небе на адной вышыні, як ганцы. Шпарка, без аглядкі, гуртам. Сонца між іх то выгляне, то схавецца (І. Грамовіч).

Заданне 10. Падкрэсліце словы, у якіх ёсць падоўжаныя зычныя.

Ралля, багацце, асiннiк, суддзя, падаконнiк, каменны, аддаць, каменне, пытанне, купацца, гуллівы, жыццёвы, бяссонны, беззямелле, каменны, рассяшыць, разлавацца.

Пачатак

Змест

Старонка 107 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 11. Выпішыце з тэксту і затранскрыбіруйце словы (спалучэнні слоў), у якіх назіраецца асіміляцыя зычных. Вызначыце від асіміляцыі.

Зжаць, сцябло, па кладачцы, бейсбол, на дошцы, сняжок, у бочцы, салодкі, на кветцы, збіраецца, лётчык, не парэжся, казка, барацьбіт, адчуванне, анекдот, з чаго, жваваць, пераможца, грузчык, пясчаны, з жыцця, узвесці, дакладчык, выязджаць, лёгкі, у дзежцы, адважся, на рэчцы, расчоска, у вопратцы, з песняй, сядзьце.

Заданне 12. Затранскрыбіруйце словы, групуючы іх у адпаведнасці з фанетычнымі працэсамі.

Завушніцы, ад поля, з вёскі, лічба, дождж, пацвердзіць, бастыён, ілгун, дзёран, доўг, уваччу, па-інтэлігенцку, кантрасны, таварыскі, насенне, з поля, футболка, госці, пераезд, ніводзін, талерка, грузчык, дзве, кроў, стагоддзе, падзявоцку, палескі, міласэрнасць, адгэтуль, гарадскі, мноства, узвышша, рэдка, згіб, бяспходны, вусцішна, навобмацак, аржанішча, ірдзенне.

Заданне 13. Знайдзіце фанетычныя словы, у якіх назіраецца асіміляцыя зычных ці аглушэнне звонкіх на канцы слоў.

1. Нізка над дрэвамі імкліва праляцела чародка стракатых амялушак. Паселі на запалены чырвонымі гронкамі ягад куст каліны і таропка сталі падмарожанымі ягадамі ласавацца, ціха перасвітваючыся паміж сабою (Р. Ігнаценка).

2. Жаўрукі – найпершыя пасланцы вясны. На Беларусь яны вяртаюцца з выраю ў сярэдзіне сакавіка. Сонца яшчэ не паспела злізаць снег. Раніцою і ўвечары кусаецца мароз. А жаўрукі ўжо пяюць, звіняць над полем і лесам, над вёскамі і гарадамі, вітаюць прыход вясны (У. Ягоўдзік).

Заданне 14. Падзяліце словы на склады. Дайце характарыстыку кожнаму складу (адкрыты, закрыты; некрыты, прыкрыты).

Узімку, вясновы, квяцісты, песня, зорк а, ласкавы, светла, халодны, радасны, вёска, маленства, адвесці, стомлены, выразна, марудна, адчуваць, цёмны, празрысты, вясёлка, стомлены, заснуць, ліхтар, маўклівы, шчасце, галінка, жоўты, шчодры, акіян, нізкі, шпарка, гуртам, імклівы, навальніца.

Пачатак

Змест

Старонка 108 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 15. Спішыце словы, пастаўце ў іх асноўны і, дзе трэба, пачочны націск. Якія словы маюць два націскі?

Пяцідзёнка, торфаўборачны, лёдадрабілка, мёдаварэнне, медавар, легкадумны, вялікадзяржаўны, велікадушны, дабрадзей, шклопакет, шклавата, чарнабровы, рознакаляровы, зерняховішча, зернесушылка.

Заданне 16. Спішыце словы, пастаўце ў іх націск. Пры неабходнасці звяртайцеся да слоўнікаў.

Садавіна, алфавіт, навіна, блукаць, існуе, здаўна, вусы, грамадзянін, выпадак, каменны, вудзіць, ільняны, заінець, прыняты, ласкавы, крапіва, вязанка, квартал, слабы, фартух, крыху, каўчук, туманы, зайцы, наспех, цяжар, мысленне, пасланец, бульбяны, латаць, сінанімія, адзінаццаць, нудлівы.

Заданне 17. Затранскрыбіруйце словы і ахарактарызуйце сцяжэнне і спрашчэнне груп зычных.

Расліна, суседскі, помслівы, шведскі, карысны, параходства, нясвіжскі, студэнцтва, чытацкі, лідскі, вільнюскі, веснік, ткацкі, рыбацкі, шчаслівы.

Пачатак

Змест

Старонка 109 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Раздзел “Арфаэпія”

Заданне 1. Прачытайце словы і спалучэнні слоў, захоўваючы правілы арфаэпіі. Вызначыце, якія гукі абазначае літара *i*.

Краіна, з імі, маці і бацька, дуб і сасна, луг і поле, у гаі, сказаць ім, іхні, дождж ішоў, вецер і дождж, вазьму і паеду, вазьмі іголку, праілюстравачь, медінстытут, Віцебск і Брэст, Брэст і Кобрын, пайдуду да Ігната, соль і хлеб, вераб’іны, з інжынерам, іншы, шчаўе, міжінстытуцкі, ён ішоў, за інструктарам, без ільгот, у Іўе.

Заданне 2. Як вымаўляецца часціца *не* і прыназоўнік *без* у пададзеных прыказках?

1. Праўда не скварка, з кашаю не з’ясі. 2. Новых сяброў набывай, а старых не забывай. 3. Салаўя песнямі не кормяць. 4. За «дзякуй» футра не справіш. 5. Не рабі ліхога і не бойся нікога. 6. Без працы не будзе шчасця. 7. Адклад не ідзе у лад. 8. Гуляючы, розуму не прыдбаеш. 9. Вучыцца ніколі не позна. 10. Навука не мучыць, а жыць вучыць. 11. Без мукі няма навукі. 12. У сямі нянек дзіця без носа.

Заданне 3. Вызначыце, які гук вымаўляецца ў прыведзеных словах і спалучэннях слоў?

Родныя ...шачы, каля ...рны, да ...краіны, да ...ладзіміра, да ...ладзіславы, ва ...ладзівастоку, ва ...ніверсітэце, Ланда..., ка...чук, а...кцыён, а...дыенцыя, а...дыторыя, рады...с, натары...с, прэзіды...м, кансілі...м, сімпозі...м, стра...с, ра...нд, бра...нінг, ла...рэат, аквары...м.

Заданне 4. Размяркуйце словы і спалучэнні слоў ў адпаведнасці з гукавым значэннем літар *e*, *ё*, *ю*, *я*, *і*.

Некалі на ўзбярэжжы Свіслачы стаяў драўляны Купалаў домік. У ім заўсёды было людна: жыла блізкая і далёкая радня, надоўга затрымліваліся госці, прыходзілі маладыя паэты, заязджалі сваякі даўніх сяброў. Уладзіслава Францаўна радасна і шчодра ўсіх прымала, улагоджвала, частавала і пільна сачыла, каб заўсёды было ціха і ўтульна, светла і спакойна на той палавіне, дзе працаваў неспакойны Купала.

Уладзіслава Францаўна была не толькі гаспадыняю ў сваім гасцінным доме, яна сваё добрае сэрца, як родная маці, аддавала чужым дзецям: загадвала дзіцячымі садамі, для самых маленькіх складала зборнікі казак, вершаў і песень (С. Грахоўскі).

Пачатак

Змест

Старонка 110 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 5. Перакладзіце словы на беларускую мову і запішыце. Параўнайце вымаўленне губных зычных у рускай і беларускай мовах.

Семь, поставьте, дробь, восемьдесят, приготовь, степь, Обь, Пермь, поступь, семь, голубь, восемь, любовь, накипь.

Заданне 6. Знайдзіце словы, у якіх напісанне не супадае з вымаўленнем. Растлумачце асаблівасці вымаўлення гукаў у гэтых словах.

Калі з нешырокага шляху, ра'езджанага калясьмі, дзе, нягледзячы на восень, у мяккім, як мука, і цёплым, як ачахлы прысак, пыле тонуць босыя ногі, ступіш раптам на бойкую, выталтаную, нібы ток, сцяжынку, адразу адчуеш, як холадна зрабілася падэшвам, і здзівішся, што верасень у свае доўгія, расяння і золкія ночы паспеў ужо так выхаладзіць зямлю, што і ласкавае пакуль яшчэ сонца не спраўляецца награвіць нават вось гэтую вузкую сцяжыну за пакарацелы, скупавата адведзены яму перадзім'ем дзень (Я. Сіпакоў).

Заданне 7. Прачытайце і затранскрыбіруйце словы. Скажыце, перад якімі зычнымі вымаўляюцца гукі [з'], [с'], а перад якімі – цвёрдыя [з], [с]?

Схема, перспектыва, апладысменты, з'явіцца, марозлівы, песня, плазменны, пяскі, разгінаць, скінуць, з'есці, разбіць, расхістаць, спецыфіка.

Заданне 8. Прачытайце тэкст з захаваннем арфаэпічных нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Надвор'е стаяла сухое, але ручай не сумаваў. Ён гуляў на сонцы, пераскокваў праз каменьчыкі. Часам знікаў з вачэй, і тады я знаходзіў яго па голасе-булькатанні. Хацелася абавязкова дайсці да вытоку ручая, але ён, быццам насміхаючыся, веў усё далей і далей у поле. Ля бярозавага гаю ён вывеў мяне да калодзежа.

Калодзеж быў неглыбокі, дагледжаны, з пясчаным дном. Я зняў з бярозавага сучка драўляны коўшык, зачаршнуў вады і, напіўшыся, адразу адчуў незвычайную бадзёрасць. Прылёг у цяньку бярозы. Праз хвіліну, гледзячы ў прасвет між дрэў, убачыў на зрубе калодзежа верабейчыка. Той прыпаў да вадзянога струменьчыка, зрабіў некалькі глыткоў, пачысціў дзюбку і, цвыркнуўшы, н?куды паляцеў (Паводле В. Хліманова).

Пачатак

Змест

Старонка 111 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 9. У якіх словах і па якіх фанетычных заканамернасцях адбываецца падоўжанае вымаўленне гукаў?

Адчай, веце, узбярэжжа, сведчыць, апранаешся, кладцы, бяшкодны, у вазачцы, дачцэ, адтуліна, скібачцы, спадчына, носішся, лодцы, зямлячцы, зжаўцелы, ззянне, аддаць, разжыцца, расшпіліць, следчы, вяртаешся, дудцы, кветцы, раззлаваць, шуфлядцы, адтаяць, адценне, ягадцы.

Заданне 10. Вызначыце, як вымаўляюцца ў адпаведнасці з літаратурнымі нормамі выдзеленыя зычныя і іх спалучэнні.

На вяровачыцы, разносчык, перапісчык, падказка, счарсцвець, у печцы, зжаўцелы, на дарожцы, гарадскі, перабежчык, плацдарм, пасведчанне, пражскі, у дзежцы, каледж, рэдзька, згінуць, скінуць, заводскі, гузік, ручнік, спадчына, цётчын, грамадства, дарадчык, на вокладцы, адцягнуць, зберагчы, людскі, французскі, у хустачцы, адцурацца, дробязь, дождж, застаешся, падсохнуць, спелы, мароз, расшчодрыцца, схільны, белавежскі, чэшскі, прывёзшы, малацьба, грызці, з сястрой, без памылак, абхітрыць.

Пачатак

Змест

Старонка 112 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Раздзел “Графіка і арфаграфія”

Заданне 1. Ці дакладным з’яўляецца сцвярджанне, што кожная літара беларускага алфавіта мае чатыры разнавіднасці?

Заданне 2. Выпішыце спачатку словы, у якіх колькасць гукаў і літар супадае, затым – словы, у якіх літар больш, чым гукаў, нарэшце – словы, у якіх гукаў больш, чым літар.

Болей ад усяго зачаравала мора, ціхае, блішчатае. Але зырка зіхацела яно толькі ўлева ад сонечнага кола, а ля астраўкоў ляжала нейкае стракатае, як бы не вада там была; далёкая дамба, здавалася, плыла сюды, на гэты бок; радзеў сінявы туман над астраўкамі, і адценні вады скрозь і хутка мяняліся: то бліскача-белая яна была, з чорнай аблямоўкаю ля берагоў, то пярэстая, то сярэбраная, то сіняявая, падзеленая на няроўныя трохкутнікі мядзянымі палосамі сонечных промняў; сонца як бы гушкалася на адзіна-адзінай на ўсё неба хмарцы (А. Савіцкі).

Заданне 3. Вызначыце гукавое значэнне літар *е, ё, ю, я, і ў* словах.

Усё, меліса, ляснік, нябёсы, здароўе, яна, сёстры, з’ява, ліпа, салаўі, лета, юрлівы, яблыневы, вясна, радуся, краіна, іх, даліна, мільярд, яе, чэмпіён, ягадны, юбіляр, іскра, песня, яблык, пад’язны, краіна, вераб’і, гісторыя, нізіна, вясёлы, медальён, куп’ё, клён, ельнік, налье, лебядзіны, Юпітэр, людзі, п’юць, юнга, шчаўе, з’інелы, над імі, мільярд, юла.

Заданне 4. Выпішыце і затранскрыбіруйце спачатку словы, у якіх літары *е, ё, ю, я, і* абазначаюць галосны гук і мяккасць папярэдняга зычнага, затым словы, у якіх гэтыя літары абазначаюць два гукі.

У прыродзе можна назіраць дзіўную з’яву. Мёртвая, халодная і непрыступная скала прастаіць мільёны гадоў, вытрывае гарачую спёку лета і траскучыя маразы, дажджы ды навальніцы. А вось такое маленькае насенне бярозы, мікраскапічная і кволенькая круцінка, трапіўшы ў расколіну скалы і пусціўшы карэнне, з часам пранікае ўсё глыбей у цвердзь, і настае момант, калі непрыступная скала, якая памятае іхтыязаўраў і мамантаў, раптам не вытрымлівае націску бярозкі і рассыпаецца (А. Карпюк).

Пачатак

Змест

Старонка 113 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 5. Назавіце, якія гукавыя значэнні (асноўныя і дадатковыя) маюць адназначныя літары.

Ножачка, на ножцы, ножка; шосты, пытаешся, на дошцы; дошка, адчуць, адступіць, адцягнуць, у лодцы, загадка; том, футбол, матчын, у палатцы; час, лічба, у калысачцы.

Заданне 6. Акрэсліце гукавыя значэнні двухзначных літар.

Бой, біць, голуб; вока, вясна; гай, мазгі, геній, гузік; зямля, зорка, нізка, зрабіць; сад, снег, сшыць; люстра, лодка; мак, мячык; несці, ноша; пяць, памятка; футра, феномен.

Заданне 7. Вызначыце розныя спосабы абазначэння мяккасці зычных, а таксама выпадкі, калі мяккасць на пісьме не абазначана і праяўляецца толькі пры вымаўленні.

Няма ў свеце большай радасці за тую, што пазнае чалавек вясной, калі паспеў улавіць непаўторную прыгажосць абуджэння прыроды, хай сабе і кволае на пачатку, але настойлівае, упартае імкненне ўсяго існага на зямлі да сонца, да цяпла, да жыцця.

Мінулай вясною, шукаючы мясіну для эцюда, я выйшаў да вёскі, што носіць прывабную назву Гаі. Ніякіх гаёў, праўда, цяпер у самых Гаях няма: вёска стаіць на лысаватым, усім вятрам і сонцу адкрытым пагорку. Бярозавы гай цяпер – за Гаямі. Дружным карагодам збягаюць там бярозкі па некранутым схіле да рэчкі, каб, спыніўшыся на яе беразе, зірнуць у вадзяное лустэрка, палюбавацца сваёй прыгажосцю (Паводле А. Кандрусевіча).

Заданне 8. Вызначыце, у якіх словах мяккі знак выступае як змякчальны, а ў якіх – як раздзяляльны.

Пісьменнасць, чамусьці, глядзець, трыльён, бацька, пяцьдзсят, столькі, чэрвеньскі, канькі, цэнтральны, альянс, ганьба, каньяк, падзьмуць, соценька, браканьер, пасьянс, паўмільёна, канферансье, пасольства, дастаньце, шкельца, жменька, пашталён, ажаніць, ільвы, чытаць, васьмёра.

Пачатак

Змест

Старонка 114 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 9. Спішыце. Вызначыце ў выдзеленых словах гукавы і складовы прынцыпы абазначэння гукаў.

1. Добра быць **коласам**; але шчаслівы той, каму дадзена быць васільком. Бо нашто каласы, калі няма васількоў? (М. Багдановіч). 2. **Дачушка**, а потым і ўнучка ў хаце – гэта ж свежы букет на сталае (Я. Брыль). 3. Каб выбраць **лепшую** з дарог, патрэбна мудрасць працы нашых **сэрцаў**; патрэбны маці, бацька, педагог (П. Панчанка). 4. Без каранёў **вялікіх** не бываць вялікім дубу, хоць з пароды й гэтай! (Н. Мацяш). 5. Здзяйсняяць **свае** задумы трэба ўпарта, жыць дзеля помнікаў сваіх не варта (У. Скарынкін).

Заданне 10. Выпішыце і затранскрыбіруйце па 5 слоў, у якіх гукі на пісьме перадаюцца паводле гукавога і складовага прынцыпаў.

Яна вечная, бо ўся яна як наш характар. Здаецца, кволая ад пяшчотнай мяккасці, яна раптам кідае наверх схаваную ад усіх жалезную мужнасць і сілу. І, як быццам дамогшыся свайго, б'е, як перапёлка ў жытах – мякка, а за тры вярсты чуваць. «Эль» – як салодкае віно, «дзе» – як шкляной палачкай па крышталю, мяккае «с», як соннае ціўканне сінічкі ў гнязде. І побач «р», як гарошына ў свістку, і доўга, спявуча, адкрыта гучаць галосныя. А «г» прыдыхае так ласкава, як маці на лобік дзецку, каб перастаў сніць дрэнны сон.

Дык што ж лепей за цябе, мова мая, мова наша?! За цябе, даўняя, за цябе, вечная жывая, за цябе, неўміручая?! (У. Караткевіч)

Заданне 11. Выканайце графічны аналіз слоў.

Парадак графічнага аналізу. 1. Вызначыць, колькі гукаў і літар у слове. 2. Назваць літары і абазначаныя імі гукі. 3. Ахарактарызаваць кожную літару: а) па назве (простая ці састаўная, а для галосных яшчэ – ётаваная ці неётаваная), б) па функцыі (адназначная ці двухзначная, а для ётаваных яшчэ – ётавая ці палатальная).

Аб'ява, снежны, ёрш, мельхіёр, вярхоўе, налью.

Пачатак

Змест

Старонка 115 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 12. Прачытайце тэкст. Назавіце ў словах арфаграмы і апорныя напісанні.

Вада была такая чыстая, з нейкім крышталёвым адценнем, што нават круглыя гладкія каменьчыкі, якія ляжалі на дне ручая, здаваліся белымі караблямі. І хоць Алесю ў той час не хацелася піць, ён нахіліўся, і прыемны халадок асвяжыў яго ўсяго. Пасля падняўся, далонню выцер губы, абтрос з кашулі празрыстыя кропелькі і адчуў, што прасвятлела ў вачах (П. Броўка).

Заданне 13. Знайсці ў тэксце арфаграмы, заснаваныя на фанетычным прынцыпе правапісу. Раствлумачце напісанне арфаграм.

Не даходзячы да лукі, выгнуўшыся яшчэ раз каля лесу вельмі прыгожаю лукаю, Нёман забіраў управа, пралёгшы роўнаю бліскучаю стужкаю паміж лугамі і полем. На адным канцы дугі стаялі кучаравыя пышныя хвоі, звесіўшы над вадою махрыстыя галіны і аплёўшы пясчаны бераг цэлаю сеткаю смаляных карэнняў. За імі пачыналіся маладыя сакавітыя баравіны, перамешаныя са старым лесам. Там-сям з зялёнага мора маладога хвойніку ўзнімаліся верхавіны старых дрэў, што як бы аглядалі зялёныя прасторы свае маладое змены, цешачыся яе размахам і сакавітай жыццёвасцю. І гэты малады хвойнік, і гэты лес, і гэтыя хвоі зліваліся ў адну сцяну лесу, вырысоўваючы прыгожую лінію паваротаў, разгортваючы сваё цёмна-зялёнае крыло і ахопліваючы пясчанае поле, дзе раскінуліся маўклівыя пагоркі. А над усім гэтым ляжала цішыня і спакой раніцы (Я. Колас).

Заданне 14. Запішыце словы, устаўляючы замест кропак патрэбныя літары. Абгрунтуйце свой выбар.

Стр...лок, каш...ла, бас...йн, кват...рант, др...готкі, г...рбарый, ж...ўцізна, распч...бятацца, турн..., В...рсаль, прац...суальны, З...льва, кат...т, скр...гат, бл...ха, эн...ргія, пан...ль, тун...ль, шын...ль, ф...ст, экз...мпляр, маян...з, палан...з, шымпанз..., кано..., ан...стэзія, камп'ют...р, лід...р, Юпіт...р, шніц...ль.

Заданне 15. Падбярэце аднакаранёвыя словы так, каб літары *e, ё* апынуліся не пад націскам. Раствлумачце правапіс галосных у ненаціскных складах.

Веліч, вёска, бераг, неба, месці, свежы, далёкі, метад, трагедыя, заверыць, лёгка, кветка, звер, бяровёны, хмель, мёд, песня, геній, цвёрды, век, пабелка, завесці.

Пачатак

Змест

Старонка 116 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 16. Перакладзіце на беларускую мову. Раствлумачце правапіс галосных. Известный инженер, глоток воды, литературное произведение, большое яблоко, шестеро студентов, дружные шестиклассники, чемпионат области, мировой рекорд, избранный президент, шерстяной шарф, вкусная черешня, церемония награждения, черная бровь, цена за телефон, мастер спорта, красивый почерк, купить редиску, деликатный прибор.

Заданне 17. Пры спісванні ўстаўце прапушчаныя літары. Раствлумачце іх правапіс.

Аб'..ктыўны, с...м...ра, аб'..днанне, ап...ратыўны, б...схмарны, б...скал...ровы, б...сп...растанку, б...звы...зна, в...ласіп...дыст, в...рац...но, в...с...лосць, дз...сяц...ра, заб...сп...чэнне, з...л...наваты, л...туценне, м...тал, м...ккаваты, н...навісць, н...навісны.

Заданне 18. Спішыце, устаўце прапушчаныя галосныя літары ў складаных словах і растлумачце іх правапіс.

Мн...газначны, ш...равокі, ч...рнабровы, рады...сувязь, ст...гадовы, п...ўнаметражны, д...ўгавечны, ш...сцьсот, в...страверхі, ст...тысячны, мар...заўстойлівы, рады...актыўны, рады...хмя, с...мігодка, л...гкадумны, в...семсот, в...лікасвецкі, л...дадрабілка, д...бразычлівы, ст...годдзе, музе...знаўства, х...разнаўства, пр...снаводны, жыцц...сцвярджалны, св...тапогляд, шт...лзень, зерн...склад, ф...таграфія.

Заданне 19. Прачытайце словы. Пры спісванні ўстаўце прапушчаныя літары. Словы з гукамі [i], [y] падзяліце на склады.

А..торак, а..дыторыя, аквар..м, шлагба..м, каля..на, ..ніверсітэт, або..ма, адмо..е, прэзіды..м, Алата.., Ланда.., а..дыенцыя, а..сберг, ла..рэат, кансілі..м, аператы..ны, астрана..т, арха..зм, аўта..нспекцыя, баво..на, дыназа..р, еса..л, за..часна, індывіды..м, інту..цыя.

Пачатак

Змест

Старонка 117 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 20. Спішыце словы, падкрэсліце прыстаўныя галосныя. Раствлумачце іх наяўнасць ці адсутнасць.

Пад ...льдом, з ...ржышча, ён ...лгаў, ...мгненна, за...рдзеца, па ...ржэўніку, пакрылася ...ржой, у ...ржышчы, над ...лбом, да ведаў ...мкнуща, права на ...льготны праезд, такі ...лгун, серп ...ржавы, ...мгла, на ...льнозаводзе, пад ...льдзінай, за...ржавець, па...мчацца, на веласіпедзе ...мчыць, вол ...рвануўся.

Заданне 21. Запішыце правільна словы, раскрыўшы дужкі.

На(д, т)хненне, Слу(т, ч)чына, рас(с?)ол, лан(д?)шафт, ас(в, ф)альт, салда(тс, ц)кі, сусе(дс, ц)кі, заво(дс, ц)кі, вільнюс(с?)кі, лі(дс, ц)кі, латы(ш?)скі, паляшук(с, ц)кі, палес(с?)кі, лю(дс, ц)кі, ры(ж?)скі, уша(чс, ц)кі, бу(г, ж)скі, бешанкові(чс, ц)кі, белаве(ш, ж)скі, поз(д?)ні, помс(т?)лівы, свіс(т?)нуць, Шмі(д?)т, бязлітас(т?)на.

Заданне 22. Ад наступных слоў утварыце назоўнікі або прыметнікі. У якіх утвораных словах спалучэнні зычных на стыку кораня і суфікса перадаюцца нязменна?

Мастак, Ліда, сусед, Буг, Палессе, паляшук, казах, Каўказ, мастак, узбек, таварыш, Добруш, Парыж, Беласток, Гарадок, Смалявічы, Асіповічы, Ірак.

Заданне 23. Запішыце словы, устаўляючы апостраф ці мяккі знак.

Медал...ён, Дзям...ян, канферанс...е, нал...еш, ін...екцыя, вераб...і, Іл...я, В...етнам, саф...ян, біл...ярд, кар...ер, раз...юшаны, Х...юстан, Ул...яна, кан...юктыўіт, кастан...еты, двух...ярусны, з...явіцца, Харац...ян, Соф...я, верф...ю, саслоў...е, п...едэстал, цэх...ячэйка, шмат...ядзерны, бул...ён, дз...як, мен...шасць, хрэс...біны, нос...біт, абаў...е.

Заданне 24. Перакладзіце словы на беларускую мову, растлумачце іх правапіс.

Здоровье, сеньор, прэьера, інтэрвю, кошы, льётся, італьянец, аб'ём, аб'яднаванне, с'ехаць, пяцібор'е, с'ер'езны, веселье, ночыю, колос'я, пабереж'е, радасцю, пад'езд.

Пачатак

Змест

Старонка 118 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 25. Запішыце словы, растлумачце правапіс складаных назоўнікаў і прыметнікаў.

(Экс)чэмпіён, (унтэр)афіцэр, (паў)яблыка, (паў)лімона, (паў)Мінска, (стэрэа)сістэма, (вечна)зьялёны, (мала)населены, інша(моўны), кісла(салодкі), Усходне(Еўрапейская) раўніна, (паў)Брэста, паўночна(заходні) вецер, (штаб)афіцэр, (кіна)аповесць, (віцэ)адмірал, (экс)прэзідэнт, (штаб)кватэра.

Заданне 26. Утварыце складаныя прыметнікі. Растлумачце іх правапіс.

Тры кілаграмы, здольны да працы, літаратурны і музычны, Новы год, Далёкі Усход, дзесяць гадоў, шахматны і шашачны, іншая мова, рэгіён Заходняга Палесся, шэрыя вочы, розныя колеры, белы і ружовы, шырокі экран, шмат ступеняў, глыбокая вада, Лацінская Амерыка.

Заданне 27. Запішыце словы, раскрываючы дужкі. Растлумачце іх правапіс.

(Б, б)рэсцкая вуліца, (В, в)ялікая (А, а)йчынная (В, в)айна, (Д, д)ом урада, (М, м)іністр адукацыі, (М, м)іністэрства адукацыі, (М, м)ішавы сябры, (М, м)інчане і (Б, б)растаўчане, эпоха (А, а)светніцтва, (П, п)олацкае княства, (Дз, дз)ень (Н, н)езалежнасці, Яраслаў (М, м)удры, (М, м)інскае ўзвышша, (А, а)лесеў дзённік, (У, у)сходняя (Е, е)ўропа, (Л, л)едніковы перыяд, (С, с)татут (В, в)ялікага (К, к)няства (Л, л)ітоўскага, (А, а)ленчыны думкі, (Н, н)ашаніўскі перыяд, (П, п)едагагічны каледж, (Б,б)еларускія краявіды, (К, к)оласаўскія чытанні, у (Б, б)елавежскай (П, п)ушчы, (Д, д)зень (П, п)ерамогі, (А, а)рганізацыя (А, а)б'яднаных (Н,н)ацый, (Г, г)ерой Беларусі, (С, с)карынаўская стыпендыя, (К, к)оласаўскія вершы, (З, з)аслужаны настаўнік.

Пачатак

Змест

Старонка 119 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Раздзел “Лексікалогія”

Заданне 1. Вызначыце, якія словы маюць лексічнае і граматычнае значэнне, якія – толькі граматычнае, а якія не маюць ні лексічнага, ні граматычнага значэння.

Прыехаць, шаноўны, сасна, музыкант, пад, ці, вясёлы, яна, Васіль, па-летняму, позенька, смяяцца, запрасіць, здаровы, найлепшы, вакол.

Заданне 2. Якія з прапанаваных ніжэй слоў не з’яўляюцца назвамі паняццяў і чаму?

Пясок, таполя, наш, лопух, здольны, чырвоны, ехаць, яна, Колас, колас, Міхась, ды, нібы, ай, Вольга, Брэст, шчака, позна, Марыя, каб, чытаць, ён.

Заданне 3. Раскрыйце лексічнае значэнне матываваных назваў, выкарыстоўваючы пры гэтым матывавальную частку адпаведнага слова.

Лазняк, узгорак, прызямліцца, земнаводныя, падземны, зямлянка, чужаземны, яснець, чарніцы, рука, падручны, прыручыць, рукавіца, лазовы, лаза, гарысты, урачыстасць.

Заданне 4. Вызначыце тып лексічнага значэння выдзеленых слоў паводле іх лексічнай спалучальнасці (свабоднае, фразеалагічна звязанае, сінтаксічна абумоўленае, канструктыўна абмежаванае).

1. У душы расце злосць на гэтую фанабэрыстую **малпу** Паліну (І. Шамякін).
2. Я не думала, што ты такі **ліс** (У. Дамашэвіч).
3. Маміны словы *заталі* ў душу.
4. Гэта будзе ад цябе, маё ты **сонейка**, залежаць (Я. Колас).
5. Жаль **скалануў** сэрца маці.
6. Хлопец доўга **брынчаў** на гітары.

Заданне 5. Выпішыце спачатку адназначныя словы, затым мнагазначныя.

Воля, драпежны, драбнецць, дрыгва, закрануць, замшэлы, зараснік, згуртавацца, каларыт, кактус, кісліца, клімат, крухмал, крыжадзюб, маяк, мікраскоп, наркоз, прыемны, сонечны, ставіць, узорысты, рукаў, язык, сліва.

Пачатак

Змест

Старонка 120 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 6. Вызначыце прамое і пераноснае значэнне слоў. Адкажыце, на аснове чаго адбыўся перанос назваў.

Зялёны чай і зялёны хлопец, цвёрды грунт і цвёрды адказ, пераклад кнігі і чытаць пераклад, аўдыторыя 213 і аўдыторыя ўважліва слухала, злітак срэбра і есці са срэбра, дубовы клін і жураўліны клін, магутны выбух і выбух смеху, мяккі ложка і мяккі дотык, прамы шлях і прамы чалавек, сумная бабуля і сумная кніга, тонкі дрот і тонкі водар, тлустая свініна і тлусты чарназём, загарэлы твар і мяняецца твар гарадоў, сырая пара і сыры раман.

Заданне 7. Вызначыце тып пераноснага значэння (метафара, метанімія, сінекдаха) выдзеленых слоў.

З канца вуліцы выехалі *калёсы* з падлеткам, які сярдзіта махаў пугаю на гнядога кастлявага коніка; з ціхім грукатам *калёсы* пакаціліся ў раўчук за вёскай (В. Быкаў). 2. Снег *вясёлы*, *малады засмяяўся* смела, аж *прыціхлі* халады, неба *пацяплела*, шчыра так *смяяўся* снег, што згубіў свой белы смех (Р. Барадулін). 3. Затым усёй *школай* мы заходзілі ў клас, і там пачыналася другое прадстаўленне (А. Васілевіч). 4. Палянку ратуе ўся *вёска* (А. Васілевіч). 5. Горы – сінія, неба – сіняе, чайкі крыламі хвалі *косяць*... Вочы сплюшчу – лясы аб’інелі, *распусціла* мяцеліца косы (А. Сербантовіч). 6. *Скупое* зімовае сонца свеціць над Нясвіжам (М. Дзелянкоўскі).

Заданне 8. Вызначыце від пераносу: метафара, метанімія, сінекдаха.

Я стаю за чырвоным плашчом, перакладаць Пушкіна, клубок думак, з’есці цэлы слоік, тэнар захварэў, крыло самалёта, залатыя валасы, цяжкі характар, абарона стамілася, узяць у бібліятэцы Мацяж, рукаў ракі, цёплы прыём, каманда заваявала бронзу, універсітэт аб’явіў набор, сталёвая воля, здаць экзамен.

Заданне 9. Размяжуйце лексічныя амонімы, амаформы, амафоны, амографы.

Несці дазор – імкнуцца да зор, стэлы чалавек – пісьмовыя стэлы, выкапаць яму – перадаць яму, кара – кара, горкі яблык – з’ехаць з горкі, баявыя гранаты – спелыя гранаты, вострая піла – піла каву, кадры фільма – працоўныя кадры, з мяне даволі – імкнуцца да волі, спелы плод – высокі плот, каўнер з чырвонага коціка – з’явіліся коцікі на вярбе, паўтары тоны – паўтары правіла, народны хор – на родны прастор.

Пачатак

Змест

Старонка 121 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 10. Запішыце словы, якімі можна назваць:

1) ‘жаночае ўпрыгожанне з каштоўных камянёў ці іншага матэрыялу, якое носяць на ланцужку на шыі’ і ‘адзінку вымярэння колькасці электрычнасці, электрычнага зараду ў Міжнароднай сістэме адзінак’; 2) ‘скарачэнне, пропуск у тэксце (навуковым, літаратурным, музычным)’ і ‘каштоўную паперу – аблігацыю або грашовы знак’; 3) ‘пароду ездавых, паляўнічых і вартавых сабак’ і ‘гатунак мяккай авечай і казінай скуры’; 4) ‘правадніка суднаў, які добра ведае бяспечны водны шлях’ і ‘невялікую марскую рыбу, якая суправаджае на далёкія адлегласці караблі і буйных рыб, асабліва акул’; 5) ‘вялікую балотную птушку з доўгімі нагамі і доўгай шыяй’ і ‘прыстасаванне пры калодзежы для даставання вады ў выглядзе доўгага шаста, які служыць рычагам’; 6) ‘пеўчую птушку з атрада вераб’іных’ і ‘аўсяныя крупы або кашу з такіх круп’; 7) ‘падсмажаную ці падсушаную лустачку хлеба’ і ‘застольную прапанову выпіць за чыё-небудзь здароўе, за поспех у чым-небудзь або ў гонар каго-небудзь’.

Заданне 11. Раствлумачце значэнне міжмоўных амонімаў.

Вітаць – витать, дыван – диван, нядзеля – неделя, абганяць – обгонять, араць – орать, плот – плот, сварка – сварка, свет – свет, трус – трус.

Заданне 12. Падбярыце да кожнага слова сінонімы. Вызначце ў сінанімічным радзе дамінанту.

Гневацца, нядобры, аргумент, звонка, збуцвелы, істотны, зіхаецць, пужлівы, бадзёры, асаблівасць, пераносны, аздабляць.

Заданне 13. У сінанімічных радах вызначыце семантычныя і стылістычныя сінонімы.

Ісці, кльпаць, крочыць, рухацца, шыбаваць, брысці; стукаць, грукаецць, ляскаць, пастукаць, стукацца; упасці, бухнуцца, гакнуцца, паваліцца, пляснуцца; гаварыць, сакатаць, гутарыць, лапатаць, шаптаць.

Пачатак

Змест

Старонка 122 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 14. Падбярэце да слоў, што ў дужках, адпаведны сінонім.

Неспакойны – трывожны (ноч, характар), бадзёры – узнёслы (настрой, чалавек), выразны – акрэслены (мэта, гаворка), даўнішні – застарэлы – незапамятны (час, прыгода, хвароба), драбніць – крышыць (агурок, кукуруза), забаўны – займальны (дзяўчынка, матэрыял), згубіць – страціць (грошы, прытомнасць), разысціся – размінуцца (машыны, сябры, дарогі), суцэльны – бесперапынны (лясы, граніт, людскі паток).

Заданне 15. Знайдзіце ў сказах сінонімы і вызначыце іх тып.

1. Уюцца змейкай срабрыстай дарожкі, брызгі золата ў небе блішчаць, і маркотныя месяца рожкі праз марозную мглу зіхацяць (М. Багдановіч). 2. Ці не вецер гэта звонкі ў тонкіх зёлках шапаціць? Або мо сухі, высокі ля ракі чрот шуміць? (М. Багдановіч). 3. Яму падцягваў хрыплы хтосьці, і я махаў у такт рукой і гэтай шчырай весялосці, і гэтай радасці людскай (А. Сербантовіч). 4. Я таксама хлопец біты. Адкрываць я сам прывык, а душа як неадкрыты, невядомы мацярык (А. Сербантовіч). 5. Пайшоў баец, высокі і худы, рудая сажка ў некалькі пластоў засыпала сляды каля кустоў і твар яго бязвусы, малады (А. Сербантовіч).

Заданне 16. Знайдзіце лішнія слова ў сінанімічным радзе. Абгрунтуйце свой адказ.

Прасіць, выпрошваць, клянчыць, вымольваць, вымавіць, хадайначаць; прывыкнуць, асновацца, прызвычайнацца, асвоіцца, уцягнуцца, зжыцца; спалохацца, спужацца, спудзіцца, здрэйфаваць, злякацца, жахнуцца; утойваць, хаваць, скрываць, таіць, утаймоўваць, маўчаць.

Заданне 17. Спішыце, ставячы замест кропак абсалютныя сінонімы.

Урач – ..., смелы – ..., дадому – ..., хутка – ..., маланка – ..., патушаны (агонь) – ..., мімаволі – ..., пяшком – ..., ведаць – ..., празываць – ..., човен – ..., плячысты – ..., адзнака (на экзамене) – ..., мацярык – ..., сустрэча –

Заданне 18. Падбярэце да кожнага лексіка-семантычнага варыянта мнагазначных слоў адпаведны антонім.

Ясны месяц – ... месяц, яснае неба – ... неба, ясны позірк – ..., ясная дыкцыя – ... дыкцыя, ясны адказ – ... адказ; смутная дзяўчына – дзяўчына, смутныя намёкі – ... намёкі, смутныя часы – ... часы.

Пачатак

Змест

Старонка 123 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 19. Падбяршыце антонімы да выдзеленых слоў у прыказках. Укажыце прымету, паводле якой адбываецца супрацьпастаўленне.

1. Калі бяроза жаўцее ўвосень з верхавіны, наступная вясна будзе **ранняя**, а калі знізу, дык 2. Хто не бачыў **вялікага**, той з . . . дзівіцца. 3. Лепш з разумным **згубіць**, чым з дурнем 4. Схлусіш **сёння**, не павераць і 5. **Добрая** жонка дом зберажэ, а . . . рукавом растрасе. 6. Лепей трошкі зрабіць, чым . . . нагаварыць. 7. **Горкая** часам праца, ды хлеб ад

Заданне 20. Вызначыце тыпы антонімаў.

1. Я ведаю, што мне не хопіць бору, каб умясціць на дрэвах венкавых людское пчасце і людское гора, тугу па мёртвых, радасць па жывых (А. Сербантовіч). 2. Трашчаў ядловец, быццам порах, а я не знаў, што мне рабіць. Я не хацеў яе запомніць і не магу яе забыць (А. Сербантовіч). 3. Калі ні выйду – позна я ці рана – мне радасна, што родная зямля каронаю снапоў каранавана (А. Сербантовіч). 4. Дзяўчо стаяла і спявала, глядзела сумна на маяк: «Яшчэ ўчора сустракала, а сёння зноў праводжу я» (А. Сербантовіч). 5. Ты прыпомні іх стойкасць аднойчы, бо жадаюць яны не адны, каб пакінуць на старасць ночы і забраць маладыя дні (А. Сербантовіч).

Заданне 21. Складзіце з паронімамі словазлучэнні і запішыце іх.

Засушаны – засушлівы, дрэўка – дрэўца, адукаваны – адукацыйны, балотны – балоцісты, бескарыслівы – бескарысны, бульбоўнік – бульбянішча, вытворны – вытворчы, кветкавы – квяцісты, узорны – узорысты, павесялець – павесяліць, экзаменатарскі – экзаменацыйны.

Заданне 22. Знайдзіце і выпраўце памылкі ва ўжыванні паронімаў.

1. Справа ад дарогі ўзвышаўся гліняны бераг ракі. 2. Кожны пісьменнік ведае, якую вялікую ролю ва ўзбагачэнні мовы адыгрываюць слоўнікі – дыялекталагічныя, тлумачальныя, фразеалагічныя. 3. Ільнаводства – даходлівая галіна сельскай гаспадаркі. 4. У краме багаты выбар жаночых сукенак і ўпрыгожанняў.

Пачатак

Змест

Старонка 124 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 23. Знайдзіце ў сказах дыялектныя словы, вызначыце віды дыялектызмаў.

1. Я табе вот што скажу: хай падб'яжыць да старшыні і хай той адмерыць дзялку (І. Пташнікаў). 2. Цягалі за чуб адзін аднаго, як пеўні перад курмі (І. Пташнікаў). 3. Доўгі хлёў ля самай вуліцы неяк асеў у зямлю, выпершы на вуліцу ніжняе вянцо ў подрубе, і быў зусім недарэчны (І. Пташнікаў). 4. Падышла да Дзярызямлі і тузанула яго за рукаво жоўтай тэніскі (І. Пташнікаў).

Заданне 24. Вызначыце, у якіх галінах навукі сустракаюцца прапанаваныя тэрміны. Дайце дэфініцыі.

Род, аснова, рабро, радыкал, хорда, каэфіцыент.

Заданне 25. Вызначыце, якія словы адносяцца да агульнаславянскай, усходнеславянскай і ўласнабеларускай лексікі.

Возера, бура, снягір, грэчка, вушак, ахапак, каромысел, самавар, каша, заяц, восень, адмысловы, весялун, мядзведзь, буякі, калыхаць, рабро, сястра, байка, вясёлка, чацвер, вопратка.

Заданне 26. Вызначыце, з якой мовы запазычаны прыведзеныя словы. Падкрэсліце фанетыка-марфалагічныя адметнасці запазычанняў.

Галактыка, агітацыя, ліхтар, камуфляж, віяланчэль, боцман, салака, рэцэпт, авантура, філе, джэм, хакей, дыспетчар, рыторыка, вірус, інкасатар, дамба, навага, кішлак, папаха, тэрмас, муштра, спінінг, ядловец, падарунак, тлусты, маркетынг, акварыум, аратар, ранцье, суфлёр, гвалт, гіпноз, бурлак, быдла, гербарый, бліндаж, гладыёлус, павідла, заядлы.

Заданне 27. Вызначыце, якія з прыведзеных беларускіх слоў утварыліся як калькі, а якія – як паўкалькі.

Сейбіт, насельніцтва, глядач, адноснасць, аглядальнік, безумоўны, працаўнік, пяшчота, хвароба, мэтазгоднасць, выключальнік.

Заданне 28. Раствумачце значэнні экзатызмаў.

Бундэсвер, мілорд, шэрыф, джыга, сафра, ярд, яранга, шылінг, чардаш, ятаган, юрта, чайхана, кабзар, кангрэсмен, мыза.

Пачатак

Змест

Старонка 125 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 29. Падбяршыце да архаізмаў сучасныя адпаведнікі.

Іспыты, скрыжалі, атрамант, каліта, зельнік, вакацыі, тлумач, бортнік, струг, сярнічкі, сапа, пенаты, гіцаль, каморнік, імбрычак, эскулап, падлоўчы.

Заданне 30. Выпішыце архаізмы ў адзін слупок, гістарызмы – у другі.

Харунжы, дзядзькаванне, стаханавец, земства, жупан, губерня, перст, бортнік, войт, лемантар, жаўнер, нэп, гута, паншчына, дзіда, жандар, варунак, сямігодка, дзясніца, дарэктар, стралец, грош, чынш, аканом.

Заданне 31. Карыстаючыся ТСБМ, вызначыце значэнні слоў. Якія з іх з’яўляюцца ўстарэлымі?

Вянец, жазло, грамата, плаха, дадатны, катапульта, жакет, імасць, таран, камора.

Заданне 32. Знайдзіце ў сказах індывідуальна-аўтарскія неалагізмы, вызначыце іх тып і ўтварэнне.

1. Лечыць найлепш імглатэрапія, вочы прывабней гараць у імгле (Р. Барадулін).
2. Як певень на курасаднік, сонца за лесам села (Р. Барадулін). 3. Бягуць ад стрэсу, ад падаткаў, ад тэлерадыёападкаў (Р. Барадулін). 4. Гайдаецца хлопец, гайдаецца, ды маці чужая ўглядаецца, а вочы такія сінія – як сыннія (Р. Барадулін). 5. Мой друг, не забывай пра дух. Ёсць варыва – для чэрава, для сэрца трэба – верыва! (Р. Барадулін). 6. Ад намеру да намерыку, як ад прорвы да калодзежа (Р. Барадулін). 7. Сонца шматструннем праз вецер налётамі выбіла шлях... (А. Александровіч).

Заданне 33. Запішыце назвы прапушчаных слоў і паняццяў з указанай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай.

Веласіпед – ... (жарт.), непаваротлівы чалавек – ... (неадабр.), рассяяны, няўважлівы чалавек – ... (груб.), ‘шумлівая пагулянка’ – ... (жарт.), ‘хадзіць туды і сюды, сланяцца без справы’ – ... (неадабр.), ‘звяртацца да каго-небудзь на “ты” ’ – ... (неадабр.), ‘той, хто дзярэ горла’ – ... (груб.), ‘той, хто ва ўсім прытрымліваецца моды; франт’ – ... (пагардл.), ‘той, хто падраджаецца на прыватныя выгадныя заробкі’ – ... (неадабр.), ‘чалавек, які прыдае большае значэнне знешняму боку чаго-небудзь, дробязям, чым сутнасці; фармаліст’ – ... (іран.), ‘аб чалавеку: нікчэмны, бязвольны, нерашучы’ – ... (пагардл.), ‘нязграбная доўгая адзежына’ – ... (іран.), ‘дурань, тупіца’ – ... (лаянк.).

Пачатак

Змест

Старонка 126 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 34. Падбярэце адпаведныя сінонімы кніжнай афарбоўкі да прыведзеных дэфініцый.

‘Відазмяняць, даваць новыя варыянты, перайначваць’, ‘вагальны рух пруткага цела, дрыжанне’, ‘сістэма строгага падпарадкавання малодшых старшым па службе’, ‘кароткая прывітальная застольная прамова’, ‘выключны, незвычайны’, ‘разглядванне, пасіўнае нагляданне’, ‘наўмысна няправільна пабудаваны вывад, які фармальна здаецца правільным’, ‘злосная, вострая, з’едлівая насмешка’, ‘чалавек, які любіць весці доўгія разважанні павучальнага характару’, ‘прынятая паслядоўнасць абрадавых дзеянняў’, ‘уплыў, павага, якой карыстаецца хто-, што-небудзь’, ‘уступ да чаго-небудзь, да якіх-небудзь з’яў, падзей’.

Заданне 35. Падбярэце сінонімы кніжнай афарбоўкі да прыведзеных слоў.

Загана, варожы, сум, забарона, тоесны, распаўсюджанне, дасведчанасць, прыгожы, іншасказальны, незвычайны, роздум, адпаведнасць, усебаковасць, выразнасць, атаясамліванне, паскораны, прызначэнне, увасабленне, відазмяненне, перапынак, спрэчка, памочнік, насмешка, аднаўленне.

Заданне 36. У кожным радку знайдзіце “пятае лішняе” (слова, якое не мае эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі).

Раменьчык, складанчык, каменьчык, струменьчык, вузельчык.

Аблачынка, пярэчка, катрынка, дзяўчынка, машынка.

Відовішча, ямішча, дамiшча, лапішча, вятрышча.

Пачатак

Змест

Старонка 127 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Раздзел “Фразеалогія”

Заданне 1. Вызначыце сінтаксічную ролю фразеалагізмаў.

1. Пакуль тая бульба, то вы закусіце чым бог паслаў (П. Місько). 2. «Ратуйце!» – закрычалі яны ў два галасы і далі дзёру (У. Ліпскі). 3. У гэтую мінуту ззаду наехала на яе другая крыга і штурханула так, што Мікітка паляцеў дагары нагамі (Я. Маўр). 3. – Як я пагляджу, дык мой хлопец не промах: выбраў сабе дзяўчыну да пары (К. Крапіва). 4. Гэты хлапчына малады ды ранні, пальца ў рот яму не кладзі (І. Шамякін). 5. Не будзем жа кожнаму сустрэчнаму гаварыць пра ўсё (В. Хомчанка).

Заданне 2. Вызначыце тып семантычнай злітнасці фразеалагічных адзінак.

Нага на нагу, ні рыба ні мяса, паказваць зубы, на ўсе застаўкі, згусціць фарбы, хоць ваўкоў ганяй, цяля язык аджавала, са спакойным сэрцам, хоць іголка збірай, губы надзьмуць, рабіць выгляд, сунуць нос, як гром з яснага неба, абое рабое, начная зязюля, прытча ва языцах, падліваць масла ў агонь, закідаць шапкамі, злосць бярэ.

Заданне 3. Знайдзіце ў фразеалагізмах устарэлыя словы. Акрэсліце іх значэнні.

Перціся супраць ражна, аршын з шапкаю, пуд солі з’есці, байды біць, бачыць на тры сажні пад зямлёй, біць чалом, чын чынам, у чорта на кулічках, сямі пядзяў у лбе, пад спудам, ні на гран, ні за грош, не фунт ізюму, малая сопка, кот марцовы, каскасы сажань у плячах.

Заданне 4. Вызначыце, якой часціне мовы адпавядаюць наступныя фразеалагічныя звароты.

Абводзіць вачыма, пальчыкі абліжаш, аднаго поля ягада, з аглядкай, антонаў агонь, адарві ды падай, хоць адбаўляй, вадзіць за нос, варушыць мазгамі, богам забыты, алным махам, яхоць вады напіся, свой брат, канторскі пацук, пень асінавы, прасіць рукі, гнуцца ў тры пагібелі, кракадзілавы слёзы, удыхнуць душу, хадзіць на галаве, каб на яго ліха, халера яго бяры, хадзіць на задніх лапках, усплываць на памяць.

Пачатак

Змест

Старонка 128 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 5. Падбярэце сінанімічныя фразеалагізмы да наступных устойлівых выказаў.

Біць адбой, вадзіць за нос, вецер у галаве, за дзедам шведам, дыхаць вольна, вады не замуціць, змотваць вудачкі, іграць на нервах, як карова языком злізала, траянскі конь, непачаты край, аднаго крою, мазоліць вочы, дзе Макар козы пасе, на пальцах можна пералічыць, наводзіць цень.

Заданне 6. Падбярэце да словазлучэнняў фразеалагізмы-антонімы.

Сёмая вада на кісялі, за вочы, галава варыць, кату па пяту, класці пад сукно, без клёпкі ў галаве, як кот з сабакам, адным мірам мазаны, махнуць рукой, нарадзіцца пад шчаслівай зоркай, хоць вока выкалі, трымаць язык за зубамі, ні свет ні зара, апусціць галаву, рукой падаць, востры на язык.

Заданне 7. Вызначыце паходжанне фразеалагізмаў.

Вольны казак, вочы вялікія зрабіліся, гарачая галава, дражніць гусей, другое дыханне, душой загавець, дым каромыслам, заводзіць катрынку, з вуснаў у вусны, з карабля на баль, казёл адпушчэння, капціць свет, мець справу, наступаць на горла, паветраныя замкі будаваць, саламяная ўдава, соль зямлі, таптаць у грязь, трапіць у нерат, увайсці ў гісторыю.

Заданне 8. Вызначыце сярод прапанаваных фразеалагізмаў кніжныя.

Выходзіць з-пад пяра, напускаць туману, нялёгка прыгнала, кесарава кесараві, на кругі свае (вярнуцца), порах сыплецца, ад мала да вяліка, танталавы мукі, на разбор шапак, арыядніна нітка, скланяць на ўсе лады, праметэеў агонь, спяваць асанну, сэрца замірае, чарвяк точыць, чорт яго разбярэ, у фаворы, трымаць высока сцяг, геркулесавы слупы.

Заданне 9. Запішыце фразеалагізмы, групууючы іх паводле відаў стылістычнай афарбоўкі (адабральны, жартаўлівы, неадабральны, іранічны, узнёслы, пагардлівы, асуджальны і г. д.).

Пачатак

Змест

Старонка 129 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Смактаць лапу ‘галадаць’, сунуць нос не ў сваё проса ‘ўмешвацца ў чужыя справы’, сонца ўзыходзіць ‘для каго-небудзь наступае пчасце, што-небудзь новае, вельмі значнае ў жыцці’, спаць на хаду ‘марудзіць, быць вельмі пасіўным, марудлівым’, з языка не спускаць ‘пастаянна гаварыць пра каго-, што-небудзь’, і блізка не стаяў ‘не можа нават параўноўвацца з кім-, чым-небудзь’, хварэць на кішаньковыя сухоты ‘не мець грошай ці скардзіцца на недахоп грошай, безграшоўе’, мамін чынок ‘распешчаны, збалаваны, ні да чаго не прыстасаваны хлопчык, малады чалавек’, упісаць новую старонку ‘зробіць што-небудзь новае, знамянальнае ў якой-небудзь галіне’, з царом у галаве ‘вельмі разумны, кемлівы’.

Заданне 10. Назавіце чалавека, якога можна ахарактарызаваць прапанаванымі фразеалагізмамі.

Ад гаршка паўвяршка, ад зямлі не алрос, аршын з шапкай, жабе па калена, з вузел, кату па пяту, пад стол пяшком ходзіць; стрэляная птушка, біты воўк, стары верабей; язык каля вушэй матляецца, слабы на язык, язык без касцей, язык доўгі, жаба на языку не спячэцца; вецер у галаве гуляе, з ветрам у галаве, куды вецер дзьме; з мухамі ў носе, крывое кола.

Заданне 11. Падбярыце да рускіх фразеалагізмаў адпаведнікі з беларускай мовы.

Одного поля ягоды, нести чепуху, два сапога пара, скалить зубы, втирать очки, дать стрекача, с гулькин нос, сердце ушло в пятки, клевать носом, мозолить глаза, пойти прахом, пустить по миру, оказать милость.

Для даведак: сэрца апала, даць лататы, аршын с шапкой, ласку зрабіць, як кот наплакаў, абое рабое, забіваць бакі, лухту плесці, з ветрам пайсці, вочы рэзаць, з аднаго балота чэрці, з вузел ростам, табаку важыць, да торбы давесці, зубы сушыць.

Заданне 12. Падбярыце як мага больш фразеалагізмаў, якія сінанімічныя наступным словам: *хутка, плакаць, далёка, разумны.*

Пачатак

Змест

Старонка 130 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 13. Знайдзіце перыфразы і акрэсліце іх значэнне.

1. Усё застаецца: і галька, і цені скалістай грады, . . . і рэўнасць, нібы каралеўна, – капрызнай стыхіі дзіця (М. Рудкоўскі). 2. На востраве, у дуброве, у сэрцы маўкліва гняздзяцца сам отныя белыя птахі – мае і тваен ўспаміны (М. Рудкоўскі). 3. Над Бацькаўшчынай – цёплыя снягі: мільярды птушанятак белакрылых спускаюцца на пушчы, на магілы, на весі, бальшакі і берагі (М. Рудкоўскі). 4. І пльвуць камбайны-караблі з залатым руном зямлі (К. Буйло). 5. Вясна ступіла на рачулку. І гулкі крок яе чуцён – браню зімы скідае гулка, бярэ да квецені разгон (П. Броўка). 6. Усё сціхла. Але вось паветра рассякае агністы меч і зіхаціць вясёла (М. Багдановіч). 7. Не памыляліся ніколі ластаўкі – метэаролагі крылатыя: дажджу чакайце – над зямлёю слаліся, вяліся ў небе – сонцам дзень парадзе (М. Маляўка). 8. А ластаўкі ў сяле перавяліся, апошнія шукаюць абароны ў журботным выраі – Чырвонай кнізе (М. Маляўка).

Заданне 14. Раствлумачце сутнасць паняцця “ўстойлівае параўнанне”. Падбярыце прыклады 10 такіх параўнанняў са слоўніка Ф. Янкоўскага “Беларускія народныя параўнанні”.

Пачатак

Змест

Старонка 131 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Раздзел “Лексікаграфія”

Заданне 1. Выпішыце з тлумачальнага, тэрміналагічнага і энцыклапедычнага слоўнікаў азначэнні тэрміна “лексіка”. Параўнайце іх, адзначце розніцу ў тлумачэннях.

Заданне 2. Прааналізуйце (на выбар) лінгвістычны слоўнік (назва, аўтар, месца і год выдання, колькасць слоў) і слоўнікавы артыкул у ім (рэестравае слова, стылістычныя і граматычныя паметы, ілюстрацыйны матэрыял, семантычны аналіз, этымалагічныя звесткі).

Заданне 3. Зрабіце лексікаграфічную апрацоўку прыведзенага выказвання: складзіце тлумачальны слоўнічак на аснове выкарыстаных у слоў, захоўваючы ўсе лексікаграфічныя патрабаванні.

Мова – гэта этыка. Гэта наша спрадвечнае разуменне таго, што ёсць дабро і што ёсць зло, зашыфраванае ў словах (В. Марціновіч).

Заданне 4. Выпішыце з тэксту па два назоўнікі, дзеясловы, прыметнікі і самастойна складзіце тлумачальны слоўнік (захоўваючы ўсе лексікаграфічныя патрабаванні).

Я думаю пра восень. Мабыць, памыляюцца тыя паэты і пісьменнікі, якія бачаць у восені толькі адно заміранне жыцця. Здаецца, усё ідзе якраз наадварот.

Жыццё ў гэтую пару не замірае, а нараджаецца. Яно проста стаіць перад пачаткам новага, яшчэ шырэйшага круга. Бяроза, пад якой я ляжу, адшумела зялёным лісцем і паслала ў свет, можа, мільёны новых бярозак, схаваных у яе лятучым насенні.

Дайце гэтаму насенню пульхную глебу, трохкі святла і цеплыні, і народзіцца новы бярозавы гай ...

Восень – гэта ростані на вечных дарогах старога і новага жыцця. Няхай прыгрэе сонца, і тады за цёплым летам адразу пачнецца вясна, без ніякай восені і зімы, без ніякага перапынку. Хіба ўвосень не расцвітае прыгажуня яблынька, зведзеная ў зман здрадлівай ласкай бабінага лета? Нездарма, відаць, нашы далёкія продкі кожны новы год жыцця пачыналі з восені ... (І. Навуменка).

Пачатак

Змест

Старонка 132 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 5. Знайдзіце ў тлумачальным слоўніку значэнні прапанаваных слоў. Ці ёсць сярод гэтых слоў мнагазначныя словы і словы-амонімы? Як пабудаваны слоўнікавыя артыкуллы мнагазначных слоў і слоў-амонімаў? Якія стылістычныя паметы маюць словы?

Крыніца, прыволле, энтузіязм, баян, лаканічны, лучына, інтрыга, маэстра, злыдзень, мультык, норка, каланча.

Заданне 6. Выпішыце з тлумачальнага слоўніка слоўнікавыя артыкулы, адпаведныя розным спосабам тлумачэння.

Пачатак

Змест

Старонка 133 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Узоры лінгвістычнага аналізу

Парадак фанетычнага аналізу слова

1. Затранскрыбіраваць слова.
2. Вызначыць колькасць складоў у слове, ахарактарызаваць кожны склад па першым і апошнім складовым гуку (прыкрыты ці непрыкрыты, закрыты ці адкрыты).
3. Вызначыць націскны склад, ахарактарызаваць націск: рухомы ці нерухомы.
4. Ахарактарызаваць кожны гук:
 - зычны:
 - паводле ўдзелу голасу і шуму: шумны (глухі або звонкі ці санорны;
 - паводле спосабу ўтварэння: змычны (выбухны), шчылінны (фрыкатыўны), змычна-шчылінны (афрыката), змычна-праходны, вібрант (дрыжачы);
 - паводле месца ўтварэння: губны (губна-губны, губна-зубны), язычны (пярэднеязычны, сярэднеязычны, заднеязычны);
 - паводле цвёрдасці/мяккасці;
 - галосны:
 - паводле месца пад'ёму языка (пярэдні, сярэдні, задні рад);
 - паводле ступені пад'ёму языка (верхні, сярэдні, ніжні пад'ём);
 - паводле ўдзелу губ (лабіялізаваны, нелабіялізаваны);
 - націскны ці ненаціскны.
5. Колькасць гукаў і літар.

Пачатак

Змест

Старонка 134 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Парадак графічнага аналізу

1. Назваць літары (прывесці іх алфавітную назву) і абазначаныя імі гукі.
2. Параўнаць колькасць літар і гукаў, выявіць прычыну несупадзення, акрэсліць разыходжанні паміж гукамі і іх графічным абазначэннем.
3. Выявіць значэнне літар: асноўнае ці дадатковае.
4. Назваць адназначныя і двухзначныя літары.
5. Вызначыць прыцып ужывання літар: складовы ці гукавы.

Парадак арфаграфічнага аналізу

1. Запісаць слова, падкрэсліць арфаграмы.
2. Вызначыць від арфаграмы, сфармуляваць адпаведнае правіла.
3. Назваць, на якім прыцыпе заснаваны правіліс арфаграмы.

Парадак лексічнага аналізу

1. Лексічнае значэнне;
2. Тып лексічнага значэння (прамае ці пераноснае, матываванае ці нематываванае, свабоднае ці несвабоднае).
3. Адназначнае ці мнагазначнае слова.
4. Аманімічныя адносіны.
5. Сінанімічныя адносіны.
6. Антанімічныя адносіны.
7. Тып слова паводле паходжання (спрадвечна беларускае, запазычанае).
8. Тып слова паводле сферы ўжывання (агульнаўжывальнае, абмежаванага ўжытку (дыялектнае, спецыяльнае, жаргоннае)).
9. Стылістычная характарыстыка (паводле стылістычнага разраду (кніжнае, гутарковае або міжстылёвае) і паводле наяўнасці/адсутнасці эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкі (стылістычна нейтральнае або эмацыянальна афарбаванае)).
10. Тып слова паводле адносін да актыўнага ці пасіўнага складу лексікі.

Пачатак

Змест

Старонка 135 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Парадак фразеалагічнага аналізу

1. Фразеалагічнае значэнне.
2. Тып фразеалагізма паводле паходжання і спосаб утварэння выраза (называецца па магчымасці);
3. Тып фразеалагізма паводле семантычнай злітнасці кампанентаў (фразеалагічнае зрашчэнне, фразеалагічнае адзінства, фразеалагічнае спалучэнне).
4. Семантыка-граматычны тып фразеалагізма (паводле суадноснасці з часцінамі мовы).
5. Структурна-граматычны тып фразеалагізма (фразеалагізмы-спалучэнні, фразеалагізмы-словазлучэнні, фразеалагізмы-сказы).
6. Стылістычная характарыстыка фразеалагізма.
7. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

Пачатак

Змест

Старонка 136 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

Кантрольная праца № 1

Заданне 1. Затранскрыбіруйце выдзеленыя словы, падзяліце іх на склады, дайце характарыстыку кожнаму складу. Зрабіце фанетычны разбор падкрэсленых слоў.

Студзень – з казкамі **снежных** аблокаў,
Люты – шчодры на сіні мароз,
Сакавік – з сакатаннем і сокам
Непаўторных **вясновых** бяроз,
Красавік – час маланак і **ліўняў**,
Травень – з першым **каханнем**, сяўбой,
Чэрвень – з ягаднаю зарой,
Ліпень – з мёдам,
З пшаніцаю – жнівень,
Спелы **яблычны** верасень,
Светлы кастрычнік
У празрыстасці чыстай, крынічнай,
Лістапад – залаты лістапад,
Снежань – першы **густы** снегапад... (П. Панчанка).

Заданне 2. Знайдзіце ў тэксце словы, у якіх праўляецца аканне і яканне.

Я хачу правесці вас па зямлі, якая для мяне даражэйшая за ўсё. Самы ўтульны і чароўны кут. Якая яна, мая зямля? Гэта залатыя палі збажыны з сінімі вочкамі васількоў. Светлыя ад бяроз гаі, што аглухлі ад птушынага звону. І пушчы, падобныя на храмы. Пушчы, дзе горда нясуць свае кароны алені. Гэта бясконцыя жылы рэк, у якіх плешчуцца бабры і рыба на захадзе сонца. І гэта амаль адзінаццаць тысяч азёр, чыстых, як усмешка дзіцяці (У. Караткевіч).

Пачатак

Змест

Старонка 137 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 3. Падкрэсліце словы, у якіх ёсць падоўжаныя зычныя.

Ноччу, разлавацца, асенні, багацце, асінік, аддалены, моладзю, аддзячыць, каменны, лімонны, каменне, гулівы, рассыпаць, наваколле, суквецце, вучыцца, жыццё, разросся, убранне, разводдзе, ажынік, суквецце, беззаганны, разлаваны.

Заданне 4. Спішыце словы, пастаўце ў іх націск.

Мысленне, садавіна, існуе, маляр, вусы, грамадзянін, выпадак, каменны, заінець, даўніна, крапіва, слабы, крыху, апрануты, кулінарыя, цяжар, статут, бульбяны, гліняны, эксперт, падпарадкаванне, аксюмаран, навіна, спіна, стары.

Заданне 5. Затранскрыбіруйце словы, групуячы іх у адпаведнасці з фанетычнымі працэсамі.

Завушніцы, ад сэрца, экзамен, з лесу, лічба, дождж, расчыніць, уваччу, класці, наскі, па-інтэлігенцку, таварыскі, стагоддзе, з поля, футбол, з жаху, песня, пераезд, талерка, весці, адпачыць, грузчык, дзве, разжаліць, па-палескі, міласэрны, адгэтуль, параходства, узбярэжжа, вітаешся, рэдка, бяспкодны, вусцішна, аржаны, ірдзець.

Заданне 6. Запішыце тэкст у фанетычнай транскрыпцыі.

Пагавары са мной на мове,
На нашай роднай, не чужой.
Адчуеш ты – у кожным слове
Душа яднаецца з душой.
І сэрца сэрцу адкрывае
Свае духоўныя сады –
Там салаўіны хор спявае,
Там смак крынічнае вады (І. Пракаповіч).

Пачатак

Змест

Старонка 138 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

ЛІТАРАТУРА

1. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Ч. 1 : Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. – 351 с.
2. Клундук, С. С. Беларуская мова : усе складаныя тэмы : тэорыя і практыкаванні / С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 112 с.
3. Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.]; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Выш. шк., 2017. – 588 с.
4. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / пад агул. рэд. Л. М. Грыгор’евай. – Мінск : Выш. шк., 2010. – 621 с.
5. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – 654 с.

Пачатак

Змест

Старонка 139 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Кантрольная праца № 2

Заданне 1. Адзначце словы (спалучэнні слоў), вымаўленне якіх не супадае з напісаннем.

Лес і возера, трава і дрэвы, лодка, дождж, вузкі, рэпартаж, даведка, з Іванам, грыб, лёгкі, узмежак, грузчык, подзвіг, зачэпішыся, бяшумна, схітрыць, выязджаць, салодкі, без нас, адказаць, песня, адбегчы, адсвечваць, матчын, аб'езд, без спрэчак, безліч, разжаваць, дзядзька, расшчодрыцца, не ўзяць.

Заданне 2. Прачытайце ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем. Над кожным прыназоўнікам падпішыце гук, які вымаўляецца на яго месцы. Раствумачце, чаму пры аднолькавым напісанні адзін і той жа прыназоўнік вымаўляецца па-рознаму.

Ехалі з песнямі, ліст з бярозы, ішла з сястрой, працаваць з ліпеня, сустрэліся з Жэнем і з Мікалаем, размаўляць з шафёрам, вярталася з сесіі, выбегчы з жыта, дождж ліў як з вядра, сукенка з шоўку, прыехаць з Гершон, выпадак з жыцця, сплесці з саломы, прыйшлі з парку, дастаць з шафы, сябраваць з Сашам, чалавек з характарам, скрануцца з месца, прынеслі з лесу, вярнуліся з Кішынёва.

Заданне 3. Прачытайце тэкст, выпішыце словы, у якіх напісанне не супадае з вымаўленнем. Раствумачце асаблівасці вымаўлення гукаў у гэтых словах. Вызначыце асаблівасці беларускага літаратурнага вымаўлення.

Былі пагодныя дні. З сонцам ад ранку да вечара, з сінім небам. Днём яшчэ было цёпла, а пад вечар, калі чырвонае сонца сцякала за лес, апусцелая, няласкавая зямля стыла на холадзе. Пад поўнач бяліў яе іней, у ледзяныя, звонкія раніцы і трава каля платоў і на выганах, і палі з загонам і яшчэ не скопанай бульбы, і панурыя, учарнелыя стрэхі – усё было па-зімоваму белае. Калі ўздымалася над чэзлым балотным алешнікам сонца, светлае, прамяністае, ад інею аставаліся толькі цемнаватыя плямы вільгаці. Неўзабаве знікалі і яны. Іней трымаўся яшчэ ў цені дрэваў і хат, трымаўся ўпарта, пакуль сонечная цеплыня не дабіралася і сюды (І. Мележ).

Пачатак

Змест

Старонка 140 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 4. Абазначце націск у дзеяслоўных формах.

Далі, занялі, перажылі, пераплылі, аддалі, прынялі; дала, узяла, прыняла, перажыла, заняла; бераце, ідзяце, спадзеяцеся, крычыце, бежыце, несяце, стрыжаце, седзіце.

ЛІТАРАТУРА

1. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Ч. 1 : Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. – 351 с.
2. Клундук, С. С. Беларуская мова : усе складаныя тэмы : тэорыя і практыкаванні / С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 112 с.
3. Слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. М. В. Бірылы. – Мінск : БелСЭ, 1987. – 902 с.
4. Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.]; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Выш. шк., 2017. – 588 с.
5. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / пад агул. рэд. Л. М. Грыгор’евай. – Мінск : Выш. шк., 2010. – 621 с.
6. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – 654 с.

Пачатак

Змест

Старонка 141 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Кантрольная праца № 3

Заданне 1. Акрэсліце ў тэксце графічныя сродкі, выкарыстаныя для яго перадачы на пісьме.

Вядома ўсім, што вельмі шмат
Куткоў на свеце дзіўных.
Але не менш, а болей, брат,
Іх на тваёй радзіме,
У нашым краі дарагім,
У Беларусі роднай.
Не памяняешся ні з кім
Яе красою годнай (І. Муравейка).

Заданне 2. Запішыце тэкст у фанетычнай транскрыпцыі. Падкрэсліце словы, у якіх колькасць літар і гукаў не супадае.

Якая прыгожая назва ў нашай краіны – Беларусь! А яшчэ мы завём яе – Радзіма. А яшчэ – Бацькаўшчына. Радзіма – бо тут мы нарадзіліся, бо яна нам самая родная з усіх краін на цэлым свеце. Бацькаўшчына – бо яна дасталася нам ад бацькоў нашых. А ім ад іхніх бацькоў – нашых дзядоў. А далей – ад прадзедаў, ад прапрадзедаў... І так – аж да самых далёкіх продкаў (А. Вольскі).

Заданне 3. Прачытайце гэкт. Выпішыце і затранскрыбіруйце па 5 слоў, у якіх гукі на пісьме перадаюцца паводле гукавога і складовага прынцыпаў.

Наш родны беларускі край. Ён прыгожы і па-свойму адметны на поўначы і на поўдні, на ўсходзе і на захадзе. Там, дзе цячэ Дзвіна, у якую па-паўночнаму задумліва глядзяцца елкі і сосны, і пятляе між палёў Бярэзіна; дзе струменіць, набіраючыся сілы, Нёман і шырыцца, выбіраючыся з балот, Прыпяць, дзе гамоніць з высокімі берагамі Дняпро і трэцца хвалямі аб лодкі паўднёва-ласкавы Сож...

Ён, наш край, прыгожы і непаўторны сваімі рэкамі і азёрамі, сваімі лясамі і лугамі, сваімі сцежкамі і дарогамі... (Я. Сіпакоў).

Пачатак

Змест

Старонка 142 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 4. Вызначыце розныя спосабы абазначэння мяккасці зычных, а таксама выпадкі, калі мяккасць на пісьме не абазначана і праяўляецца толькі пры вымаўленні.

Неба гэтымі днямі сінела чыстае і глыбокае. Яно не было цяпер такое яркае, як раней, часта атульвала яго белаватая, нібы малочная, смуга, і яно здавалася бляклым, быццам выгаралым за ліпеньскую і жнівеньскую спёку. Сонца таксама было іншае. Аддаўшы амаль увесь свой пал лету, яно берагло рэшткі цяпла, грэла мала, але надзіва лагодна і пяшчотна. Гэтай лагоднасцю і пяшчотай было напоўнена ўсё ў прыродзе ўсе дні (І. Мележ).

Заданне 5. Спішыце тэкст, раскрываючы дужкі. Устаўце прапушчаныя літары.

І. Хораша ў полі зімою... У полі аснежа..ым, дзе такія гурбы прыгожыя, н..ахопная ш..рыня і празрыстае неба, што пач..нае ц..мнець з надыходам вечара.

С..рабрыцца сне.., мігацяць н..злічоныя міл..ёны брыль..нцістых іголак, вец..р-кусака шчыпле за шчокі, нос. Заб..раецца за ка..нер, нев..дзімкаю прабіраецца пад кажу.. са св..ёю х..лоднаю п..шчотай. Тулі..ся, пацягвае..ся, па..біраеш пад с..бе ногі, да якіх вельмі ахвоч маро.. са св..імі б..лючымі пац..лункамі.

Але ўсё ж такі добра. Так б..дзёра скрыпя..ь п..лазы, с..нежны пыл л..ціць з-пад капіт, а..дае цябе ледз..ністымі пырскамі, аж за..мурваеш вочы. А коні бягу..ь — падг..няць не трэба — дарога ч..стая, дарога с..лі..кая, чаму ж не бегчы.

Надыходзіць вечар, сінеюць сн..гавыя гурбы, ад бле..нага мес..ца цягнуцца празрыстыя промені і не з..яюць, а тлеюць над лесам і полем. Сінія ..ені плывуць за кустамі, кладуцца ў бар..зёнкі, у сн..гавыя сумёты. А зоры, тыя нібы выл..цець хочуць са св..іх гнёзда.., да таго зыркяі, бл..скачучы яны ў маро..ным паветры.

І сало..кі сум закрадваецца ў сэр..ца, ціхі сум, н..пазна..ы. Здаецца, што п..юць над табой срэбныя жа..ранкі, заліваюцца т..емныя бомы чудо..нымі танюс..нкімі пералівамі, якія ачунаюць ц..бе ў н..быццё... Нібы в..сна а..дымае цябе пахучымі кветкамі.

Ты пачынаеш др..маць... (М. Лынькоў)

Пачатак

Змест

Старонка 143 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

II. Зімняе со..нца ледзь узвышалася над лесам, хоць было яшчэ толькі п..ўдня. Паабапал с..це..кі р..слі маладыя гну..кія б..ро..кі, клёнікі, раскошныя кусты арэшніку. Былі тут і сосны, але рэ..кія і старыя, таму не на..та кідаліся ў вочы.

Усюды ў лесе было ўжо многа снег.., і ён меў тут такі выгляд, быццам нехта яго толькі што выт..птаў. На яго прыемна было гл..дзець, ад яго лё..ка дыхалася. С..не..знайшоў с..бе прытулак, дзе толькі мог.. Ён не прамінуў ніводнай галінкі і нават ніводнага сц..бла, калі яно хоць крыху было нахіле..а.

І вызначаліся ў лесе такія з'явы, якіх раней ніхто не мо.. бы за..важы..ь. Прыгледз..ўшыся, тут можна было знайс..ці цудоўныя белыя аркі, за якімі віднелася нешта чароўнае, але зусім н..в..домае, можна было ..бачыць ялінкі, падобныя да казачных сн..гурачак у белых кажущках і шапачках. Месцамі над с..це..кай ні..ка з..вісалі галіны старых сосен (А. Кулакоўскі).

Папалуднаваўшы, яны маўкліва вырашылі, што гадзіну якую можна і адпачыць. Месца якраз ім траплялася добрае - гальнае і сухое. За колькі крокаў адсюль баравіна спадала ў нізінку, а там купчасціўся ўжо ягаднік ля струхнелых пнёў, чарнела сатлелае голле. Яшчэ далей цёмная сцяна ялін прапыта была тонкімі стваламі рэдкіх бярозак: да нізінкі неўпрыкмет падступала зацішнае, змрочнае ўрочышча.

III. Але тут, на самым кра.. светлай б..равіны, было суха, цёпла ад з..млі, нагрэтай со..нцам, густа ..сыша..ай шорсткім шыголлем і квольмі лусачкамі маладой с..сновай кары. Седз..чы, можна было доўга гл..дзе..ь на неба, што св..цілас.. за калматымі хво..мі, любавацца ласкавым золатам высокіх ствало..: а..сюль, з з..млі, здавалася, што яны сыходзіліся ..гары.

Напрацава..шыс.. як мае быць, рэж..чы дровы, Васілю цяпер прыемна было а..чува..ь гарачую млявас..ць у руках, у пл..чах – ва ўсім ..еле. Прыемна было і тое, што вось яны, удвух толькі тут, у лесе, зара.. м..ўча..ь, пад ціхі пошум сосна.. дума..чы кожны св..ё. Васіль дык нават і рады быў гэтаму, бо ён жа ведаў, якой н..лё..кай бывае часам гаворка з чалавекам, калі ў ц..бе з ім выйшла нешта не зусім прыемнае, яшчэ і цяпер не яснае да канца – і таму н..вядома, як табе гл..дзе..ь на яго, таго чалавека, і як яму глядзець на ..ябе (М. Стральцоў).

Пачатак

Змест

Старонка 144 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

ЛІТАРАТУРА

1. Беларускі правапіс : дапам. для студэнтаў / склад. Л. І. Бурак [і інш.] ; пад агул. рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : ТетраСистемс, 2012. – 223 с.
2. Іўчанкаў, В. І. Беларуская арфаграфія: апавяданні і гісторыі / В. І. Іўчанкаў. – Мінск : Пачатк. шк., 2010. – 304 с.
3. Іўчанкаў В. І. Беларускі правапіс у апорных схемах: паводле новай рэдакцыі «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» : дапам. для настаўнікаў агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / В. І. Іўчанкаў. – Мінск : Пачатк. шк., 2011. – 56 с.
4. Кандрацэня, І. У. Сучасная беларуская арфаграфія : акадэмічны даведнік / І. У. Кандрацэня., Л. П. Кунцэвіч, А. А. Лукашанец. – Мінск : Аверсэв, 2012. – 272 с.
5. Клундук, С. С. Беларуская мова : усе складаныя тэмы : тэорыя і практыкаванні / С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 112 с.
6. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.
7. Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.]; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Выш. шк., 2017. – 588 с.
8. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / пад агул. рэд. Л. М. Грыгор’евай. – Мінск : Выш. шк., 2010. – 621 с.
9. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – 654 с.

Пачатак

Змест

Старонка 145 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Кантрольная праца № 4

Заданне 1. Прачытайце тэкст. Вызначыце лексічнае і граматычнае значэнні выдзеленых слоў.

Лес ужо жыў сваім актыўным, багатым **вясновым** жыццём. **Стракала** сарока, чэкаў дзяцел, дрозд абзываўся ў **хвойніку**. Нават мурашнік, што трапіўся на вочы, і той варушыўся: выпаўзалі, грэліся на сонцы мурашкі, пакуль яшчэ надта павольныя і вялыя пасля зімовай спячкі. Цёк сок-бярозавік, і **свежыя** бярозавыя пні былі мокрыя, быццам іх хто знарок паабліваў **вадою** (Б. Сачанка).

Заданне 2. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Падкрэсліце словы, агульныя для рускай і беларускай моў.

Ветра нет, и нет ни солнца, ни света, ни тени, ни движения, ни шума; в мягком воздухе разлит осенний запах, подобный запаху вина; тонкий туман стоит вдали над желтыми полями. Сквозь обнаженные, бурые сучья деревьев мирно белеет неподвижное небо; кое-где на липах висят последние золотые листья. Сырая земля упруга под ногами; высокие сухие былинки не шевелятся; длинные нити блестят на побледневшей траве (И. Тургенев).

Заданне 3. Вызначыце дамінанты сінанімічных радоў, укажыце семантычныя адценні сінонімаў. Складзіце і запішыце з імі сказы.

Буйны, велічэзны, аграмадны, вялікі, гіганцкі; дубець, зябнуць, мёрзнуць, калець, стыць; водар, пах, арапат, духмянасць; дрыгва, твань, балота, багна, імшара, імшарына; мужны, бястрашны, смелы, адважны, храбры, стойкі, геройскі.

Заданне 4. Падбярыце да іншамоўных слоў беларускамоўныя адпаведнікі і запішыце іх.

Антракт, аратар, аргумент, дыплом, дыскусія, інцыдэнт, мемуары, вакуум, іронія, рэстраўрацыя, аналогія, афіша, мініяцюрны, басейн, брак, алегарычны.

Пачатак

Змест

Старонка 146 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Заданне 5. Растлумачце значэнні паронімаў, складзіце з выдзеленымі словамі сказы.

Санлівы – сонны, **паказальны** – **паказны**, сінець – сініць, ласкавы – ласкальны, развалены – развалісты, расяны – росны, сабалёвы – сабаліны, скрытны – скрыты, **слоўнікавы** – **слоўны**, сляпак – сляпень, **тактоўны** – **тактычны**, травяністы – травяны.

Заданне 6. Запішыце прыказкі і прымаўкі, дзе выкарыстоўваюцца антонімы.

Заданне 7. Вызначыце словы, ужыты ў пераносным значэнні.

У футра цёплае адзеты,
У валёнкі белыя абуты,
Ішоў сваёй хадой сагрэты,
Дрымучым лесам месяц люты.
Стаяла ночка, пёк мароз,
Парыпваў лёгка свежы снег.
А на плячах вандроўнік нёс
Вялізны поўны белы мех.
“Цікава, думаў люты-месяц, –
Што ў гэты мех зіма паклала?”
Каля пянька прыстаў у лесе
І развязаў мяшок памалу... (В. Жуковіч).

Пачатак

Змест

Старонка 147 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

ЛІТАРАТУРА

1. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў / А. М. Булыка. – Мінск : Народная асвета, 1993. – 398 с.
2. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў: актуальная лексіка / А. М. Булыка. – Мінск : ТАА “Харвест”, 2005. – 336 с.
3. Гамеза, Л. М. Комплексны лексічны слоўнік беларускай мовы: сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы / Л. М. Гамеза. – Мінск : ТетраСнстемс, 2008. – 304 с.
4. Гаўрош, Н. В. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н. В. Гаўрош. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 603 с.
5. Грабчыкаў, С. М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С. М. Грабчыкаў. – Мінск : Народная асвета, 1994. – 477 с.
6. Клышка, М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М. К. Клышка. – Мінск : Беларуская навука, 2005. – 592 с.
7. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / А. Я. Баханькоў, В. П. Лемцогова, Г. Ф. Вештарт [і інш.] ; пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
8. Старычонок, В. Д. Слоўнік амонімаў беларускай мовы / В. Д. Старычонок. – Мінск : Вышэйшая школа, 1991. – 254 с.
9. Струкава, С. М. Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў: па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі / С. М. Струкава. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – 655 с.
10. Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.]; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Выш. шк., 2017. – 588 с.
11. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / пад агул. рэд. Л. М. Грыгор’евай. – Мінск : Выш. шк., 2010. – 621 с.
12. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – Мінск : БелЭН, 2005. – 784 с.
13. Уласевіч, В. І. Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. – Мінск : ТетраСнстемс, 2009. – 448 с.
14. Шведаў, С. М. Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С. М. Шведаў. – Мінск: Сучаснае слова, 2004. – 480 с.

Пачатак

Змест

Старонка 148 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Кантрольная праца № 5

Заданне 1. Арыентуючыся на значэнне, устанавіце кампанентны склад фразеалагізмаў, выбраўшы патрэбнае з дужак.

Як (Базыль, Марка, Янка, Кастусь, чорт) па пекле – ‘бесперастанку (рухацца, рабіць, часам без толку)’; да пары (збан, гаршчок, чыгунок, слоік, кубак) ваду носіць – ‘не заўсёды так будзе, усяму бывае канец’; за (нож, гуж, кнігу, галаву, розум) узяцца – ‘распачаць якую-небудзь справу, лічачы сябе здольным выканаць яе’; абрасці (сувязямі, мохам, праблемамі, барадой, сябрамі) – ‘адстаць ад жыцця, апусціцца’; пусціць (вялікага, рудога, чырвонага, галасістага, чорнага) пеўня – ‘падпаліць’; (збіць) на (вялікі, салодкі, кіслы, смачны, горкі) яблык – ‘моцна’.

Заданне 2. Да дадзеных фразеалагізмаў падбярыце сінанімічныя.

Кляваць носам, абвесці вакол пальца, браць верх, хоць гаць гаці, з камароў нос, як пшаніцу прадаўшы, хоць касой касі, рукой падаць.

Заданне 3. Выпішыце фразеалагізмы і акрэсліце іх значэнне.

Запішы сабе на лбе! Зарубі на носе! Наматай на вус: без майго дазволу нічога на Зямлі не рабі. Ты не разумеееш нашага жыцця, а умешваешся!

Запішы на лбе... Інфармацыю не зразумеў. Па маіх звестках, людзі на лбе не пішуць, і я не буду. Бо не ведаю, для чаго гэта. Не буду рабіць зарубку на носе – няма ў мяне носа. У многіх афрыканскіх плямёнах робяць зарубкі на носе, на шчоках. Насы пратыкаюць, прасоўваюць упрыгожванні...

Ты неказаў таксама, што матаць на вус. Ніткі? Няма ў мяне нітак, і ў цябе няма, акрамя тых, што ў тканіне. Мае вусы – антэны. Калі ты хочаш узмацніць адчувальнасць маіх антэн, то трэба не ніткі матаць, а дрот.

Як бачыш, інфармацыя твая няправільная, а таму бескарысная, нават шкодная (П. Місько).

Заданне 4. Знайдзіце ва ўрыўках з «Новай зямлі» Я. Коласа ўстойлівыя спалучэнні слоў і патлумачце іх значэнні. Вызначыце, якімі членамі сказа яны з’яўляюцца.

Пачатак

Змест

Старонка 149 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Глядзелі ўтрох на гэты спытак
І ўсё разгледзелі да нітак.
І хлопцы тут пасябравалі,
Язык і Яську развязалі...

Ён толькі летась скончыў школку
І веды меў у адну столку,
Ды й тых патраціў з палавіну,
У поле гонячы скаціну.

А хлопцы нават паўставалі,
У чыгунчык вочы паўстаўлялі,
Глядзяць, не моргнуць яны вокам:
Эх, мусіць смачны клёцкі з сокам!

А хлопцы проста збілісь з тропу
І ў нейкім страсе і ў захопу
На дзядзьку-кухара глядзелі,
Як бы яны аслупянелі.

Пачатак

Змест

Старонка 150 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

ЛІТАРАТУРА

1. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вучэбны дапаможнік / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
2. Лепешаў, І. Я. Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства: дапаможнік / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
3. Малажай, Г. М. Сучасная беларуская мова: перыфраза: фразеалогія : вучэбны дапаможнік для ВНУ / Г. М. Малажай. – Мінск : Вышэйшая школа, 1992. – 238 с.
4. Лепешаў, І. Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Мінск : БелЭн, 1996. – 352 с.
5. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларуская энцыклапедыя, 2008.
6. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – 448 с.

Пачатак

Змест

Старонка 151 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Пытанні да экзамену

1. Гістарычныя этапы развіцця беларускай літаратурнай мовы.
2. Сутнасць паняццяў: дыялектная мова, дыялект, гаворка. Асноўныя дыялектныя масівы на тэрыторыі Беларусі, іх моўныя асаблівасці.
3. Паняцце ‘моўная норма’. Нормы беларускай літаратурнай мовы.
4. Прадмет і задачы фанетыкі. Фанетычныя адзінкі, іх характарыстыка.
5. Галосныя гукі і іх класіфікацыі. Гістарычныя і фанетычныя змены галосных гукаў. Аканне і яканне ў беларускай літаратурнай мове.
6. Зычныя гукі і іх класіфікацыі. Няпарныя зычныя паводле глухасці і звонкасці, цвёрдасці і мяккасці.
7. Фанетычныя (пазіцыйныя і камбінаторныя) змены зычных гукаў.
8. Асіміляцыя. Віды асіміляцыі. Дысіміляцыя. Аглушэнне. Дзеканне і цеканне.
9. Гістарычныя змены зычных гукаў. Фанетычнае падаўжэнне зычных, адрозненне яго ад марфалагічнага падваення. Змена [в], [л] на [ў].
10. Склад. Тыпы складоў. Складападзел.
11. Націск, тыпы націску. Інтанацыя.
12. Арфаэпія і яе задачы. Прычыны адхіленняў ад беларускага літаратурнага вымаўлення. Вымаўленне галосных.
13. Вымаўленне зычных і спалучэнняў зычных.
14. Графіка, яе змест і задачы. Суадносіны літар і гукаў.
15. Гукавы і складовы прынцыпы беларускай графікі. Графічныя сродкі. З гісторыі беларускай графікі.
16. Арфаграфія як раздзел мовазнаўства. Прынцыпы арфаграфіі.
17. Правапіс галосных.
18. Правапіс зычных.
19. Правапіс мяккага знака і апострафа ў беларускай мове.
20. Правапіс слоў разам, асобна і праз злучок.

Пачатак

Змест

Старонка 152 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

21. Ужыванне вялікай літары ў беларускай мове.
22. **Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Слова як адзінка мовы. Прыметы слова.**
23. **Лексічнае і граматычнае значэнні слова. Тыпы лексічных значэнняў слова: паводле сувязі з рэчаіснасцю, ступені матываванасці, лексічнай спалучальнасці.**
24. **Мнагазначнасць слова. Асноўныя тыпы пераносных значэнняў: метафара, метанімія, сінекдаха.**
25. **Сінонімы. Тыпы сінонімаў. Сінанімічны рад. Сувязь сінаніміі з мнагазначнасцю. Стылістычная роля сінонімаў.**
26. **Антонімы. Тыпы антонімаў. Стылістычнае выкарыстанне антонімаў (антытэза, аксюмаран).**
27. **Аманімія. Амонімы, іх тыпы. Адрозненне аманіміі ад мнагазначнасці.**
28. **Паранімія. Паранімы, крытэрыі іх вызначэння. Тыпы паронімаў. Адрозненне паронімаў ад амонімаў і сінонімаў.**
29. **Лексіка беларускай мовы паводле паходжання. Спрадвечна беларуская лексіка: індаеўрапейская, агульнаславянская, усходнеславянская, уласнабеларуская.**
30. **Запазычаная лексіка беларускай мовы. Засваенне запазычаных слоў: фанетычнае, графічнае, граматычнае, семантычнае.**
31. **Даўнія запазычанні з неславянскіх (лацінскай, грэчаскай, нямецкай) і славянскіх моў (польскай, чэшскай). Шляхі запазычання.**
32. **Калькі і паўкалькі. Інтэрнацыянальная лексіка. Экзатызмы. Варварызмы.**
33. **Агульнаўжывальная лексіка беларускай мовы і лексіка абмежаванага ўжытку: дыялектная лексіка. Дыялектызмы і іх тыпы.**
34. **Спецыяльная лексіка (тэрміналагічная і прафесійная). Жаргонная лексіка і аргатызмы.**
35. **Стылістычныя разрады лексікі.**
36. **Лексіка беларускай мовы паводле актыўнага і пасіўнага складу. Гістарызмы, архаізмы, неалагізмы.**

Пачатак

Змест

Старонка 153 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

37. Фразеалогія як раздзел мовазнаўства. Фразеалагізм як моўная адзінка, яго адносіны да слова і словазлучэння. Прыметы фразеалагізма.

38. Класіфікацыя фразеалагізмаў паводле семантычнай злітнасці. Тыпы фразеалагізмаў паводле іх суадноснасці з часцінамі мовы.

39. Фразеалагізмы беларускай мовы паводле паходжання. Фразеалагічныя калькі. Стылістычная класіфікацыя фразеалагізмаў.

40. Прыказкі, прымаўкі. Крылатыя словы, афарызмы, перыфразы.

41. Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства. Прадмет і задачы лексікаграфіі. Тыпы слоўнікаў. Энцыклапедычныя слоўнікі.

42. Лінгвістычныя слоўнікі.

Пачатак

Змест

Старонка 154 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

Змест вучэбнага матэрыялу

1. Уводзіны. Літаратурная мова – адна з формаў нацыянальнай мовы, яе прыметы і асаблівасці. Нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Норма і варыянтнасць. Беларуская літаратурная мова і дыялекты беларускай мовы, іх узаемадзеянне.

Беларуская мова сярод іншых славянскіх моў. Гістарычныя ўмовы і асноўныя этапы развіцця беларускай мовы. Старажытная беларуская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім. Жанравая разнастайнасць твораў на старажытнай беларускай мове. Прычыны заняпаду беларускай мовы ў Рэчы Паспалітай і Расійскай імперыі.

Сацыяльна-палітычныя ўмовы развіцця і функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў XX–XXI стст. Роля беларускіх пісьменнікаў ва ўдасканаленні і развіцці беларускай літаратурнай мовы. Закон “Аб мовах у Беларускай ССР”.

2. Фанетыка

2.1 Фанетыка як раздзел мовазнаўства. Прадмет і задачы фанетыкі.

Паняцце пра фанетычнае члянэнне маўленчай плыні. Фанетычныя адзінкі вуснага маўлення (гук, склад, фанетычнае слова, маўленчы такт, інтанацыйная фраза).

2.2 Класіфікацыі гукаў: акустычная, артыкуляцыйная і функцыянальная.

Галосныя гукі і іх класіфікацыя (паводле удзелу губ, ступені і месца пад’ёму языка). Моцная і слабая пазіцыі галосных гукаў. Пазіцыйныя змены галосных гукаў. Аканне і яканне ў беларускай мове. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні галосных гукаў.

Зычныя гукі і іх класіфікацыі: акустычная (паводле ўдзелу голасу і шуму), артыкуляцыйная (па спосабе ўтварэння, месцы ўтварэння), дадатковай артыкуляцыі (цвёрдасці і мяккасці, наяўнасці шпыхага і свісцячага адцення).

2.3 Фанетычныя (пазіцыйныя і камбінаторныя) змены зычных гукаў.

Пачатак

Змест

Старонка 155 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Асіміляцыя і дысіміляцыя. Фанетычнае падаўжэнне зычных. Адрозненне падаўжэння ад марфалагічнага падваення. Змена [в], [л] на [ў]. Дзеканне і цеканне. Іншыя змены зычных гукаў (дыярэза, эпентэза, метатэза, сцяжэнне). Фанетычныя і гістарычныя чаргаванні зычных гукаў.

Прыстаўныя галосныя і зычныя гукі.

Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў параўнанні з рускай мовай.

2.4 Склад. Націск. Фанетычны разбор. Фанетычная транскрыпцыя

Тыпы складоў. Прынцыпы складападзелу ў беларускай мове.

Націск. Тыпы слоўнага націску. Свабодны (разнамесны) і несвабодны (фіксаваны) націск. Рухомы і нерухомы націск. Асноўны і пабочны націск. Націск як сродак размежавання слоў і формаў слоў. Акцэнталагічныя варыянты.

3. Арфаэпія. Арфаэпія і яе задачы. Арфаэпічныя нормы і прычыны адхіленняў ад нормаў беларускага літаратурнага вымаўлення.

4. Графіка і арфаграфія. Графіка, яе змест і задачы. Пісьмо, віды пісьма. Беларускі алфавіт. Суадносіны літар і гукаў. Функцыі літар е, ё, ю, я, і. Абазначэнне мяккасці зычных на пісьме. Гукавы і складовы прынцыпы беларускай графікі.

Нялітарныя графічныя сродкі: апостраф, злучок, пунктуацыйныя знакі, знак націску, знак параграфа.

Арфаграфія, яе прадмет і задачы. Прынцыпы беларускай арфаграфіі.

5. Лексікалогія

5.1 Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Лексічны склад мовы. Адлюстраванне ў лексіцы нацыянальнай культуры і гісторыі. Безэквівалентная лексіка.

Слова як адзінка мовы. Функцыі слова. Слова і словаформа. Паняцце пра варыянты слова.

Лексічнае значэнне слова. Паўназначныя і непаўназначныя словы. Тыпы лексічных значэнняў слова: матываваныя і нематываваныя, свабодныя і звязаныя, прамыя і пераносныя. Асноўныя тыпы пераносных значэнняў: метафара, метанімія, сінекдаха.

Пачатак

Змест

Старонка 156 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

5.2 *Віды семантычных адносін у лексіцы:* сінанімічныя, антанімічныя, аманімічныя, паранімічныя; тэматычныя, гіпанімічныя (рода-відавья).

5.3 *Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання.*

Уласнабеларуская лексіка.

Запазычаныя словы ў беларускай мове. Прычыны і шляхі запазычання. Прыметы запазычаных слоў. Запазычанні са славянскіх (польскай, рускай, украінскай і інш.) і неславянскіх моў (лацінскай, грэчаскай, нямецкай, французскай і інш.). Фанетычнае і марфалагічнае асваенне запазычаных слоў. Экзатызмы і варварызмы. Інтэрнацыяналізмы. Калькі (поўныя і няпоўныя, словаўтваральныя і семантычныя).

5.4 *Класіфікацыі беларускай лексікі паводле сферы, частаты ўжывання і стылістычнай афарбоўкі.*

6. Фразеалогія

6.1 *Фразеалагізм як адзінка мовы.* Адметныя рысы фразеалагізмаў. Класіфікацыі фразеалагізмаў. Многазначнасць, сінанімічнасць, аманімічнасць, антанімічнасць і варыянтнасць фразеалагізмаў. Крыніцы ўзнікнення беларускай фразеалогіі. Асаблівасці перакладу фразеалагізмаў з рускай мовы на беларускую.

6.2 *Прыказкі, устойлівыя параўнанні. Крылатыя словы, афарызмы. Перыфразы.* Фразеалагічныя слоўнікі.

7. Лексікаграфія. Практычнае значэнне слоўнікаў (фіксацыя і апісанне лексікі, замацаванне літаратурных нормаў, павышэнне культуры маўлення).

Беларускія энцыклапедычныя і лінгвістычныя слоўнікі. Будова слоўнікавага артыкула ў энцыклапедычных і лінгвістычных слоўніках.

Пачатак

Змест

Старонка 157 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Прыкладны тэматычны план

№ п/п	Назва раздзела/тэмы	Усяго гадзін	Лекцыі	Практычныя
1	Уводзіны	2	2	–
2	Фанетыка	20	6	14
2.1	Фанетыка як раздзел мовазнаўства	4	2	2
2.2	Класіфікацыі гукаў акустычная, артыкуляцыйная і функцыянальная	6	2	4
2.3	Фанетычныя (пазіцыйныя і камбінаторныя) змены зычных гукаў	6	2	4
2.4	Склад. Націск. Фанетычны разбор. Фанетычная транскрыпцыя	4	–	4
3	Арфаэпія	2	–	2
4	Графіка і арфаграфія	6	2	4
5	Лексікалогія	14	6	8
5.1	Лексікалогія як раздзел мовазнаўства	4	2	2
5.2	Віды семантычных адносін у лексіцы	4	2	2
5.3	Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання	4	2	2
5.4	Класіфікацыі беларускай лексікі паводле сферы, частаты ўжывання і стылістычнай афарбоўкі	2	–	2
6	Фразеалогія	6	2	4
6.1	Фразеалагізм як адзінка мовы	4	2	2
6.2	Прыказкі, устойлівыя параўнанні. Крылатыя словы, афарызмы. Перыфразы.	2	–	2
7	Лексікаграфія	4	–	4
	Усяго	54	18	36

Пачатак

Змест

Старонка 158 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Гласарый

Агульныя энцыклапедычныя слоўнікі даюць сістэматызаваныя звесткі па ўсіх галінах ведаў і практычнай дзейнасці.

Адмоўная афарбоўка – дадатковае стылістычнае адценне непажаданасці, негатыўнасці, што накладваецца на асноўнае, прадметна-лагічнае значэнне слова, надаючы выказванню характар грубаватасці, фамільярнасці.

Аднамоўныя слоўнікі – слоўнікі, у якіх словы тлумачацца сродкамі той жа мовы.

Адназначнае слова – слова, якое мае толькі адно значэнне.

Адназначнасць – уласцівасць слова мець толькі адно значэнне.

Адназначныя літары – літары, якія маюць адно гукавое значэнне.

Адценне значэння – дадатковае значэнне, якое накладваецца на асноўнае, дадаецца да асноўнага.

Аканне – закон змянення гукаў [o], [э] на [a] ў слабай пазіцыі.

Аксюмаран (ад гр. ахутогон ‘вастраслоўная недарэчнасць’) – стылістычная фігура, калі ў адным спалучэнні аказваюцца два супрацьлеглыя, несумяшчальныя паняцці.

Акцэнталагічныя нормы – правільнасць пастаноўкі слоўнага націску / націскаў.

Алфавіт – гэта сукупнасць літар, размешчаных у пэўным парадку.

Аманімія (ад грэч. homos – аднолькавы, опуша – імя) – поўнае гукавое супадзенне розных паводле значэння слоў.

Амафоны – словы і формы слоў, якія маюць аднолькавае гучанне, але рознае напісанне.

Амаформы – гэта словы адной часціны мовы ці розных часцін мовы, якія супадаюць паводле гучання і напісання толькі ў асобных граматычных формах.

Амографы – гэта словы і формы слоў, якія супадаюць у напісанні, але адрозніваюцца вымаўленнем і значэннем.

Пачатак

Змест

Старонка 159 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Амонімы – словы, якія маюць аднолькавы гукавы склад, але зусім розныя, не звязаныя паміж сабой значэнні.

Англіцызмы – словы і выразы, запазычаныя з англійскай мовы.

Антанімізацыя – маўленчая з’ява, звязаная з сітуацыйным супрацьпастаўленнем слоў у канкрэтных выказваннях.

Антанімія – семантычная супрацьпастаўленасць, супрацьлегласць.

Антонімы (ад грэч. anti – супраць, оnuma – імя) – словы адной часціны мовы, якія абазначаюць супрацьлеглыя паняцці.

Антытэза – гэта стылістычная фігура, пабудаваная на рэзкім супастаўленні процілеглых або кантрасных паняццяў, прадметаў, з’яў і інш.

Апорныя напісанні – напісанні, што не патрабуюць выкарыстання арфаграфічных правілаў, г. зн. адпавядаюць правілам графікі, абапіраюцца на слых.

Аргатызмы – штучныя, засакрэчаныя словы.

Артыкуляцыя (ад лац. articulatio, articulo – членараздзельна вымаўляю) – рух маўленчых органаў пры ўтварэнні гукаў.

Арфаграфічнае правіла – гэта палажэнне, якое ў адпаведнасці з канкрэтным прынцыпам прапануе нарматыўнае напісанне слоў і іх формаў.

Арфаграфічны прынцып – пэўная заканамернасць, звязаная з нацыянальнай спецыфікай мовы, на аснове якой грунтуюцца і аб’ядноўваюцца у групы канкрэтныя правілы напісання.

Арфаграфічныя нормы – выбар аднаго з магчымых варыянтаў напісання слова ці яго часткі, што адпавядае прынцыпам беларускай арфаграфіі, а таксама замацаванай у моўнай практыцы грамадства традыцыі.

Арфаграфія – раздзел мовазнаўства, які вывучае сістэму агульнапрынятых, узаконеных, абавязковых правіл перадачы вуснай мовы на пісьме.

Арфаэпія – гэта сукупнасць вымаўленчых нормаў нацыянальнай мовы, якія забяспечваюць адзінства яе гукавога афармлення; раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца вымаўленчыя нормы.

Пачатак

Змест

Старонка 160 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Арфаэпічныя нормы – захаванне патрабаванняў літаратурнага вымаўлення носьбітамі беларускай літаратурнай мовы.

Архаізмы – словы, якія абазначаюць паняцці, прадметы, з’явы, што існуюць сёння, але па розных прычынах выцеснены з актыўнага ўжытку іншымі словамі.

Асіміляцыя – гэта фанетычны працэс прыпадабнення аднаго гука да другога.

Афарызмы – выслоўі, у якіх сцісла, ёміста, абагульнена і разам з тым у стылістычна вытанчанай форме выражаюцца закончаныя думкі пераважна агульназначнай тэматыкі.

Балтызмы – словы, запазычаныя з балтыйскіх моў (латышскай, літоўскай).

Беларуская мова – нацыянальная мова беларускага народа, найвышэйшая форма існавання і функцыянавання нацыі.

Варварызмы – іншамоўныя ўкрапанні ў беларускім тэксе.

Варыянтнасць фразеалагізмаў – здольнасць аднаго і таго ж фразеалагізма выступаць у дзвюх ці болей разнавіднасцях, узаемазамяняльных у любым кантэксце.

Варыянты – гэта разнавіднасці адной і той жа моўнай адзінкі, якія валодаюць аднолькавым значэннем, але адрозніваюцца па форме (дзіця – дзіцё).

Вульгарызмы – грубыя словы ці выразы, якія знаходзяцца за межамі літаратурнай мовы.

Вусная мова – гукавая форма мовы, якой карыстаюцца людзі ў непасрэдных зносінах паміж сабой.

Галіновыя энцыклапедычныя слоўнікі даюць сістэматызаваныя звесткі па адной якой-небудзь галіне ведаў.

Германізмы – словы ці выразы, запазычаныя з нямецкай мовы.

Гістарызмы – словы, якія з’яўляюцца назвамі тых паняццяў і з’яў, што зніклі з навакольнай рэчаіснасці.

Гістарычныя чаргаванні – гэта вынік гістарычных змян у фанетычнай сістэме мовы ў мінулыя часы. Яны не абумоўлены фанетычнай пазіцыяй гука ў слове.

Грэцызмы – словы ці выразы, запазычаныя з грэчаскай мовы.

Пачатак

Змест

Старонка 161 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Граматычныя значэнні слова – гэта абстрактныя значэнні, што выяўляюцца ў прыналежнасці слова да пэўнага класа і выражаюцца фармальнымі сродкамі (канчаткамі, суфіксамі, прыстаўкамі, націскам).

Графіка – сукупнасць сродкаў пісьма, сістэма адносін паміж літарай і гукам; раздзел мовазнаўства, які служыць для перадачы вуснай мовы на пісьме.

Графічнае асваенне – гэта перадача запазычаных слоў на пісьме сродкамі беларускай графікі.

Гукі – мінімальныя адзінкі маўленчай плыні, якія характарызуюцца акустычнымі і перцэптыўнымі (звязаны з успрыманнем маўлення) прыметамі, а таксама з'яўляюцца вынікам працы маўленчага апарата чалавека.

Гутарковае слова – слова вуснага маўлення з адценнямі іроніі, жарту, знявагі або эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай.

Дамінанта (сінанімічнага рада) – стылістычна нейтральнае, агульнаўжывальнае слова, якое найбольш поўна выражае паняцце, агульнае для слоў з блізкімі лексічнымі знаячэннямі.

Двузначныя літары – літары, якія маюць два гукавыя значэнні.

Дзеканне – змена зычнага [д] пры яго памякчэнні на мяккі [дз'].

Дзяржаўная мова – афіцыйная мова, на якой працуюць дзяржаўныя і адміністрацыйна-гаспадарчыя органы, грамадскія арганізацыі, установы навукі, культуры, службы быту, гандлю і інш., на якой вядзецца навучанне і выхаванне ў сістэме адукацыі.

Дысіміляцыя – гэта замена аднаго з двух аднолькавых або падобных гукаў іншым, менш падобным па вымаўленні.

Дыферэнцыраваныя напісанні – напісанні, што служаць для адрознення слоў.

Дыялектнае (ад грэч. *dialektos* – гаворка) **слова** – слова, уласцівае адной тэрытарыяльна абмежаванай гаворцы ці дыялекту і не пашыранае ў літаратурнай мове.

Пачатак

Змест

Старонка 162 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Дыялектная мова – разнавіднасць агульнанароднай нацыянальнай мовы, што выкарыстоўваецца абмежаванай колькасцю людзей, аб'яднаных тэрыторыяй.

Дыялектызмы – дыялектныя словы, выкарыстаныя ў літаратурнай мове з мэтай стварэння мясцовага каларыту ці індывідуалізацыі мовы персанажа.

Жаргон – гутарковая мова якой-небудзь групы людзей, аб'яднаных сумесным дзеяннем, агульнымі інтарэсамі і г.д.

Жаргоннае слова – слова з моўнай гаворкі той ці іншай сацыяльнай групы.

Жарганізмы – словы жаргоннай лексікі, якія выкарыстоўваюцца па-за межамі жаргону.

Жартоўнае слова – эмацыянальна-экспрэсіўнае слова гутарковага стылю з адценнямі жарту, дасціпнасці, лёгкай насмешкі.

Запазычанае слова – слова, якое з'явілася ў мове ў выніку засваення з іншай мовы.

Зневажальнае слова – слова стылістычна абмежаванага выкарыстання, якое ў гшрубай форме выражае неадабральную ацэнку.

Інтанацыя – сукупнасць фанетычных сродкаў, якія служаць для афармлення фразы і асобных яе частак як адзінага цэлага, а таксама для больш дакладнай перадачы думак і пачуццяў гаворачай асобы.

Інтэрнацыяналізмы – словы, аднолькавыя ці блізкія па гучанні і значэнні, пашыраныя не менш чым у у трох няроднасных мовах.

Каламбур – фігура маўлення, якая грунтуецца на мнагазначнасці слова, аманіміі і выпадковым супадзенні слоў.

Калька – памарфемны пераклад іншамоўнага слова, калі кожная яго значымая частка замяняецца марфемай мовы-рэцыпіента з тым значэннем, якое мае адпаведная марфема мовы-крыніцы.

Камбінаторныя змены – змены, што ўзнікаюць пад уплывам суседніх гукаў у маўленчай плыні.

Канатацыя – дадатковыя эмацыянальныя, ацэначныя ці стылістычная адценні,

Пачатак

Змест

Старонка 163 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

якія накладваюцца на асноўнае значэнне і надаюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку выказванню.

Кантэкставыя антонімы (антонімы маўлення) – словы, якія ў звычайнай моўнай сітуацыі не выражаюць супрацьлеглых значэнняў, але набываюць іх у індывідуальных аўтарскіх кантэкстах.

Кантэкстуальныя сінонімы – словы, якія з’яўляюцца сінанімічнымі толькі ў пэўным кантэксце.

Клітыкі – словы, што не маюць самастойнага націску і прымыкаюць да іншых слоў, разам з якімі яны складаюць адно фанетычнае слова.

Кніжнае слова – слова, якое паводле паходжання шыкарыстання звязанае з кніжнымі стылямі мовы.

Крылатыя выразы – вобразныя выказванні грамадскіх дзеячаў, цытаты з мастацкіх твораў, якія атрымалі шырокае распаўсюджанне.

Лагічны націск – гэта вылучэнне ў межах фразы слова для падкрэслівання яго значэння.

Лацінізмы – словы ці выразы, запазычаныя з лацінскай мовы.

Лексіка (ад грэч. *lexikos* – які адносіцца да слова) – гэта сукупнасць усіх слоў пэўнай мовы, яе слоўнікавы склад.

Лексікаграфія – раздзел мовазнаўства, які займаецца тэорыяй і практыкай складання слоўнікаў розных тыпаў. Лексікаграфіяй называецца таксама сукупнасць усіх слоўнікаў.

Лексікалогія (ад грэч. *Lexikós* – які адносіцца да слова і *logos* – вучэнне) – раздзел мовазнаўства, які вывучае слоўнікавы, лексічны склад мовы.

Лексічнае значэнне слова – гэта яго сэнсавае, семантычнае нападўненне, якое гістарычна замацавалася за пэўным гукавым комплексам і з’яўляецца адлюстраваннем аб’ектыўнай рэальнасці.

Лексічныя амонімы – словы адной і той жа часціны мовы, якія супадаюць у вымаўленні і напісанні або ва ўсіх граматычных формах, або толькі ў некаторых.

Пачатак

Змест

Старонка 164 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Лексічныя нормы – правільны выбар слова і яго ўжыванне ў агульнавядомым значэнні і ў агульнапрынятых спалучэннях.

Літара – гэта графічны знак у складзе алфавіта, якім на пісьме абазначаецца пэўны гук ці спалучэнне гукаў.

Літаратурная мова – апрацаваная, упарадкаваная і нармалізаваная форма агульнанароднай мовы, прызначаная для абслугоўвання разнастайных сфер грамадскай дзейнасці чалавека.

Літары – гэта графічныя знакі, якія выкарыстоўваюцца для абазначэння на пісьме гукаў.

Марфалагічнае асваенне – гэта поўнае або частковае падпарадкаванне марфемнай структуры іншамоўных слоў законам беларускай мовы пры захаванні асноўных элементаў мовы-крыніцы.

Марфалагічны прынцып – такі прынцып, пры якім агульныя для роднасных формаў марфемы перадаюцца на пісьме нязменна ва ўсіх словах незалежна ад іх вымаўлення.

Марфалагічныя нормы – гістарычна прынятыя ў моўнай супольнасці варыянты граматычных норм слова і мадэлі ўтварэння новых слоў.

Матываная назва – слова з вытворнай асновай, якое мае матывацыю.

Маўленчы такт – частка фразы, якая вымаўляецца без прыпынку, характарызуецца інтанацыяй незакончанаасці і аддзяляецца адна ад адной непрацяглымі паўзамі.

Мелодыка – павышэнне або паніжэнне частаты асноўнага тону, суаднесенае з ваганнямі галасавых звязак.

Метанімія (ад грэч. metonymia – перайменаванне) – перанос назвы на іншы прадмет ці з'яву на падставе знешняй ці ўнутранай сувязі паміж імі.

Метафара (ад грэч. metaphora – перанясенне) – выкарыстанне слова ў пераносным значэнні, якое развіваецца на аснове падабенства двух прадметаў або з'яў у выніку ўвасаблення, апрадмечвання, абстрагавання.

Пачатак

Змест

Старонка 165 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Міжмоўныя амонімы – аднолькавыя паводле гучання словы, якія набываюць у роднасных мовах розныя значэнні.

Мнагазначнасць, або полісемія (ад грэч. poly – многа, sēma – знак), –здольнасць слова мець некалькі лексічных значэнняў.

Мнагазначныя фразеалагізмы – устойлівыя адзінкі, якія маюць два і больш значэнняў.

Монасемія – наяўнасць у слове толькі аднаго значэння.

Моўныя нормы – гэта замацаваныя ў маўленчай практыцы правілы вымаўлення, словаўжывання, пабудовы сказаў і тэкстаў.

Наменклатура – гэта сістэма назваў тэрмінаў, якія ўжываюцца ў пэўнай галіне навукі, тэхнікі і г. д.; гэта сістэма абстрактных і ўмоўных сімвалаў, прызначэнне якой – даць максімальна зручны з практычнага пункту погляду сродак для абазначэння прадметаў.

Націск – гэта выдзяленне фанетычным спосабам пэўнай гукавой адзінкі ў межах адзінкі больш высокага ўзроўню.

Нацыянальная мова – гэта моўная еднасць, якая склалася гістарычна і ўключае у сябе літаратурную форму, дыялекты, сацыяльныя жаргоны і прастамоўе.

Неалагізмы (ад грэч. neos – новы, logos – слова) – гэта новыя словы ці новыя прадметы, з’явы сучаснай рэчаіснасці і не страцілі адцення навізны.

Норма – найбольш пашыранае і агульнапрынятае выкарыстанне моўных сродкаў, якое стала ўзорным і таму заканадаўча замацаваным у выглядзе правіл, рэгламентацый.

Нормы літаратурнай мовы – узаконеныя патрабаванні да аднастайнага вымаўлення, напісання, ужывання моўных (маўленчых) сродкаў.

Няпоўныя лексічныя амонімы – словы, якія супадаюць гучаннем і напісаннем не ва ўсіх граматычных формах, а толькі ў адной або некалькіх.

Памета – выкарыстанае ў слоўніках скарачанае абазначэнне пэўнай прыметы слоўнікавай адзінкі.

Пачатак

Змест

Старонка 166 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Паняцце – гэта вынік успрымання і абагульнення ў свядомасці людзей істотных прымет і ўласцівасцей прадметаў і з’яў.

Паранамазія – стылістычны прыём, якія заключаецца ў спецыяльным збліжэнні слоў, якія маюць гукавое падабенства.

Паронімы (ад грэч. рага 'побач, блізка' і опута 'імя') – гэта аднакаранёвыя словы, блізкія, але не тоесныя сваім гучаннем і напісаннем і розныя па значэнні.

Паўкалька – слова, утворанае шляхам частковага перакладу запазычанага слова і далучэння да яе ўласнай або запазычанай марфемы.

Перакладныя (двух- і шматмоўныя) слоўнікі – слоўнікі, у якіх да рээстравых слоў адной мовы даюцца адпаведнікі іншай мовай, г. зн. загаловачныя словы зыходнай мовы перакладаюцца лексічнымі сродкамі іншай мовы.

Пераноснае значэнне – такое значэнне, якое развіваецца ў выніку пераносу назвы з аднаго прадмета, дзеяння, з’явы, працэсу на іншыя, чым-небудзь падобныя.

Перыфраза – гэта семантычна непадзельны апісальны выраз, з дапамогай якога перадаецца сэнс іншага слова ці выразу.

Піктаграмы – гэта схематычныя малюнкi, якія перадаюць прадметы і з’явы навакольнага свету.

Пісьмо – сістэма графічных знакаў для перадачы вуснай мовы на адлегласці і замацавання яе ў часе.

Пісьмовая мова – графічная форма мовы, якая дазваляе кантактаваць апасродкавана – з дапамогаю тэкстаў, сукупнасць якіх стварае нацыянальнае пісьменства.

Полісемія – уласцівасць слова мець некалькі значэнняў.

Поўная асіміляцыя – такая асіміляцыя, пры якой адзін гук цалкам, па ўсіх прыметах прыпадабняецца да другога гука.

Поўныя лексічныя амонімы – гэта словы адной часціны мовы, якія супадаюць ва ўсіх граматычных формах гучаннем і напісаннем, але зусім розныя па значэнні.

Пачатак

Змест

Старонка 167 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Прамае значэнне – гэта першаснае, зыходнае значэнне слова, якое непасрэдна паказвае на прадмет, дзеянне, якасць і замацавалася за ім як асноўнае.

Праклітыкі – ненаціскныя словы, што стаяць перад націскным, да якога яны прымыкаюць.

Прафесіяналізм – гэта слова або выраз, характэрныя для людзей пэўных прафесій, распаўсюджаныя ў гутарковай мове або ўжытыя ў мастацкім творы.

Прынцып арфаграфіі – вызначальная, асноўная ідэя, заканамернасць, паводле якой будуецца і аб'ядноўваюцца ў групы канкрэтныя правілы напісання.

Пунктуацыйныя нормы – пастаноўка знакаў прыпынку ў пісьмовым тэксце ў адпаведнасці з правіламі, якія прызначаны для абслугоўвання патрэб пісьмовых зносін у грамадстве і кадыфікаваны ў адпаведных актах.

Семантычныя (або ідэаграфічныя) сінонімы – словы, якія адрозніваюцца паміж сабой адценнямі значэння, інакш кажучы, аб'ёмам семантыкі.

Сінанімічны рад – група слоў, аб'яднаных блізкасцю лексічных значэнняў.

Сінанімія – тып семантычных адносін моўных адзінак, які заключаецца ў поўным ці частковым супадзенні іх значэнняў.

Сінекдаха (ад грэч. *synekdoche* – суаднясенне, суперайманне) – перанос назвы, замена аднаго паняцця другім на аснове колькасных прымет.

Сінонімы (ад грэч. *synonymos* 'аднайменны') – словы пэўнай часціны мовы, якія абазначаюць тое самае паняцце, маюць аднолькавыя ці падобныя значэнні, але адрозніваюцца гучаннем, адценнямі значэнняў, эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай, спалучальнасцю з іншымі.

Сінтаксічна абумоўленае значэнне – такое лексічнае значэнне, якое слова можа набываць у кантэксце, выконваючы функцыю, не ўласціваю яму пры ўжыванні з прамым значэннем.

Сінтаксічныя нормы – гэта нормы пабудовы словазлучэнняў і сказаў і сінтаксічных адзінак больш складанага ўзроўню.

Склад – гэта адзін або некалькі гукаў, якія вымаўляюцца адным штуршком

Пачатак

Змест

Старонка 168 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

выдыхаемага паветра.

Слова – гэта фанетычна і граматычна аформленая адзінка мовы, якая мае пэўны сэнс і аднолькава разумеецца калектывам людзей, аб’яднаных як адзін этнас.

Словаформа – марфалагічны варыянт слова; канкрэтнае слова ў яго граматычнай форме.

Слоўнікавая дэфініцыя (тлумачэнне, слоўнікавае азначэнне, слоўнікавае значэнне) – кароткая лексіка-стылістычная і функцыянальна-граматычная характарыстыка загаловачнага слова ў слоўнікавым артыкуле.

Слэнг – гэта моладзевы жаргон, ужыванне якога ў моладзевых суполках становіцца модным, прэстыжным і звычайна дэманструе далучанасць да нейкай суполкі.

Спецыяльная лексіка – словы абмежаванага ўжытку, якімі карыстаюцца толькі прадстаўнікі пэўнай галіны навукі, прафесіі, роду заняткаў.

Стылістыка – раздзел мовазнаўства, які даследуе выкарыстанне слоў, словазлучэнняў, сказаў паводле іх адпаведнасці зместу, мэце выказвання, а таксама сітуацыі (у вусным маўленні).

Стылістычная рыса – гэта характэрная спецыфічная прымета таго або іншага функцыянальнага стылю.

Стылістычныя нормы – правілы выкарыстання стылістычна афарбаваных лексічных адзінак, граматычных формаў і сінтаксічных канструкцый у адпаведнасці са зместам, мэтай выказвання і ўмовамі кантактавання.

Стылістычныя сінонімы – гэта тоесныя або блізкія па значэнні словы, якія маюць розную эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку і таму належаць да розных стыляў і сфер выкарыстання.

Тактавы, або сінтагматычны, націск – гэта вылучэнне аднаго слова ў межах маўленчага такта.

Транскрыпцыя (ад лац. transcriptio – перапісанне) – гэта спосаб адназначнай фіксацыі на пісьме гукавых характарыстык адрэзкаў маўлення.

Пачатак

Змест

Старонка 169 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Традыцыйны прынцып – такі прынцып, пры якім выбар напісання ажыцяўляецца на аснове этымалогіі і традыцыі.

Тэмп – гэта хуткасць маўлення, той час, за які вымаўляецца тэкст.

Тэрміны (ад лац. terminus ‘мяжа, граніца’) – словы або словазлучэнні, якія дакладна абазначаюць пэўныя паняцці навукі, тэхнікі, мастацтва, вытворчасці.

Тэрміналогія – сістэма тэрмінаў пэўнай галіны навукі, вытворчасці, мастацтва; раздзел мовазнаўства, які займаецца вывучэннем тэрмінаў.

Тэрміны-сімвалы (сімвалы-словы) – асаблівы камбінаваны структурны тып тэрміналагічнай намінацыі, у склад якой побач са слоўнымі знакамі ўваходзяць сімвалы (літары, лічбы, графічныя знакі).

Устарэлае слова – слова, якое выйшла з актыўнага ўжытку.

Устойлівыя параўнанні – гэта сродкі мовы, заснаваныя на супастаўленні двух прадметаў ці з’яў для больш дакладнага, вобразнага апісання аднаго з іх.

Усходнеславянская лексіка – словы, якія бытуюць ва ўсходнеславянскіх мовах (рускай, беларускай і ўкраінскай) і невядомыя іншым славянскім мовам.

Фанетыка – раздзел мовазнаўства, які вывучае гукавыя сродкі мовы: гукі, склады, такты, фразы, а таксама націск і інтанацыю. Фанетыкай называюць таксама і сам гукавы бок мовы.

Фанетычнае асваенне – гэта падпарадкаванне іншамоўных слоў фанетычным законам беларускай мовы і правілам вымаўлення.

Фанетычнае падаўжэнне – закон падоўжанага вымаўлення гукаў [з’], [с’], [дз’], [ц’], [л’], [н’], [ж], [ч], [ш] у становішчы паміж галоснымі.

Фанетычны прынцып – такі прынцып, паводле якога гукі перадаюцца на пісьме адпаведна літаратурнаму вымаўленню.

Фанетычныя змены – змены якасці гукаў пад уплывам суседніх гукаў або агульных умоў вымаўлення: націску, паўзы (калі гук стаіць у пачатку ці ў канцы слова).

Фанетычныя словы – адзінкі, аб’яднаныя адным націскам.

Пачатак

Змест

Старонка 170 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Фраза – найбольшая фанетычная адзінка члянення маўленчай плыні, якая вымаўляецца з закончанай інтанацыяй і размяжоўваецца працяглымі паўзамі.

Фразавы націск – гэта вылучэнне аднаго маўленчага такта ў межах фразы.

Фразеалагізм – гэта ўстойлівая, узнаўляльная, не менш як двухкампанентная моўная адзінка, якая спалучаецца са словамі свабоднага ўжывання і мае цэласнае значэнне, не роўнае суме значэнняў яе кампанентаў (калі іх разглядаць на ўзроўні слоў).

Фразеалагічна звязаныя значэнні выяўляюцца ў складзе фразеалагічных спалучэнняў, у якіх словы маюць адзінае лексічнае значэнне, якое не вынікае са значэння слоў-кампанентаў.

Фразеалагічныя адзінствы – матываваныя фразеалагізмы з жывой унутранай формай, якія ўзнікаюць у выніку пераасэнсавання свабодных словазлучэнняў.

Фразеалагічныя амонімы – устойлівыя адзінкі, якія аднолькава гучаць, але не маюць нічога агульнага ў сваім значэнні.

Фразеалагічныя антонімы – устойлівыя адзінкі, якія маюць супрацьлеглае значэнне.

Фразеалагічныя нормы – традыцыйнае, аднатыпнае і раўнацэннае ўжыванне фразеалагізмаў, прынятае ў дадзены перыяд моўным калектывам і ўсвядомленае ім як правільнае і ўзорнае.

Фразеалагічныя сінонімы – устойлівыя адзінкі, якія абазначаюць адно і тое ж паняцце, маюць тоеснае ці гранічнае блізкае значэнне, але адрозніваюцца адзін ад другога яго адценнямі, стылістычнай афарбоўкай.

Фразеалагічныя зрашчэнні – гэта семантычна непадзельныя, нематываваныя, бязобразныя фразеалагізмы, якія патрабуюць этымалагічнага аналізу, высвятлення матываў іх узнікнення.

Фразеалагічныя спалучэнні – узнаўляльныя адзінкі, якія складаюцца з двух знамянальных слоў, адно з якіх мае свабоднае, а другое – звязанае значэнне.

Пачатак

Змест

Старонка 171 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Фразеалогія (ад грэч. phrasis ‘выраз, моўны зварот’ і logos ‘вучэнне’) – раздзел мовазнаўства, які вывучае семантычныя, граматычныя і стылістычныя асаблівасці фразеалагізмаў.

Функцыянальны стыль мовы – грамадска ўсвядомленая, унутрана аб’яднаная разнавіднасць мовы, якая абслугоўвае працэс камунікацыі ў пэўнай сферы.

Цюркізмы – словы, запазычаныя з цюркскіх моў.

Чаргаванне – гэта змена гукаў у адной марфеме ў розных формах слова або ў аднакараэнных словах: рэкі – рака, воды – вада.

Экзатызмы – словы, якія выкарыстоўваюцца для стварэння мясцовага каларыту і перадачы нацыянальнай спецыфікі краіны і народа.

Экспрэсіўная лексіка – словы, якія выражаюць эмацыянальна-ацэначныя адносіны чалавека: ласку, фамільярнасць, жарт, кпіны, іронію.

Эмацыянальна-экспрэсіўная афарбаванасць – гэта разнавіднасць стылістычнай афарбоўкі, калі слова не толькі называе паняцце, але і адлюстроўвае адносіны моўцы да яго.

Энантысемія – унутрыслоўная антанімія, супрацьлегласць значэнняў аднаго і таго ж слова.

Энклітыкі – ненаціскныя словы, што знаходзяцца пасля націска, да якога яны прымыкаюць.

Эўфемізмы – словы ці выразы, якія ўжываюцца з мэтай пазбегнуць слоў з грубым, непрыстойным зместам ці афарбоўкай.

Яканне – закон змянення гукаў [o], [э] на [a] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам.

Пачатак

Змест

Старонка 172 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Спіс выкарыстанай і рэкамендаванай літаратуры

1. Беларуская мова: хрэстаматыя : вучэб. дапам. / аўт.-склад. З. І. Бадзевіч [і інш.]. – Мінск : Юніпрэс, 2005. – 592 с.
2. Беларуская мова : энцыклапедыя / пад рэд. А. Я. Міхневіча. – Мінск : БелЭН, 1994. – 655 с.
3. Беларускі правапіс : дапам. для студэнтаў / склад. Л. І. Бурак [і інш.] ; пад агул. рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : ТетраСистемс, 2012. – 223 с.
4. Іўчанкаў, В. І. Беларуская арфаграфія: апавяданні і гісторыі / В. І. Іўчанкаў. – Мінск : Пачатк. шк., 2010. – 304 с.
5. Іўчанкаў В. І. Беларускі правапіс у апорных схемах: паводле новай рэдакцыі «Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» : дапам. для настаўнікаў агульнаадукац. устаноў з беларус. і рус. мовамі навучання / В. І. Іўчанкаў. – Мінск: Пачатк. шк., 2011. – 56 с.
6. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. – Мінск : Беларус. навука, 2007. – Ч. 1 : Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. – 351 с.
7. Клундук, С. С. Беларуская мова : усе складаныя тэмы : тэорыя і практыкаванні / С. С. Клундук, Н. Р. Якубук. – Мінск : Аверсэв, 2010. – 112 с.
8. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / А. Я. Баханькоў, В. П. Лемцігова, Г. Ф. Вештарт [і інш.] ; пад рэд. А. Я. Баханькова. – Мінск : Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.
9. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы : вучэбны дапаможнік / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
10. Лепешаў, І. Я. Парэміялогія як асобны раздзел мовазнаўства: дапаможнік / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 271 с.
11. Малажай, Г. М. Сучасная беларуская мова: перыфраза: фразеалогія : вучэбны дапаможнік для ВНУ / Г. М. Малажай. – Мінск : Вышэйшая школа, 1992. – 238 с.

Пачатак

Змест

Старонка 173 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

12. Плотнікаў, Б. А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б. А. Плотнікаў, Л. А. Антанюк. – Мінск : Інтэрпрэсэсэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.

13. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.

14. Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.]; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Выш. шк., 2017. – 588 с.

15. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / пад агул. рэд. Л. М. Грыгор’евай. – Мінск : Выш. шк., 2010. – 621 с.

16. Сямешка, Л. І. Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. – Мінск : Універсітэцкае, 1996. – 654 с.

СЛОЎНІКІ

1. Беларуска-рускі слоўнік: у 3 т. / рэд. К. К. Атраховіч; пад рэд. А. І. Падлужнага. – Мінск : БелЭн, 2003. – 1117 с.

2. Беларускі арфаграфічны слоўнік / укл. Л. П. Кунцэвіч, І. А. Кандрацэня ; пад рэд. А. А. Лукашанца. – Мінск : Беларус. навука, 2012. – 695 с.

3. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў / А. М. Булыка. – Мінск : Народная асвета, 1993. – 398 с.

4. Булыка, А. М. Слоўнік іншамоўных слоў: актуальная лексіка / А. М. Булыка. – Мінск : ТАА “Харвест”, 2005. – 336 с.

5. Вардамацкі, Л. М. Адваротны слоўнік беларускай мовы / Л. М. Вардамацкі, В. І. Несцяровіч. – Мінск : Народная асвета, 1994. – 144 с.

6. Гамеза, Л. М. Комплексны лексічны слоўнік беларускай мовы: сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы / Л. М. Гамеза. – Мінск : ТетраСнстемс, 2008. – 304 с.

7. Гаўрош, Н. В. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н. В. Гаўрош. – Мінск : Вышэйшая школа, 1998. – 603 с.

Пачатак

Змест

Старонка 174 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

8. Грабчнков, С. М. Русско-белорусскнй словарь / С. М. Грабчнков. – Мннск : Народная асвета, 1993. – 224 с.

9. Грабчыкаў, С. М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С. М. Грабчыкаў. – Мннск : Народная асвета, 1994. – 477 с.

10. Кандрацэня, І. У. Сучасная беларуская арфаграфія : акадэмічны даведнік / І. У. Кандрацэня., Л. П. Кунцэвіч, А. А. Лукашанец. – Мннск : Аверсэв, 2012. – 272 с.

11. Киселев, Н. А. Русско-белорусскнй фразеологнческнй словарь / Н. А. Киселев. – Мннск : Народная асвета, 1991. – 191 с.

12. Клышка, М. К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М. К. Клышка. – Мннск : Беларуская навука, 2005. – 592 с.

13. Лазоўскі, У. М. Слоўнік антонімаў беларускай мовы: канкрэтныя выпадкі ўжывання / У. М. Лазоўскі. – Мннск : Універсітэцкае, 1994. – 293 с.

14. Лепешаў, І. Я. Слоўнік беларускіх прыказак / І. Я. Лепешаў, М. А. Якалцэвіч. – Мннск : БелЭн, 1996. – 352 с.

15. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы: у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мннск : Беларуская энцыклапедыя, 2008.

16. Лепешаў, І. Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І. Я. Лепешаў. – Мннск: БелЭн, 2004. – 448 с.

17. Мажэйка, Н. С. Частотны слоўнік беларускай мовы / Н. С. Мажэйка. – Мннск: Зоркі гор, 2006. – 658 с.

18. Піскуноў, Ф. А. Вялікі слоўнік беларускай мовы : арфаграфія, акцэнтуацыя, парадыгматыка / Ф. А. Піскуноў. – Мннск : Тэхналогія, 2012. – 1208 с.

19. Плотнікаў, Б. А. Слоўнік цяжкасцяў беларускай мовы / Б. А. Плотнікаў, В. П. Трайкоўская. – Мннск : Кніжны дом, 2004. – 544 с.

20. Сіўковіч, В. М. Беларуская мова : кароткі даведнік: Арфаграфія. Пунктуацыя / В. М. Сіўковіч. – Мннск : Аверсэв, 2014. – 158 с.

21. Слоўнік беларускай мовы / Пад рэд. М. В. Бірылы. – Мннск : БелСЭ, 1987. – 902 с.

Пачатак

Змест

Старонка 175 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

22. Старычонак, В. Д. Слоўнік амонімаў беларускай мовы / В. Д. Старычонак. – Мінск : Вышэйшая школа, 1991. – 254 с.

23. Струкава, С. М. Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў: па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі / С. М. Струкава. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – 655 с.

24. Сцяцко, П. У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П. У. Сцяцко, М. Ф. Гуліцкі, Л. А. Антанюк. – Мінск : Вышэйшая школа, 1990. – 222 с.

25. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы: больш за 65 000 слоў / пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. – Мінск : БелЭН, 2005. – 784 с.

26. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т. / Пад агульн. рэд. А. К. Атраховіча. – Мінск, 1979–1984 гг.

27. Уласевіч, В. І. Слоўнік новых слоў беларускай мовы / В. І. Уласевіч, Н. М. Даўгулевіч. – Мінск : ТетраСнстемс, 2009. – 448 с.

28. Шведаў, С. М. Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С. М. Шведаў. – Мінск: Сучаснае слова, 2004. – 480 с.

29. Шкраба, І. Р. Самабытнае слова: слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні) / І. Р. Шкраба. – Мінск : БелЭН, 1994. – 223 с.

Пачатак

Змест

Старонка 176 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Дадатковыя матэрыялы

Беларускі алфавіт

Слова як адзінка мовы

Амонімы і мнагазначныя словы

Тыпы сінонімаў

Агульнаўжывальныя словы і словы абмежаванага ўжытку

Стылістычны падзел лексікі

Фразеалагізмы і іх ужыванне ў маўленні

Граматычная характарыстыка фразеалагізмаў

Прыказкі. Крылатыя словы (афарызмы)

Перыфраза як адзінка маўлення

Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы

Пачатак

Змест

Старонка 177 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Беларускі алфавіт

У падручніках і дапаможніках падаюцца неаднатыпныя, часам супярэчлівыя сцвярджэнні пра беларускі алфавіт. У “Буквары” А. К. Клышкі (Мн., 1995. С. 103) колькасць літар не называецца, але першакласнікі пры жаданні самі могуць зрабіць падлік: апрача 32 літар, тут пасля *д* у дужках прыводзяцца *дж* і *дз*. Тое самае знаходзім і ў падручніку для 2 класа “Беларуская мова” В.А. Бекіша і інш. (Мн., 1995. С. 24). Пяцікласнікі з падручніка “Беларуская мова” В.П. Краснея і Я.М. Лаўрэля (Мн., 1995. С. 141) даведваюцца, што “ў беларускім алфавіце 32 літары, а гукі [дж] [дз] абазначаюцца на пісьме дзвюма літарамі (д, ж і д, з)”. Прыкладна тое самае паўтараецца і ў дапаможніку для вучняў старэйшых класаў “Беларуская мова – М.Ц. Кавалёвай” (Мн., 1995. С. 66-67). Аналагічныя звесткі даюцца і ў падручніку для педвучылішчаў “Беларуская мова. Ч. 1” (Мн., 1982. С. 41-42).

У дапаможніках жа для студэнтаў-філолагаў вышэйшых навучальных устаноў сцвярджаецца, што сучасны беларускі алфавіт складаецца з 34 літар, потым даецца іх пералік: а, б, в, г, д, дж, дз і г.д. (гл., напрыклад: Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова. Мн., 1974. С. 89; Камароўскі Я.М., Сямешка Л.І. Сучасная беларуская мова. Мн., 1985. С. 113–114; Рагаўцоў В.І., Юрэвіч А.Л. Уводзіны ў мовазнаўства. Мн., 1987. С. 147–148; Сцяцко П. У. Пачатковы курс мовазнаўства. Гродна, 1993. С. 53; Сучасная беларуская мова: Лексікалогія. Фаналогія. Арфаграфія. Мн., 1976: С. 168). Праўда, у апошнія з пералічаных кніг у 2 і 3-м дапрацаваных выданнях (1984. С. 160–161; 1993. С. 177–178) сказана, што ў нашым алфавіце 32 літары, а дж і дз утвораны са спалучэння літар і называюцца дыграфамі. Нягэўнасць адносна колькасці літар у алфавіце адчуваецца і пры чытанні энцыклапедыі “Беларуская мова” [11. с. 29]. Тут спачатку гаворыцца, што алфавіт складаецца з 32 літар, а затым дадаецца, што “некаторыя даследчыкі асобнымі літарамі лічаць дыграфы дж, дз”. Думаецца, што тут слова “даследчыкі” ўжыта не зусім дакладна (замест “аўтары падручнікаў”), бо спецыяльнымі даследаваннямі пра названія дыграфы ніхто ў беларускім мовазнаўстве не займаўся, ды ў гэтым і няма патрэбы, бо існуе

Пачатак

Змест

Старонка 178 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

адпаведная агульнапрынятая сусветная практыка.

Паводле гэтай практыкі, кожная літара алфавіта як асобны графічны знак для перадачы на пісьме пэўнага асноўнага, тыповага гука (фанемы) мае свой, толькі яму ўласцівы малюнак (абрыс), непадобны ні да адной іншай літары. Так, фанема [д] абазначаецца літарай *д*, фанема [ж] – літарай *ж*, фанема [з] – літарай *з*. Ідэальным мог бы лічыцца алфавіт, калі б у ім для кожнай фанемы была свая літара. Але такіх алфавітаў няма. Яны б былі занадта шматлітарныя. У нашай графіцы, як і ў некаторых іншых, многія літары маюць два асноўныя гукавыя значэнні (напрыклад, літары *б*, *в* у словах *быць* – *біць*, *воз* – *вёз*). Няма ў беларускай графіцы асобных знакаў-літар для фанем [дж] і [дз]. Яны абазначаюцца на пісьме спалучэннем дзвюх літар (*д*, *ж* і *д*, *з*), кожная з якіх ужо заняла ў алфавіце сваю нішу. Такія спалучэнні дзвюх літар называюцца дыграфамі, або лігатурамі. І, зразумела, яны не павінны ўключацца ў алфавіт – ні ў дужках пасля *д*, ні без дужак. Як слушна зазначана ў прадмове да “Беларуска-рускага слоўніка ў 2 тамах” (Мн., 1988. Т. I. С. 22), лігатуры “дж, дз пры размяшчэнні слоў у алфавітным парадку разглядаюцца як дзве літары”. І пры фанетычным або графічным разборы, напрыклад, слова *дзед* мы кажам, што ў ім 3 гукі і 4 літары.

Аналагічнае можна бачыць і ў шмат якіх іншамоўных алфавітах. Напрыклад, і ва ўкраінскай мове гукі [дж] і [дз] перадаюцца на пісьме дыграфамі: *бджола*, *дзвін*. Тое самае і ў польскай мове, дзе алфавіт складаецца з 33 літар, а па-за алфавітам ёсць яшчэ аж 7 дыграфіў, у тым ліку *dz*, *dź* для абазначэння афрыкатаў [дз], [дж]. Дыграфы, ці лігатуры, характэрныя і для англійскай, французскай, нямецкай моў. У нямецкай мове фанема [ш] абазначаецца спалучэннем трох літар – *sch*, а для перадачы на пісьме фанемы [ч] выкарыстоўваецца спалучэнне з чатырох літар – *tsch*. І, канешне, такія спалучэнні ў алфавіт не ўваходзяць. “Вынікам непаразумення” называе вядомы даследчык тэорыі пісьма Л.Р. Зіндэр выпадкі, калі ў алфавіт уключаюць спалучэнні дзвюх і больш літар, і ў якасці прыкладаў прыводзіць кабардзіна-чэркаскі алфавіт, у якім ёсць чатырохлітарнае спалучэнне

Пачатак

Змест

Старонка 179 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

кжсьу, а таксама беларускі “са спалучэннямі *дз* і *дж* для абазначэння афрыкатаў” [39, с. 62].

Характэрна, што ў 20-я гг. мінулага стагоддзя не было праблемы адносна таго, уключаць ці не ўключаць у алфавіт дыграфы *дз*, *дж*. Б. Тарашкевіч у “Беларускай граматыцы для школ. Выданне 5-е” (Вільня, 1929. С. 47) пісаў: “У беларускай азбуцы 32 літары... Для гукаў *дз*, *дж* няма асобных літараў, а таму для кожнага ўжываецца па дзве літары. Але трэба ведаць, што вымаўляюцца *дз* і *дж* як адзін гук”. Я. Лёсік у “Граматыцы беларускае мовы: Фонэтыка” (Мн., 1926. С. 43, 38) піша: “Для абазначэння гукаў *дз* і *дж* пішацца дзве літары, але чытаюцца яны не паасобку, а разам, злітна: *дзень*, *дзед*”. У азбуцы, паводле Я. Лёсіка, 33 літары, сярод іх дзве (аднолькавага малюнку) літары *г*: адна абазначае фрыкатыўны гук [ɣ], а другая – выбухны гук [g].

Тут, дарэчы, варта асобна запыніцца на гэтых двух гуках у нашай мове. Пра выбухны [g], парны звонкі з [k], ва ўсіх беларускіх падручніках па мове пры разглядзе арфаэпіі зычных гукаў гаворыцца, што ён вымаўляецца толькі ў паасобных словах: *гузік*, *гонта*, *швагер*, *рэзгіны*, *гвалт* і некаторых іншых. А Я. Лёсік ілюстравалі вымаўленне выбухнога [g] не толькі словамі *мазгі*, *розгі*, *ганак*, але і шматлікімі іншымі, у якіх [k] пераходзіць у [g], “калі яму, будучы прыназоўнікам, прыходзіцца стаяць перад словамі, што пачынаюцца звонкімі *г*, *д*, *ж*: *г гары*, *г дому*, *г дзераву*. *г жалезу*” (с. 111 у цытаванай працы). Выбухны [g] вымаўляецца, аднак, не толькі ў гэтых выпадках. Азванчэнне глухога [k] адбываецца ў сярэдзіне вельмі многіх слоў, найчасцей запазычаных з неславянскіх моў, а таксама на стыку двух слоў. Вось толькі некалькі прыкладаў, дзе замест [k] вымаўляецца выбухны [g]: *анекдот*, *вакзал*, *Вялікдзень*, *гексаметр*, *штрэйкбрэхер*, *экзамен*, *экзатычны*, *экзекуцыя*, *экзэмпляр*, *экзотыка*, *экзэма*, *як бы*, *як бачыш*, *як жна*.

У галіне графікі неаднастайна трактуецца і яшчэ адно пытанне – пра адназначныя і двухзначныя літары. Гэтыя тэрміны ў школьных падручніках, як і прадугледжана праграмай, не ўпамінаюцца. Але тут даюцца неабходныя звесткі

Пачатак

Змест

Старонка 180 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

пра двайную ролю літар *е, ё, ю, я*, пра тое, што мяккія зычныя гукі абазначаюцца на пісьме тымі самымі літарамі, што і цвёрдыя гукі, толькі з дапамогай *е, ё, ю, я, і*, а таксама мяккага знака. Гаворыцца і пра іншыя суадносіны паміж гукамі і літарамі, у прыватнасці, пра тое, што адна зычная літара можа абазначаць розныя гукі. Гэта ілюструецца прыкладамі: літара *з* у слове *замок* абазначае гук [з], у слове *казка* – гук [с], у слове *зжываць* – гук [ж]. Да гэтага можна дадаць, што літарай *з* яшчэ абазначаюць і гук [ш], напрыклад, у слове *рэзчык*, а таксама мяккі гук [з’]: *азімы*.

Як бачым, літара *з* мае пяць гукавых значэнняў. Адно з гэтых значэнняў называюцца асноўнымі, другія – дадатковымі (другараднымі). Асноўнае значэнне літара мае тады, калі абазначае асноўны, тыповы гук (фанему), гук у моцнай пазіцыі. У пададзеных вышэй прыкладах літара *з* мае асноўнае значэнне ў словах *замок, азімы*. Астатнія значэнні літары *з* – дадатковыя, яны рэгулююцца правіламі арфаграфіі (*казка, зжываць, рэзчык*). Наша пісьмо мае фанемны характар, таму ў графіцы вывучаюцца толькі асноўныя значэнні, а з дадатковымі значэннямі мае справу арфаграфія.

Адно літары маюць адно асноўнае гукавое значэнне і называюцца адназначнымі. Гэта літары *а, о, у, ы, э* (яны заўсёды абазначаюць адзін адпаведны галосны гук), а таксама *д, ж, й, р, т, ў, ч, ш* і дыграф *дж* (яны абазначаюць адпаведныя зычныя гукі). Астатнія літары, за выключэннем мяккага знака, двухзначныя. Яны маюць два асноўныя значэнні, адны з іх (*б, в, з* і інш.) абазначаюць пэўныя цвёрдыя і мяккія зычныя (*выць – віць, конь – кон*), а другія (*е, ё, ю, я, і*) у адных выпадках абазначаюць два гукі (*мае, маё, маю, мая, майх*), а ў другіх – адзін галосны гук і мяккасць папярэдняга зычнага: *лес – [л’эс]*.

Менавіта такі падзел літар па іх асноўных гукавых значэннях знаходзім у падручніку для педвучылішчаў “Беларуская мова. Ч. I” (Мн., 1982. С. 42–43), хоць тут у пераліку адназначных літар чамусьці няма *й, ў*, а таксама ў дапаможніку для студэнтаў-філолагаў “Сучасная беларуская літаратурная мова” (1989. С. 180–181). У першых двух выданнях гэтага дапаможніка (Мн., 1976. С. 171; Мн., 1984. С. 163)

Пачатак

Змест

Старонка 181 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

срод адназначных, аднак, не называлася літара *й*. Яе, несумненна, трэба адносіць да адназначных, бо яна заўсёды абазначае гук [j], але толькі ў пэўнай пазіцыі – у канцы склада: *тайга, майму, мой, гай*.

Зусім іншы сэнс укладваюць у паняцце “адназначныя і двухзначныя літары” Я.М. Камароўскі і Л.І. Сямешка – аўтары дапаможніка для студэнтаў філалагічных факультэтаў “Сучасная беларуская мова” – (Мн., 1985. С. 115-116): “Літары, якія адначасова ніколі не абазначаюць двух гукаў, называюцца адназначнымі. Так, напрыклад, літара б адначасова абазначае або цвёрды [б] – *[б]ыла*, або мяккі [б'] – *[б']іць*. Да адназначных адносяцца ўсе зычныя літары, а таксама галосныя *у, о, а, ы, э*. Галосныя літары *е, ё, ю, я* двухзначныя. У пэўнай пазіцыі ў слове яны адначасова абазначаюць два гукі: [j] з наступнымі [э, о, у, а]: *сва[ja]* (*свая*)...” Але, як відаць з папярэдняга выкладу, з такім разуменнем адназначных і двухзначных літар наўрад ці можна згадзіцца. Да таго ж, як ужо гаварылася, літары *е, ё, ю, я* не заўсёды “адначасова абазначаюць два гукі”, нярэдка яны, дадаткова паказваючы на мяккасць папярэдняга зычнага, абазначаюць адзін гук: *зьялёны – [з'ал'оны]*.

Што да мяккага знака (ь), то гэта літара гука не абазначае і таму не адносіцца ні да адназначных, ні да двухзначных. Але ўмоўна можна гаварыць пра яе “двухзначнасць” – з крыху іншым разуменнем гэтага слова. Справа ў тым, што ў адных выпадках яна выступае як змякчальны знак, а ў другіх – як раздзяляльны. Змякчальны мяккі знак ужываецца для абазначэння мяккасці зычных: *мазь, пісьмо, хтосьці*. Раздзяляльны мяккі знак адначасова выконвае дзве функцыі: паказвае на раздзельнае вымаўленне гукаў перад *е, ё, ю, я, і* і абазначае мяккасць папярэдняга зычнага: *рэльеф, мільён, налью, мадзьяр, Ільчы (І. Я. Лепешай)*.

Пачатак

Змест

Старонка 182 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Слова як адзінка мовы

Слова – асноўная адзінка мовы. У размове ці на пісьме мы ўжываем словы, спалучаем іх у словазлучэнні, будзем сказы. Знешне мы ўспрымаем слова як гук ці сукупнасць гукаў. Аднак словам нельга назваць любое адвольнае спалучэнне гукаў. Каб служыць для моўных зносін паміж людзьмі, спалучэнне гукаў павінна мець пэўнае значэнне. Тады гэта будзе слова. Значэнне слова – гэта яго змест, унутраны бок, суадноснасць з пэўным прадметам. Такое значэнне слова называецца лексічным. Самастойнае слова заўсёды мае лексічнае значэнне. Кожнае самастойнае слова здольнае ўступаць у розныя адносіны з іншымі словамі, г. зн. спалучацца з іншымі словамі адпаведна граматычным законам нашай мовы. Такая здольнасць слова з’яўляецца яго граматычным значэннем. Напрыклад, лексічнае значэнне слова зграбны – стройны, грацыёзны, а граматычнае – якасны прыметнік адзіночнага ліку, мужчынскага роду, назоўнага склону.

У сучаснай беларускай мове ёсць словы, якія маюць толькі адно значэнне, г. зн. адназначныя словы, напрыклад: *дажджышка* – кропля дажджу, *лясісты* – густа зарослы лесам. Аднак большасць слоў беларускай мовы мнагазначныя, напрыклад: *давучыць* – 1) давесці навучанне да якога-небудзь канца, 2) вывучыць што-небудзь поўнаасю або да якой-небудзь мяжы; *вянок* – 1) сплеценыя ў кружок лісты, кветкі, 2) у драўляным зрубе: чатыры бервяны як узаемазвязанае звяно, 3) вязка, звязка аднародных прадметаў (вянок грыбоў).

Слова становіцца мнагазначным, калі якая-небудзь назва прадмета ці з’явы пераносіцца на іншы прадмет ці з’яву. Такое слова ўжываецца для назвы некалькіх прадметаў. Мнагазначнае слова мае асноўнае значэнне, прамое, і вытворныя. Прамое значэнне першасным, з такім значэннем слова прама паказвае на прадмет, свабодна спалучаецца з іншымі словамі. На базе асноўнага значэння развіваецца пераноснае, напрыклад, прамое значэнне слова зграя – чарада сабак, ваўкоў і пад., а пераноснае – *шайка*, *банда*; прамое значэнне слова *блужаць* – доўга хадзіць у пошуках чаго-небудзь, каго-небудзь; блудзіць, а *пераноснае* – *пераходзіць з аднаго*

Пачатак

Змест

Старонка 183 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

прадмета на другі, не спыняючыся на чым-небудзь (пра погляд, вочы, думкі). У пераносных значэннях адчуваецца экспрэсіўна-эмацыянальнае адценне. Такія значэнні ў слоўніках адзначаюцца паметай перан. (пераноснае).

Кожнае слова лексічна звязваецца з іншымі словамі. Сістэмныя сувязі паміж словамі праяўляюцца не толькі ў здольнасці слоў мець некалькі значэнняў, у мнагазначнасці, але і ў магчымасці выкарыстання розных слоў для называння адных і тых жа прадметаў, якасцей, з'яў. Такія словы называюцца сінонімамі, напрыклад: *смелы – адважны – храбры, вельмі – надта – надзвычайна – неймаверна, ісці – крочыць – рухацца* і інш. Яркім праяўленнем сістэмных адносін у лексіцы побач з мнагазначнасцю і сінаніміяй з'яўляецца і антанімія – з'ява проціпастаўлення слоў. Антонімы – словы з супрацьлеглым значэннем: *гаварыць – маўчаць, салодкі – горкі, гарачы – халодны, высокі – нізкі, добры – дрэнны* і інш. Як правіла, сінонімы і антонімы належаць да адной часціны мовы.

Умелае выкарыстанне мнагазначных слоў, сінонімаў і антонімаў пашырае выяўленчыя магчымасці мовы (*С. Мароз, М. Рэзавуцкая*).

Пачатак

Змест

Старонка 184 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Амонімы і мнагазначныя словы

Амонімы – словы з аднолькавым гукавым складам, але з розным значэннем. Амонімы трэба ўмець адрозніваць ад мнагазначных слоў.

Мнагазначнае слова – гэта адно слова з некалькімі значэннямі, паміж якімі заўсёды захоўваецца адзінства, напрыклад: *вогнішча* – 1) распаленая куча дроў, ламачча; агонь і 2) месца, дзегарэў агонь; *памятны* – 1) які надоўга запомніўся, незабыўны і 2) які служыць для напаміну, для захавання чаго-небудзь у памяці. Усе гэтыя значэнні маюць унутраную сувязь. Амонімы не маюць такой сэнсавай сувязі, напрыклад: *абора* – тонкая вярочка, якой прымацоўваюць лапаць да нагі, і *абора* – *вялікае памяшканне для жывёлы*; *кароўнік*; *вядомы* – пра якога хто-небудзь ведае; *знаёмы* і *вядомы* – якога вядуць, які ідзе ззаду.

Адрозніваць мнагазначныя словы і амонімы можна рознымі спосабамі. Адзін з іх падбор сінонімаў. Калі падабраныя сінонімы па значэнні блізкія, узаемазамяняюцца ў спалучэнні, значыць перад намі мнагазначнае слова. Напрыклад, слова *адабраць* абазначае: сілай забраць; пазбавіць якасцей, пачуццяў, права; адняць час, здароўе, а таксама прызнаваць добрым. Першыя тры – гэта значэнні мнагазначнага слова, паколькі адабраць, адняць, забраць, пазбавіць можна і зямлю, і час, і права. Слову *адабраць* са значэннем ‘прызнаваць добрым’ сінанімічнае *ўхваляць*, а значыць гэта амонім.

У некаторых выпадках выяўленню слоў-амонімаў дапамагае словаўтварэнне і формаўтварэнне. Напрыклад, ад слова *тытан* (чалавек, які з багамі; чалавек вялікага таленту) утвараецца прыметнік *тытанічны*, ад слова *тытан* (серабрыста-белы цвёрды метал) утвараюцца прыметнікі *тытанавы* і *тытаністы*, ад слова *друк* (выдавецкая справа) – *друкаваць*, *друкар* і ад слова *друк* (вялікая ёмістая палка) – *дручок*.

Часам на амонімы паказвае спалучальнасць слова, так, напрыклад, слова *грот* (пячора) спалучаецца са словамі *штучны*, *прыродны*, *схавацца*, *зайсці*, а са словам *грот* (ніжні прамы парус на грот-мачце) – *наставіць*, *павярнуць*; *графік* (дыяграма) – *дакладны*, *колькасны*; *графік* (мастак, спецыяліст у галіне графікі) – *вядомы*, *знакаміты*.

У тлумачальных слоўніках значэнні мнагазначнага слова падаюцца ў адным слоўнікавым артыкуле, а словы-амонімы – у розных (*С. Мароз, М. Рэжавуцкая*).

Пачатак

Змест

Старонка 185 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Тыпы сінонімаў

Словы *смяяцца* і *рагатаць* уваходзяць у адзін сінанімічны рад таму, што іх агульнае значэнне – ‘праяўляць весялосць, радасць і пад, пры дапамозе характэрных перарывістых гукаў смеху: *Каваліха глядзела на яе і смяялася* (К. Чорны). *Нібы праз сон успамінаецца, – у шэрым шынялі, з чырвонай зоркай на шапцы, тата казытаўся вусамі і рагатаў, падкідаючы Даніка на руках* (Я. Брыль). *Пра дрэвы, кветкі ў пару цвіцення можна сказаць, што ян цвітуць, гараць: Вішні, узняўшыся белай каронаю, быццам дзяўчаты, цвітуць* (Я. Колас). *За лета ўбіраліся ў поўную сілу вяргіні, якія потым гарэлі аж да замаразкаў* (В. Вітка).

У сінанімічным радзе *смяяцца, рагатаць* абодва словы выступаюць у прамым значэнні, але слова *рагатаць* мае адценне ‘гучна, нястрымна смяцца’. У сінанімічным радзе *цвісіці, гарэць* першае слова выступае ў прамым, а другое – у пераносным значэнні, пры гэтым слова *гарэць* мае адценне ‘вельмі ярка цвісіці’. У залежнасці ад таго, якімі адценнямі значэння адрозніваюцца паміж сабой словы ў сінанімічным радзе, сярод іх вылучаюцца сэнсавыя, стылістычныя і сэнсавыя-стылістычныя сінонімы. Акрамя таго, асобны тып складаюць кантэкстуальныя сінонімы.

Сэнсавыя сінонімы. Словы з’яўляюцца сінонімамі ў тым выпадку, калі яны называюць адзін і той жа прадмет, з’яву, дзеянне ці прымету. Аднак асаблівасць таго ці іншага сіноніма заключаецца не ў яго агульным значэнні з іншымі словамі сінанімічнага рада, а ў тым, чым ён адрозніваецца ад іх. Возьмем для назірання словы *плакаць* і *галасіць*: *Плакаў сівы, стары чалавек* (А. Бялевіч). *Раманіха, схпіўшыся рукамі за галаву, галасіла: “А сын ты мой... А што ж з табой зрабілі”* (А. Чарнышэвіч). З прыкладаў відаць, што словы *плакаць* і *галасіць* – сінонімы. Але яны не з’яўляюцца абсалютна раўназначнымі: слова *плакаць* мае значэнне ‘праліваць слёзы ад болю, гора і пад.’, а слова *галасіць* – значэнне ‘голасна плакаць ад болю, гора і пад., прыгаворваючы’.

Пачатак

Змест

Старонка 186 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Сінонімы, якія адрозніваюцца сэнсавымі адценнямі значэння, называюцца **сэнсавымі**, або **семантычнымі** (ад грэч. *semantikos* – які абазначае), ці **ідэаграфічнымі** (ад грэч. *idea* – паняцце і *grapho* – пішу). Сэнсавыя сінонімы адрозніваюцца паміж сабой, як правіла, ступенню праяўлення якой-небудзь з’явы, дзеяння, прыметы і г. д. Падобнымі з’яўляюцца, напрыклад, словы ў сінанімічных радах *адвага*, *смеласць*, *храбрасць*; *стары*, *старажытны*; *многа*, *безліч*; *халодны*, *ледзяны*, *сцюдзёны*. Галоўная функцыя сэнсавых сінонімаў у мове дыферэнцыяльная. Кожны з іх ужываецца ў залежнасці ад таго, якое іменна адценне ці прымету ў той ці іншай з’яве, дзеянні і г.д. неабходна выразіць ці падкрэсліць.

Стылістычныя сінонімы. Некаторыя словы ў сінанімічным радзе адрозніваюцца тым, што адно слова толькі называе які-небудзь прадмет, з’яву, дзеянне, прымету, а іншыя, акрамя гэтага, выражаюць яшчэ розныя эмоцыі, станоўчую ці адмоўную ацэнку прадмета, з’явы, дзеяння, прыметы. Звернемся да прыкладаў: *“Глядзіце, глядзіце, – ветліва сказаў вусаты і ўсміхнуўся, падміргнуў Сярожку, які ўставіўся на дзязькавы вусы (Л. Арабей). Сапраўды, ён ляпнуў не тое (І. Шамякін).* Сінонімы *сказаць* і *ляпнуць* абазначаюць адно і тое ж дзеянне – ‘выказаць што-небудзь’. Але слова *ляпнуць*, акрамя гэтага, мае ацэнчнае адценне неадабрэння, асуджэння. Яно выкарыстоўваецца тады, калі казалі штосьці неабдуманое, нетактоўнае і вынікае неабходнасць не толькі назваць дзеянне, але і даць яму ацэнку, выказаць да яго свае адносіны. Разгледзім яшчэ прыклады: *Гэта была песня радасці і ў той жа час поўная лёгкага смутку, калі высокі голас спявачкі гаварыў людзям аб тых, хто аддаў жыццё за шчасце свайго народа (Э. Самуйлёнак).* Калі ўсе размясіліся, а пяхоті згуртаваліся ў кутку, каля грубка, гаспадар звярнуўся да прысутных: *“Вітаем у роднай хаце шанойных гасцей з песнямі” (А. Есакоў).* Адно і тое ж значэнне маюць словы *спявачка* і *пяюха*, аднак першае з іх з’яўляецца літаратурным, стылістычна нейтральным, а другое выкарыстоўваецца пераважна ў гутарковым стылі.

Пачатак

Змест

Старонка 187 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

У выніку чаго ўзнікаюць падобныя сінанімічныя рады? Галоўнай крыніцай сінанімічных слоў з эмацыянальна-экспрэсіўным адценнем з'яўляецца жывая гутарковая мова і прастамоўе. Напрыклад, слова *гаварыць* ужываюць усе носьбіты мовы незалежна ад месца іх жыхарства, адукацыі, сферы дзейнасці, а словы *прастарэкваць*, *балбатаць*, *пляскаць*, *плявузгаць* бытуюць пераважна ў гутарковай мове, у размоўным стылі. Уступаючы ў сінанімічныя адносіны са словам *гаварыць*, гэтыя словы надаюць мове стылістычнае адценне гутарковасці.

Некаторыя сінонімы выкарыстоўваюцца ў гутарковай і кніжнай мове, а іншыя – пераважна ў кніжнай, г. зн. у мове навуковай, публіцыстычнай і афіцыйна-дзелавой літаратуры (параўн.: *розум* і *інтэлект*, *бязбожнік* і *атэіст*, *туга* і *настальгія*, *дапамога* і *садзеянне*). Першыя з'яўляюцца стылістычна нейтральнымі, а другія маюць стылістычнае адценне кніжнасці, г. зн. адзнаку тых ці іншых кніжных стыляў.

Сінонімы, якія адрозніваюцца рознымі стылістычнымі адценнямі значэння, адносяцца да **стылістычных**.

Сэнсава-стылістычныя сінонімы. Нярэдка ў сінанімічныя адносіны ўступаюць словы, якія адрозніваюцца паміж сабой і сэнсавымі і стылістычнымі адценнямі значэння. Для прыкладу звернем увагу на сінанімічны рад *есці*, *сілкавацца*, *сёрбаць*, *жэрці*: *Не сказаць, каб вялікія ласункі былі з чэрствага хлеба, але еў яго Міколка з вялікай ахвотай (М. Лынькоў). Сілкуецца дзед Арцём печанай бульбай і пры гэтым думы розныя думае пра цяперашняе жыццё, пра даўнейшае (З. Бядуля). Сёрбалі яны варыва без хлеба, і Вярышкоў, бачачы гэта, падзівіўся, што Зазыба хоць і быў намеснікам у калгасе, але за сталом не раскашаваў цяпер (І. Чыгрынаў). Жэрці і праўда хочацца. Аж у жываце баліць (М. Лупсякоў).* Словы *есці*, *сілкавацца*, *сёрбаць*, *жэрці* аб'ядноўваюцца ў адным сінанімічным радзе значэннем 'прымаць ежу, перажоўваючы яе і глытаючы'. Аднак у гэтым радзе слова *сілкавацца* мае адценне 'падмацоўвацца ежай' і бытуе ў гутарковай мове; слова *сёрбаць* адрозніваецца ад іншых сэнсавым адценнем 'есці, прысмукваючы', мае стылістычнае адценне размоўнасці і выкарыстоўваецца пераважна ў гутарковай мове; слову *жэрці* ўласціва дадатковае сэнсавое адценне 'прагна і многа есці', эмацыянальнае адценне грубасці і стылістычнае адценне прастамоўнасці.

Пачатак

Змест

Старонка 188 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Яшчэ прыклад: *Штосьці ўсё шукае, выглядае, вынюхвае, прахвост*, - з агідай сказаў Андрэй (М. Машара). Сінанімічнасьць слоў *шукаць, выглядаць, вынюхваць* абумоўлена агульным значэннем ‘вызнаць, выведаць, высачыць’. Але ў гэтым радзе першыя два словы з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі, а слова *вынюхаць* мае эмацыянальна-экспрэсіўнае адценне грубасці і стылістычнае адценне размоўнасці.

Дарэчы, слова *прахвост* у значэнні ‘чалавек ганебных, несумленных паводзін’ у сучаснай беларускай літаратурнай мове ўступае ў сінанімічныя адносіны са словам *нягоднік*, але ў адрозненне ад яго мае эмацыянальна-ацэначнае адценне пагардлівасці, стылістычнае адценне прастамоўнасці і выкарыстоўваецца ў гутарковым стылі.

Сінонімы, якія адрозніваюцца паміж сабой тым ці іншым адценнем значэння і маюць розную эмацыянальна-экспрэсіўную і стылістычную афарбоўку, называюцца **сэнсава-стылістычнымі**.

Кантэкстуальныя сінонімы. Сэнсавыя, стылістычныя і сэнсава-стылістычныя сінонімы – гэта такія словы, якія, як правіла, вядомы ўсім носьбітам мовы. І ў кантэксце, і без кантэксту яны заўсёды ўспрымаюцца як сінонімы.

У творах мастацкай літаратуры ў сінанімічныя адносіны могуць уступаць словы, якія па-за кантэкстам не ўваходзяць у адзін сінанімічны рад. Напрыклад, у вершаваных радках:

Імгла заслала сіні далягляд,

І жураўлі ляцяць, вяслююць к Нілу (Е. Лось) – словы *ляцець* і *веславаць* выкарыстаны ў значэнні ‘рухацца ў паветры пры дапамозе крылаў’. Без кантэксту кожнае з гэтых слоў мае розныя значэнні: *ляцець* – ‘рухацца ў паветры пры дапамозе крылаў’; *веславаць* – ‘грэбці вёсламі ў вадзе’. Але ў прыведзеных радках слова *веславаць* у індывідуальна-аўтарскім ужыванні набыло пераноснае значэнне і дзякуючы гэтаму ўступіла ў сінанімічныя адносіны са словам *ляцець*.

Словы, якія збліжаюцца сваім значэннем толькі ў пэўным кантэксце, з’яўляюцца **кантэкстуальнымі сінонімамі** (В. П. Красней).

Пачатак

Змест

Старонка 189 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Агульнаўжывальныя словы і словы абмежаванага ўжытку

Словы не аднолькава выкарыстоўваюцца ўсімі носьбітамі мовы: адны з іх ужываюцца ўсімі носьбітамі незалежна ад месца іх пражывання, прафесіі, узросту, роду заняткаў, становішча ў грамадстве, адукацыйнага і культурнага ўзроўню; другія – актыўна ўжываюцца толькі на пэўнай тэрыторыі, прадстаўнікамі асобных прафесійных ці сацыяльных груп насельніцтва. Адсюль вынікае, што лексіка сучаснай беларускай мовы ў адносінах сферы яе выкарыстання падзяляецца на дзве вялікія групы – агульнаўжывальную (агульнанародную) і абмежаванага ўжытку.

Агульнаўжывальная лексіка – гэта словы, якія ведаюць усе носьбіты мовы і шырока выкарыстоўваюць іх у штодзённых зносінах. У склад агульнаўжывальнай лексікі ўваходзяць словы розных часцін мовы: *падручнік, агарод, бацька, белы, высокі, вялікі, гаварыць, касіць, адзін, дзевяты, я, мы, сам* і інш.

Лексіка абмежаванага ўжытку падзяляецца на дыялектную, спецыяльную і жаргонную.

Да дыялектнай лексікі адносяцца словы, якія ўжываюцца толькі на пэўнай тэрыторыі. Гэтыя словы вядомыя не ўсім носьбітам мовы, а толькі тым, хто жыве на той тэрыторыі, дзе гэтыя словы бытуюць. Большасць дыялектных слоў з'яўляюцца мясцовымі назвамі агульнавядомых прадметаў, дзеянняў, прымет, таму ў літаратурнай мове ім адпавядаюць агульнаўжывальныя словы: *вятроўкі – басаножкі, нагавіцы – штаны, жуковіна – пярсцёнак, вілахвост – падліза, дзяньгуб – гультай, абквеціць – упрыгожыць, абножыцца – натаміць ногі, стаміцца*.

Да спецыяльнай лексікі адносяцца навуковыя тэрміны і прафесіяналізмы. Навуковыя тэрміны – гэта назвы спецыяльных паняццяў пэўнай сферы навукі, мастацтва, вытворчасці: *атмасфера, імпульс, пнеўманія, кульмінацыя, марфема* і інш. Навуковыя тэрміны ўжываюцца найчасцей у навукавай і навучальнай літаратуры.

Да тэрмінаў блізкія прафесіяналізмы. Гэта словы, якія звычайна ўжываюцца ў мове прадстаўнікоў асобных прафесій ці спецыяльнасцей – ганчароў, краўцоў,

Пачатак

Змест

Старонка 190 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

пльтагонаў, сталяроў, друкароў і інш.: *шмуцтытул* (ліст паперы перад пачаткам кнігі, раздзела, дзе змяшчаецца загаловак, ілюстрацыя), *шпандыр* (шавецкі рамень), *штаг* (канат, трос), *шнэж* (транспарцёр для сыпкіх рэчываў), *фастрыгаваць* (прышываць рукамі). Прафесіяналізмы адрозніваюцца ад тэрмінаў тым, што застаюцца на ўзроўні паўафіцыйных назваў спецыяльных паняццяў і бытуюць звычайна ў вусным маўленні, жывой гутарцы.

Дыялектная і спецыяльная лексіка падаецца ў слоўніках з паметамі: абл. (абласное), бат. (батанічнае), хім. (хімічнае), спец. (спецыяльнае) і інш.

Ад лексікі дыялектнай і спецыяльнай адрозніваецца жаргонная лексіка. Жаргонныя словы – гэта словы, якія ўжывае вузкае кола людзей, аб’яднаных сумесным дзеяннем, агульнымі інтарэсамі. Ёсць жаргон паляўнічых, спартсменаў, студэнтаў, школьнай моладзі: *аўтамат* (залік за працу на працягу семестра), *пара* (двойка), *хвост* (няздадзены залік ці экзамен), *ляп* (памылка), *лабы* (лабараторныя работы). Жаргонныя словы толькі засмечваюць літаратурную мову. Яны зрэдку сустракаюцца пры апісанні пэўных сацыяльных з’яў, для моўнай характарыстыкі персанажаў (*С. Мароз, М. Рэжавуцкая*).

Пачатак

Змест

Старонка 191 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Стылістычны падзел лексікі

Усе словы беларускай мовы падзяляюцца паводле стылістычнай характарыстыкі на нейтральныя і стылістычна афарбаваныя. У мове пераважаюць нейтральныя словы, яны толькі называюць прадметы, з’явы, не ацэньваючы іх: *аўтобус, восень, горад, весела, смяяцца, добры* і інш. Такія словы ў слоўніках не маюць стылістычных памет.

Стылістычна афарбаваныя словы – гэта словы, якія не толькі называюць прадметы, з’явы, але адначасова выражаюць дадатковыя эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні. Так, напрыклад, словы *сонца* і *сонейка* маюць агульнае лексічнае значэнне ‘нябеснае свяціла’, але ў слове *сонейка* ёсць дадатковая якасць – ацэначнасць, якая выражае ласкавыя адносіны моўцы да прадмета.

Сярод стылістычна афарбаваных слоў адрозніваюць словы гутарковыя і кніжныя. Гутарковыя словы – гэта словы, якія ўжываюцца пераважна ў вуснай і пісьмовай гутарковай мове: *акуратыст, буслянка, абліваха* (галалёд, зімовы дождж), *друзбак, дубасіць, ватага, ветрагон, мэтлахі* (шматкі), *газетчык* (журналіст). У слоўніку такія словы падаюцца з паметай разм. (размоўнае). Некаторыя гутарковыя словы маюць адценне грубасці, яны звычайна ў слоўніках адзначаюцца паметай праст. (прастамоўнае): *галадранец, балабоніць, здурэць, хаміць, шкандыбаць*.

Гутарковымі лічацца і дыялектныя словы: *дуліна* (грушавае дрэва, плод), *трактаваць* (частаваць гасцей), *настругаць* (пачысціць, пра бульбу і пад.), *купа* (вялікая колькасць чаго-небудзь, куча), *варушкі* (рухлівы), *завейка* (завіруха).

Кніжныя словы – гэта словы, якія ўжываюцца ў пісьмовай навуковай ці публіцыстычнай мове, а таксама ў мове мастацкай літаратуры. Многія кніжныя словы запазычаныя: *рамантызм* (настрой думак, светаадчуванне), *рарытэт* (каштоўная рэч), *аўтэнтычны* (які адпавядае арыгіналу, правільны), *камплемент* (пахвальны водгук, прыемныя словы), *татальны* (усеабдымны, усеагульны). У складзе кніжнай лексікі вылучаюцца словы так званага высокага стылю, якія ў слоўніках маюць памету выс., словы паэтычныя – памета паэт. і словы архаічныя

Пачатак

Змест

Старонка 192 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

– памета ўст.: *выбраннік, неўвядальны, лілея, паходня* (факел), *ратны* (ваенны, баявы), *чало* (лоб), *ловы* (паляванне) і інш.

Да кніжнай лексікі адносяцца і вузкаспецыяльныя тэрміны з розных галін навукі з паметай спец.: *біёніка* (навука, сумежная з тэхнікай), *барытанальны*, *мадуляваць* (пераходзіць з адной танальнасці ў іншую), *трамбоз* (утварэнне тромба), *руно* (шэрсць авечкі), *магма* (расплаўленая маса ў глыбінях Зямлі), *рэкламацыя* (прэтэнзія на нізкую якасць тавара з патрабаваннем пакрыцця страт) і інш.

Шматлікія словы на працягу часу трацяць адценне кніжнасці і замацоўваюцца сярод стылістычна нейтральных: *аргумент, гіпотэза, дыскусія, канцэпцыя, дыялектыка* (С. Мароз, М. Рэзавуцкая).

Пачатак

Змест

Старонка 193 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Фразеалагізмы і іх ужыванне ў маўленні

Беларуская мова багатая на фразеалагізмы. Фразеалагізм – устойлівая моўная адзінка, якая складаецца не менш як з двух слоў (іх называюць кампанентамі), мае адзінае, цэласнае значэнне, спалучаецца з іншымі словамі, выконвае ў сказе ролю аднаго члена: *ні слыху ні дыху* (ніякіх вестак, нічога не чуваць), *блізкі свет* (далёка), *збіцца з ног* (стаміцца, замарыцца), *трымаць язык за зубамі* (маўчаць, не прагаварыцца).

Знешне фразеалагізмы падобны да словазлучэнняў, але адрозніваюцца тым, што ў іх словы страчваюць самастойнае лексічнае значэнне.

У мове ёсць фразеалагізмы, якім адпавядаюць свабодныя словазлучэнні, але абазначаюць яны рознае: *апусціць рукі* (у час зарадкі) – *страціць волю, жаданне*; *казу пасвіць* (на полі) – *казу пасвіць* (адставаць на працы); *дарогі размыліся* (на ростанях, перакрыжаванні) – *дарогі размыліся* (блізкія сувязі, адносіны спыніліся); *выйсці наверх* (на дах) – *выйсці наверх* (нечакана выявіцца, стаць вядомым усім); *на руках насіць* (дзіця) – *на руках насіць* (высока цаніць, даражыць кім-небудзь).

Фразеалагізмы не ствараюцца ў час размовы, а выкарыстоўваюцца як гатовыя з вядомым значэннем: *ні хаты ні лапаты* (нічога няма), *на макавае зерне* (вельмі мала), *плячо ў плячо* (дружна, разам), *званіць языком* (маніць) і інш.

Сукушнасьць фразеалагізмаў пэўнай мовы называецца фразеалогіяй. Фразеалогіяй называецца і раздзел мовазнаўства, які вывучае названыя адзінкі. Фразеалогія беларускай мовы складвалася на працягу стагоддзяў і паходзіць з розных крыніц. Асноўная і невычэрпная іх крыніца – жывая народная мова: *вачыма свяціць* (перажываць пачуццё сораму), *ламаць галаву* (напружана думаць), *за пояс заткнуць* (перасягнуць, перавысіць каго-небудзь у чым-небудзь), *душа ў душу* (вельмі дружна, у поўнай згодзе) і інш.

З вуснай народнай творчасці прыйшлі фразеалагізмы *голад не цётка, абы дзень да вечара*, з твораў мастацкай літаратуры – *Асадзі назад!*

Пачатак

Змест

Старонка 194 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Сталі фразеалагізмамі некаторыя прафесійныя выразы: *іграць у адну дудку* (ад музыкантаў), *ні пуха ні пяра* (ад паляўнічых), *шыта белымі ніткамі* (ад краўцоў).

Фразеалагізмы ўжываюцца ў гутарковай мове, у мастацкай літаратуры і публіцыстыцы, выступаюць выразным стылістычным сродкам.

У беларускай мове ёсць безліч фразеалагізмаў, кожны з якіх немагчыма замяніць разважаннімі нават на некалькі старонак. Гэта наша нацыянальнае багацце. Яны “ажыўляюць” мову, робяць яе вобразнай, маляўнічай (*С. Мароз, М. Ржавуцкая*).

Пачатак

Змест

Старонка 195 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Граматычная характарыстыка фразеалагізмаў

У фразеалогіі найбольш мэтазгоднай прызнаецца граматычная класіфікацыя фразеалагізмаў паводле суадноснасці іх з часцінамі мовы. Пры такой класіфікацыі шматлікія фразеалагізмы на аснове агульных прымет аб'ядноўваюцца ў асобныя семантыка-граматычныя разрады, суадносныя (назоўнікавыя, прыметнікавыя, дзеяслоўныя, прыслоўныя і іншыя звароты) або не суадносныя з часцінамі мовы, што садзейнічае сістэмнаму вывучэнню семантычных і граматычных асаблівасцей фразеалагізмаў.

Не ўсе тры крытэрыі даюць аднолькава станоўчы эфект пры вызначэнні фразеалагізмаў. Найбольш істотным з'яўляецца *семантычны* паказчык, які рэалізуецца шляхам семантычнай ідэнтыфікацыі. Пры супастаўленні фразеалагізма са словам-ідэнтыфікатарам высвятляецца, што фразеалагізм, суадносны з назоўнікам, мае значэнне прадметнасці (назоўнікавы), фразеалагізм, суадносны з дзеясловам, мае значэнне дзеяння (дзеяслоуны) і г. д. Зразумела, суадноснасць не тое самае, што эквівалентнасць. Фразеалагізмы абазначаюць не проста той ці іншы дзеяслоў, прыслоўе, назоўнік, прыметнік. Яны абазначаюць, як правіла, плюс штосьці яшчэ: *ранняя птушка* 'дбайны чалавек, які рана ўстае, раней за іншых прыходзіць куды-небудзь'.

Што да *марфалагічнага* паказчыка, то ён падыходзіць да класіфікацыі фразеалагізмаў толькі пэўных структурных тыпаў. Таму, перш чым гаварыць пра яго спецыфіку, варта спыніцца на структурных асаблівасцях фразеалагізмаў.

Як раздзельнааформленыя адзінкі фразеалагізмы не ўтвараюць нейкіх спецыфічных структурных мадэлей, яны захоўваюць мадэлі словазлучэнняў, сказаў, спалучэнняў слоў.

У фразеалагізмах са структурай словазлучэння ёсць граматычна галоўны і граматычна залежны кампаненты, звязаныя паміж сабой падпарадкавальнай сувяззю (*горкі хлеб, абіваць парогі, выйсці наверх*). Гэта сувязь, праўда, носіць

Пачатак

Змест

Старонка 196 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

чыста фармальны характар, бо кампаненты ў складзе фразеалагізма страчваюць уласцівае ім лексічнае значэнне.

Фразеалагізмы, структурна арганізаваныя як сказы, суадносяцца з сінтаксічнымі канструкцыямі, у якіх ёсць дзейнік і выказнік або адзін галоўны член (*кот наплакаў, рукі кароткія, на мякіне не правядзеш*).

Шматлікімі з'яўляюцца фразеалагізмы са структурай спалучэння слоў (іх часам залічваюць да фразеалагізмаў са структурай словазлучэння). У такіх адзінках няма граматычна галоўнага кампанента. Гэта спалучэнні двух кампанентаў, аб'яднаных злучальнай сувяззю (*хлеб і соль, ні холадна ні гарача, і тут і там*), генетычна паўназначнага слова са службовым (*за душой, як міленькі, хоць куды, ні блізка*), дзвюх прыназоўнікава-склонавых форм (*з месца ў кар'ер*) і інш.

На аснове марфалагічнага паказчыка да пэўнага разраду можна аднесці пераважна фразеалагізмы са структурай словазлучэння. Такім паказчыкам выступае граматычна галоўны кампанент, калі яго граматычнае значэнне супадае з катэгарыяльным значэннем фразеалагізма. Напрыклад, значэнне прадметнасці назоўнікавага фразеалагізма *месца пад сонцам* 'права на існаванне' сігналізуецца, падказваецца галоўным кампанентам-назоўнікам *месца*.

Пры вызначэнні марфалагічных прымет фразеалагізма важна таксама ўлічваць, зменны ён ці не, а калі зменны, то якія граматычныя катэгорыі і формы яму ўласцівы.

Марфалагічны прынцып семантыка-граматычнага вызначэння фразеалагізмаў зручны тым, што ён апіраецца на знешне выражаныя іх уласцівасці. Але ён не падыходзіць да многіх фразеалагізмаў са структурай словазлучэння, катэгарыяльнае значэнне якіх не сігналізуецца граматычна галоўным кампанентам. Параўн. фразеалагізмы аднатыпнай структуры, якія належаць да розных семантыка-граматычных разрадаў: *блізкі свет* (прыслоўны), *першы клас* (прыметнікавы), *наш брат* (займеннікавы), *вядомая рэч* (мадальны), *добры інтэрас* (выклічнікавы). Марфалагічны прынцып непрыдатны таксама пры

Пачатак

Змест

Старонка 197 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

класіфікацыі большасці фразеалагізмаў са структурай спалучэння слоў і амаль усіх фразеалагізмаў са структурай сказа.

Пры адсутнасці распазнавальных марфалагічных прымет важным сродкам высвятлення граматычных асаблівасцей фразеалагізма становіцца яго сінтаксічнае ўжыванне: спалучальнасць і сінтаксічная роля ў сказе. Фразеалагізмам кожнага семантыка-граматычнага разраду ўласціва свая сінтаксічная функцыя: дзеяслоўным – выказнік, прыслоўным – акалічнасць, назоўнікавым – дзейнік і дапаўненне. Але . . . сінтаксічнае ўжыванне не заўсёды выступае надзейным крытэрыем, бо некаторыя фразеалагізмы ўжываюцца толькі ў нетыповай для пэўнага разраду сінтаксічнай функцыі (*М. А. Даніловіч*).

Пачатак

Змест

Старонка 198 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Прыказкі. Крылатыя словы (афарызмы)

Да фразеалогіі ў шырокім разуменні слова адносяць прыказкі, прымаўкі, крылатыя словы і афарызмы. Агульнае ў іх тое, што яны выкарыстоўваюцца ў маўленні як гатовыя, вядомыя, з вядомым сэнсам, маюць вобразнасць і выразнасць.

Прыказка – кароткі ўстойлівы выраз, рытмічна арганізаваны, які ў завершанай вобразнай форме абагульняе тыповыя з’явы жыцця, павучае, дае практычныя парады: *Бачыць вока далёка, а розум яшчэ далей; Сябра за грошы не купіш; Тады слова серабро, калі справа золата; Не плей у вадзіцу: згадзіцца напіцца* і інш.

Прымаўка – гэта таксама ўстойлівае, гатовае выслоўе, якое вобразна, эмацыянальна характарызуе падзею, асобу, але без абагульненняў і вывадаў: *Чужымі рукамі жар заграбаць; Нехананка на Іванка; Вывалакі няма; Жыве, як гарох пры дарозе*. Розніца паміж прыказкай і прымаўкай не вельмі значная. Большасць даследчыкаў згаджаюцца з тым, што прыказка выражае завершаную думку, у маўленні з’яўляецца закончаным меркаваннем, якое абагульняе жыццёвы вопыт, а прымаўка канчаткова афармляецца і набывае канкрэтны сэнс толькі ў кантэксце. Так, напрыклад, выраз *Маслам кашы не сапсуеш* (таго, што прыносіць карысць лепш перадаць, чым недадаць) сэнсава закончаны і дадатковага тлумачэння не патрабуе, а выраз *Жыве, як гарох пры дарозе, – хто ні ідзе, той скубе* ўяўляе сабою незакончанае меркаванне: хтосьці пастаўлены ў вельмі неспрыяльныя ўмовы. Тут даецца ацэнка, эмацыйная характарыстыка пэўнага становішча. Прыказкі і прымаўкі многа даюць для разумення народнага шматвяковага вопыту, філасофіі, мастацтва слова, якія дайшлі да нас праз стагоддзі. Кожны чалавек знойдзе што пераняць, чаму навучыцца, ідучы ўслед за мудрасцю народа.

Ад прыказак і прымавак трэба адрозніваць афарызмы (грэч. aphorismas ‘азначэнне’). Афарызм – гэта выказванне, якое перадае лагічна закончаную думку, выражаную ў яскравай, трапнай і лаканічнай форме: *Добра быць у дарозе, якую ты сам сабе выбіраеш* (Якуб Колас); *Не шукай ты шчасця, долі на чужым далёкім полі* (Янка Купала); *Не выхваляйся дабрынёю, рабі дабро ты моўчкі лепш*

Пачатак

Змест

Старонка 199 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

(Пятрусь Броўка); *Вечна тваім застанеца толькі тое, што ты аддаў* (Уладзімір Караткевіч). Найперш ад прыказак афарызмы адрозніваюцца тым, што маюць канкрэтнага аўтара або шырокавядомую крыніцу (эпічны твор, рэлігійны помнік і пад.). Адрозніваюцца афарызмы і ад крылатых слоў. Крылатыя словы (і сам выраз з’яўляецца “крылатым”) звычайна больш шырока ўжываюцца і ўключаюць у свой склад не толькі закончаныя думкі-меркаванні, але і трапныя найменні, нярэдка аднаслоўныя: *Пан сахі і касы* (Янка Купала), *свінтус-грандыёзус* (Кандрат Крапіва). Існуюць літаратурныя творы, якія цалкам складаюцца з афарыстычных выказванняў. Найчасцей афарызмы ўваходзяць у склад іншых твораў, таму пераважная большасць іх – гэта ўрыўкі з мастацкіх, публіцыстычных, філасофскіх і навуковых сачыненняў (*С. Мароз, М. Ржэвуцкая*).

Пачатак

Змест

Старонка 200 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Перыфразы як адзінка маўлення

Каб вызначыць сутнасць перыфразы, акрэсліць яе межы, коратка ахарактарызуем гэтую складаную адзінку моўнага выкладу.

Перыфразы апісальна называюць прадметы, дзеянні, якія звычайна абазначаюцца адным словам: *Ты сагравала і натхняла, хоць ад цябе я быў здаля, з я м л я З а с л о н а в а, К у п а л ы, Я к у б а К о л а с а з я м л я* (А. Александровіч. Хадзіў я) – Беларусь. *Будзе ўзнямацца ў вяках вобраз грознага п о м с н і к а з а р а н ы р о д н а е з я м л і* (К. Чорны. На парозе вызвалення) – партызана. *Унь ускрай сядзібы конь пайзе сталёвы... х л е б у т ч э а с н о в ы* (Я. Колас. Міхасёвы прыгоды) – арэ.

Перыфразы становіцца асобным найменнем толькі ў працэсе маўлення. Шматлікія перыфразы, узятыя без кантэксту, – гэта звычайныя свабодныя словазлучэнні, якія абазначаюць прадметы і іх праметы, дзеянні і іх аб'екты. У моўным палатне такія словазлучэнні могуць стаць асобнымі назвамі прадметаў і дзеянняў: *Апалі на зямлю х а л о д н ы я с л ё з ы, што гнулі былінкі к зямлі* (Я. Колас. Адплата). *Зяюля л і ч ы л а г а д ы, было прадчуванне бяды* (А. Вярцінскі. Заазер'е).

Перыфразы – паасобна аформленае спалучэнне слоў, якое выступае як семантычна непадзельнае словазлучэнне і выконвае ў сказе намінацыйную функцыю. Агульная семантыка перыфрастычнага выразу пераважае над слоўнай паасобнасцю яго частак. Значэнні слоў-кампанентаў арганізуюць, матывуюць агульны сэнс перыфразы, а самі раствараюцца ў ім.

Семантычнай непадзельнасці перыфрастычнага словазлучэння не парушае ні перастаноўка яго кампанентаў, ні разрыў іх іншымі словамі кантэксту. Так, Я. Колас перыфразы *в о л т а л ё в ы* скарыстоўвае з розным парадкам яе кампанентаў, агульны сэнс апісальнай назвы ў абодвух выпадках адзін: *Па ўзгор'ю поля, па раўніне пайзучь с т а л ё в ы я в а л ы* (На новай зямлі). *Рэжа скібы в о л с т а л ё в ы...* (Радасць).

Пачатак

Змест

Старонка 201 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Цэльнасць семантыкі перыфразы захоўваецца і тады, калі кампанента апісальнага словазлучэння разрываюцца іншымі словамі кантэксту, як у наступных прыкладах: *Шкадаваў бы менш тае прапачжы, каб не ведаў я, не ўспомніў зноў, як в я л а матуля т а н е ц п р а ж ы* (А. Пысін. Бачу гулкае святло вакзала). *І тады я адважыўся і расказаў пра с а р д э ч н ы*, як кажучь, *п а ж а р* (П. Панчанка. У навальніцу).

Да перыфраз адносяцца і семантычна непадзельныя канструкцыі са структураю сказа, якія функцыянальна адпавядаюць асобнаму слову: *Эх, каб ведаў я, хлапчына, калі м о й п а г а с н е м е с я ц* (М. Танк. Песня Яносіка). *Усюды мае сябры, камбайнер і с т а л ь х т о в а р ы ц ь*, *пчаляр, садавод, свінапас* (П. Броўка. У замку Радзівіла). Граматычная будова згаданых апісальных выразаў адпавядае структуры сказа, але канструкцыя *мой пагасне месяц* апісальна называе дзеянне, якое можна абазначыць аднаслоўна – *памру*, а сталь хто варыць – *сталявар*. Перыфразы са структурай сказа, як і перыфрастычныя словазлучэнні, выконваюць у маўленні намінатыўную функцыю.

Перыфразы паводле сваёй знешняй структуры менш эканомныя, чым асобныя словы. І калі б яны не давалі нічога новага ў параўнанні са значэннямі і адценнямі значэнняў аднаслоўнай назвы, утварэнне і ўжыванне перыфраз было б неапраўданае, неабгрунтаванае. Перавага перыфразы над звычайным словам у тым, што яна не толькі абазначае з’яву рэчаіснасці, але і адразу праз апісанне асобнай прыметы, уласцівасці гэтай з’явы характарызуе яе. Так, М. Танк у вершы “Шчасліва ўдалачны ляцець”, заклікаючы чалавецтва пільна сачыць, каб у касмічнай прасторы “*не смеў ніхто слупы гранічныя стацшыляць, . . . каб там не паўтарылася калі т р а г е д ы я н а р о д а ў і З я м л і*”, ужывае апісальную назву вайны (перыфрастычная назва *трагедыя народаў і Зямлі* выразней выноўць на паверхню характарыстыку гэтай з’явы). Апісальны выраз добра ўпісваецца ў экспрэсіўную напружанасць ўсяго верша, актыўна “працуе” на асноўную думку твора.

Перыфраз часта перадае яскравыя эмацыянальна-экспрэсіўныя адносіны да

Пачатак

Змест

Старонка 202 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

абазначанай з’явы. Прыгадаем радкі Я. Брыля: “*Калі нарадзілася Любачка і свякроў узялася вучыць маладую матулю, як купаць, спавіваць і карміць, і лячыць іх непадзельнае шчасце, Жэня ўжо... называла Іваніху найдаражэйшым словам – маці...*” (Спежка-дарожка). Перыфраза непадзельнае шчасце перадае замілаванне, пяшчоту сямейнікаў да дзіцяці.

Перыфрастычная назва вельмі часта з’яўляецца вынікам індывідуальна-мастацкага бачання свету. Так, К. Чорны ў апавяданні “На парозе вызвалення” дае невялікую пейзажную замалёўку: “*Жоўты лісточак прыносіўся ветрам з-пад лесу і прыліпаў да земляной глыбы над выбітай нямецкай бомбай ямай. На чорных краях гэтага з е м л я - н о г а к а л е ц т в а бялелася парванае карэнне палявых раслін*”. Апісальная назва *земляное калецтва*, якую скарыстаў К. Чорны, перадае складаную думку: нямецкія бомбы нявечаць усё, нават зямлю.

На ўзнікненне перыфрастычных назваў у моўным абыходку могуць уплываць розныя пазалінгвістычныя фактары. Так, калі ў жыццё ўваходзіць новы прадмет або з’ява і яны яшчэ непрывычныя, іх часта называюць апісальна, вылучаючы пэўныя, іншы раз зусім неістотныя рысы. А. Шлюбскі прыводзіць такое назіранне: “Калі ў Полацкім павеце з’явіўся цягнік, то сяляне звалі яго “чортавай кабылай”. Я.Брыль занатаваў цікавы апісальны выраз, які выкарыстала вясковая жанчына, каб замяніць нязвычайнае і таму забытае ў патрэбны момант слова дзённік: “*Ці ў вас прадаюцца т у я ц я т р а д з і, д з е с т а в я ц ь д в о й к і?*” (Жменя сонечных промняў).

Перыфрастычны выраз можа ўзнікнуць з патрэб эўфемістычнай замены “ультраэкспрэсіўных” слоў або слоў, якія выклікаюць непажаданую рэакцыю ў тых, каму адрасуецца мова: – *Сыночак мой, наша Анютка ж ы в е ц я п е р у н о в а й с а с н о в а й х а т ц ы...* – і зноў *пасыпаліся слёзы* (А. Рылько. Маці і сын).

Як бачым, перыфрастычны выраз “нараджаецца”, утвараецца непасрэдна ў моўнай плыні, гэта, як акрэслівае Ш. Балі, – свабодны і спантанна народжаны іншасказальны выклад той самай думкі. Перыфраза – гэта семантычна непадзельнае

Пачатак

Змест

Старонка 203 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

словазлучэнне (або сказ), якое ўтвараецца ў працэсе маўлення, каб апісальна назваць асобныя прадметы, прыметы або дзеянні і адначасова паказаць іх адметнасць.

Традыцыйныя перыфразы. Перыфраза абазначае адно паняцце, служыць знакам якой-небудзь адной з’явы рэчаіснасці, і гэта асаблівасць перыфрастычных выразаў збліжае іх з фраземамі. Семантычная непадзельнасць апісальных выразаў, іх лексікалізацыя выклікаюць некаторую ўстойлівасць перыфрастычнага словазлучэння, аднак такая ўстойлівасць найчасцей вынікае са стылістычных патрэб. Устойлівасць апісальнай назвы – не адметная рыса перыфразы. Наадварот, калі перыфрастычны выраз свежы, нечаканы, а яго вобразны змест апраўданы жыццёвымі асацыяцыямі, то такое выслоўе мае большае права на месца ў мастацкай тканіне твора. Напрыклад: *Відаць, не адзін гуллівы або напалоханы шчупакамі касяк сілявы напароўся на нябачную к а п р о н а в у ю с м е р ц ь* (Я. Брыль. Надпіс на зрубе). Семантычная непадзельнасць вылучанага апісальнага выразу, як і іншых індывідуальна-аўтарскіх перыфраз, вынікае з інтэнсіўнай рэалізацыі значэнняў іх кампанентаў, а агульны сэнс перыфрастычнай назвы раскрываецца ў моўнай плыні. Гэта значна адрознівае перыфразу ад фраземы, цэласнае значэнне якой стала замацавалася моўнай традыцыяй, што прывяло нават да аслаблення ці страты лексічных значэнняў яе кампанентаў (параўн.: *сэрца кроіць, чортам падшыты, у свіныя галасы*).

Прамежкавае становішча паміж індывідуальнымі перыфразамі і фраземамі займаюць устойлівыя апісальныя выразы, якія не маюць пэўнага аўтара і ўжываюцца ў мове традыцыйна. *Беларускім шоўкам* або *паўночным шоўкам* называюць беларусы лён, *другім хлебам* – бульбу, *беларускім морам* – возера Нарач, *ляснымі салдатамі* – партызан, *блакітным палівам* – газ, *жалежным* або *сталёвым канём* – трактар. Хто “пусціў” у моўны побыт згаданыя і іншыя апісальныя выразы, цяпер цяжка сказаць. З падзеямі сялянскага паўстання на Беларусі 1863 года звязана ўзнікненне апісальных выразаў *чырвоны дыктатар, кароль Літвы* – Кастусь Каліноўскі: *7–20 красавіка 1864 г. адбылася кара смерцю ч ы р в о н а г а*

Пачатак

Змест

Старонка 204 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

д ы к т а т а р а, каторага ставусная сялянская малва называла “к а р а л ё м Л і т в ы”, разумеючы пад Літвою ўласна літоўскія і беларускія землі (“Полымя”, 1927, № 4); апісальны выраз усебеларускі стараста (А. Чарвякоў) узнік на ўзор всероссийский староста (М. Калінін) у першыя гады Савецкая улады на Беларусі. Пагартайце “Малады араты” – часопіс сялянскай моладзі. Там часты аўтар – у с е б е л а р у с к і с т а р а с т а (М. Лужанін. Дванаццаць вячорных вогнішчаў).

Не проста растлумачыць, чаму апісальны выраз, ужыты ў размове або выкарыстаны ў мастацкім творы, потым падхопліваецца іншымі, захоўваецца ў памяці, ператвараецца ў традыцыйную назву. Адно можна сказаць з пэўнасцю: вобраз, які стаў асновай апісальнай назвы, што набыла ўстойлівасць, удала адлюстроўвае адносіны з’яў рэчаіснасці, таму індывідуальнасць асацыяцый захоўваецца моўнай традыцыяй. Устойлівасць ужывання, семантычная непадзельнасць, фіксаваны характар намінацыі – усё гэта дазваляе глядзець на традыцыйныя апісальныя выразы як на фраземы “ў патэнцыі”, як на загатоўкі фразеалагізмаў.

Традыцыйнасць, устойлівасць апісальнага словазлучэння, як і фразеалагізацыя, узнікае ў выніку індывідуальнага развіцця словазлучэння. Калі аўтарская перыфраза вобразна характарызуе прадмет, дзеянне ўдала адлюстроўвае сувязі рэчаіснасці, яна можа адарвацца ад першапачатковага моўнага кантэксту, набыць устойлівасць значэння і стаць традыцыйнай. Так адбылося з перыфразавай *пан сахі і касы*, зразумелай і без купалаўскага кантэксту, якая ўжываецца рознымі аўтарамі: *Сэнс гэтых гарачых слоў Купалы заходнебеларускі “п а н с а х і і к а с ы” разумеў як палітычны лозенг барацьбы за сваё вызваленне (В. Таўлай. Янка Купала і Заходняя Беларусь). Ён (К. Чорны – Г.М.) сам, п а н с а х і і к а с ы, прайшоў нялёгка шлях, адчуў пакуты свайго народа (“Звязда”, 1969, 12 лістапада). Усё гэта дае падставы лічыць, што купалаўская перыфраза *пан сахі і касы* ператварылася ў традыцыйную апісальную назву, хоць сфера яе бытавання вузкая: гэты выраз ужываецца пераважна ў літаратурна-крытычных артыкулах. Апісальная назва не*

Пачатак

Змест

Старонка 205 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

трапіла ў шырокі моўны абыходак, і нельга сказаць, што яна стане фраземай – адышоў у нябыт той мужык, пра якога пісаў Я. Купала.

Паступовы пераход індывідуальных перыфраз у традыцыйныя, а апошніх у фраземы – унутрымоўны працэс, але пэўны ўплыў на гэты пераход могуць рабіць і пазалінгвістычныя фактары. Спашлёмся на такі прыклад: перыфрастычная назва нафты *чорнае золата* ў рускай мове даўно стала традыцыйнай, а ў беларускай мове да 60-х гадоў ХХ ст. гэтае спалучэнне ўжывалася вельмі рэдка і звычайна са значэннем *торф*: *На ўзгорках купчасцяца лясы, балота аддаюць чалавеку торф – ч о р н а е з о л а т а* (К. Чорны. Ясны дзень крыніцы). *Здабываць пачалі мы ч о р н а е з о л а т а – торф...* (М. Танк. Над Прыпяцю). У 60-я гады ў сувязі з тым, што была адкрыта беларуская нафта, на старонках нашых газет і часопісаў выраз *чорнае золата* пачаў сустракацца часта і толькі са значэннем *нафта*, а друк стварае спрыяльныя ўмовы, каб назва набыла традыцыйнасць. Устойлівае спалучэнне *чорнае золата* можа з часам “перарасці” ў фразему (Г. М. Малажэй).

Пачатак

Змест

Старонка 206 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы

Даследаванне фразеалогіі сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў стылістычным і функцыянальным аспекце дазваляе сфармуляваць наступныя вывады.

1. У фразеалогіі суадносіны паміж экспрэсіўна-ацэначнай і функцыянальна-стылявой афарбоўкамі неаднародныя і складаныя. Аб'ектыўнымі паказчыкамі функцыянальна-стылявой афарбоўкі фразеалагізма з'яўляюцца: значнасць унутранай формы фразеалагізма, этымалагічны, семантычны, структурны, эўфанічны, кампанентны і колькасны крытэрыі.

2. Функцыянальна-стылявая афарбоўка некаторых фразеалагізмаў рухомая і зменлівая, што вытлумачаецца грамадскай пераацэнкай таго ці іншага выразу. Таму ў фразеалогіі выдзяляецца даволі значны разрад функцыянальна не замацаваных за пэўным стылем фразеалагізмаў, якія, аднак, не могуць кваліфікавацца як міжстылявыя і нейтральныя.

3. Пераважная большасць як мнагазначных, так і сінанімічных фразеалагізмаў характарызуецца стылістычнай аднароднасцю, маналітнасцю іх стылістычнага значэння.

4. Фразеалагізмы па іх семантычнай сувязі са словам падзяляюцца на тры групы: 1) суадносныя са словам, 2) несуадносныя са словам, 3) эквівалентныя слову. У апошнюю групу ўваходзіць каля 5 % фразеалагізмаў.

5. Фразеалагізмы выконваюць у маўленні разнастайныя функцыі. Да функцый узуальнага характару адносяцца: намінатыўная, функцыя лаканізацыі маўлення, функцыя вобразнага выказвання, ацэначная, эмацыянальная, экспрэсіўная. Функцыі аказіянальнага характару: функцыя стварэння гумару і сатыры, функцыя моўнай характарыстыкі персанажа, функцыя стварэння градацыі, а таксама шэраг функцый кампазіцыйна-канструктыўнай накіраванасці.

6. У мастацкім маўленні звычайна не назіраецца немагчымае паўтарэнне аднаго і таго ж фразеалагізма, і гэта адпавядае вядомаму закону аб павелічэнні інфармацыйнай каштоўнасці знака з памяншэннем яго частотнасці.

Пачатак

Змест

Старонка 207 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць

7. Своеасаблівае і разнастайнае жыццё фразеалагізмаў у «творчым кантэксце», шматлікія спосабы іх выкарыстання паказваюць, што фразеалогія ва ўмелых руках майстроў слова – невычэрпная крыніца вобразаў і стылістычных эфектаў. Супярэчнасць паміж расчлянёнай формай фразеалагізма і яго семантычнай цэласнасцю выступае як аб'ектыўная моўная крыніца самых разнастайных трансфармацый і мадыфікацый фразеалагічнай адзінкі. Выяўлена больш як 20 стылістычных прыёмаў індывідуальна-аўтарскага ўжывання фразеалагізмаў са змяненнямі рознага характару. Адны з гэтых прыёмаў уваходзяць у групу структурна-семантычных змяненняў, другія – у групу семантычных змяненняў фразеалагізма. Паміж тыпам фразеалагізма і яго схільнасцю да тых ці іншых прыёмаў творчага выкарыстання існуюць пэўныя ўзаемасувязі.

8. Пытанні стылістычнага выкарыстання фразеалагізмаў цесна звязаны з праблемай “фразеалагізм і норма”. Павінны размяжоўвацца матываваныя і нематываваныя адхіленні ад нормы, а таксама варыянты ў межах нормы і дапушчальныя ў вершаваным маўленні версіфікацыйныя варыяцыі фразеалагізмаў. Фразеалагічная норма – паняцце складанае і многааспектнае, звязанае з семантычнымі, граматычнымі і стылістычнымі асаблівасцямі фразеалагізма, яго кампанентным складам, лексіка-граматычнай спалучальнасцю ў кантэксце і г. д. Шматлікія неабумоўленыя адступленні ад фразеалагічнай нормы парушаюць такія камунікатыўныя якасці, як правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чыстата і дарэчнасць маўлення. Аналіз фразеалагічнага “адмоўнага моўнага матэрыялу” (Л. У. Шчэрба) мае істотнае значэнне ў барацьбе за культуру мовы, у лексікаграфічнай практыцы і ў вучэбна-выхаваўчым працэсе вышэйшай і сярэдняй школы (І. Я. Лепешай).

Пачатак

Змест

Старонка 208 из 208

Назад

На ўвесь экран

Загарнуць